

Ára: 950,- Ft

Olvasóink figyelmébe

Folyóiratunk vidéken és Budapesten
a Magyar Lapterjesztő Zrt.
RELAY és INMEDIO üzleteiben,
valamint a következő budapesti árusítóhelyeken kapható:
Írók Könyvesboltja – VI. Andrásy út 45.
ELTE BTK Jegyzetbolt – VIII. Múzeum krt. 6–8.
Gondolkodó Antikvárium – I. Logodi u. 51.

*

A folyóirat összes archív száma elérhető a www.eszmelet.hu „Korábbi számok” menüpontja alatt, valamint az Elektronikus Periodika Adatbázisban: www.epa.oszk.hu. Régebbi lapszámaink a következő linken rendelhetőek meg: goo.gl/b6ZmWm.

Az Eszmélet rendezvényeit a honlap „Események” menüpontja alatt, illetve a www.facebook.com/eszmelet oldalon hirdetjük meg.

*

Ha szeretne előfizetni folyóiratunkra, kérjük, jelentkezék az eszmelet2017@gmail.com e-mail címen, vagy rendelje meg a folyóiratot közvetlenül a www.eszmelet.hu „Előfizetés” menüpont alatt. Elektronikusan előfizethet, illetve támogathatja a folyóiratot Patreon-oldalunkon: <https://www.patreon.com/eszmelet>.

*

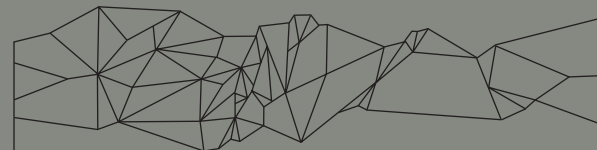
Kérjük kedves előfizetőinket, olvasóinkat – akiknek fontos, hogy az Eszmélet folyóirat továbbra is fennmaradjon –, ha tehetik, járuljanak hozzá akár csak egy jelképes összeggel a lap további működéséhez.

A felajánlásokat az alábbi számlaszámra várjuk: K&H 10200830-32319448- 00000000

Az 1%-os SZJA felajánlásokhoz az Eszmélet Alapítvány adószáma: 18067068-2-41

126

- Lenin – 150
- Az NDK marxista pártellenzéke
- Osztály és gender
- Geopolitikai gazdaságtan
- Ellenforradalom Brazíliában

ESZMÉLET/126

ESZMÉLET

Hegyi Gyula: **Imperializmus és a szocialista baloldal az új hidegháború idején** 5

Asztal körül

A radikális baloldal helyzete és perspektívái itthon és a világban – II.

Szerkesztőségünk körkérdéssel fordult a hazai és nemzetközi társadalomtudomány tőkerendszer-kritikus képviselőihez: fejtsék ki véleményüket a radikális baloldal magyarországi, európai és globális helyzetéről, kibontakozásának lehetőségeiről és az általuk helyesnek tartott cselekvés irányairól, módszereiről. A beérkezett válaszokból hatot előző, 125. számunkban adtunk közre, az alábbiakban további két hozzászólást közlünk..... 12

Salvatore Engel-Di Mauro: *A radikális baloldali mozgalmak perspektíváiról és kilátásairól*

Szalai Erzsébet: *Újszocializmus – és a baloldal új helyzetben*

Asszociációk

William I. Robinson: **A tőke internacionáléja és fasizálódása.** *Eljött a dolgozó osztályok globális internacionáléjának ideje*

Samir Amin felhívása „a dolgozók és népek internacionáléjának” megalakítására nem is lehetne időszerűbb. Ha a baloldal szembe akar szállni az újfasiszta jobboldal támadásával, világszerte meg kell újítania forradalmi programját és az állam átalakítására vonatkozó elképzeléseit. Ezt a feladatot pedig a baloldal csak úgy végezheti el, hogy létrehoz egy, a határokon átívelő ernyőszervezetet, amely a népi és proletár erők egyesítésére alkalmas programmal tud előállni, és létre tudja hozni a transznacionális politikai harc mechanizmusait..... 36

Radhika Desai: Geopolitikai gazdaságtan: a sokpólusú világ tudománya

Bár világunk sokpólusúvá vált, ez mégsem általánosan elfogadott gondolat. A két tudományág, amely a nyugati világban a világkérdéseket tanulmányozza: a nemzetközi kapcsolatok elmélete, ami csak a politikára összpontosít, és az 1970-es években kialakult nemzetközi politikai gazdaságtan továbbra is azt képviseli, hogy az USA és a Nyugat hatalmi fölénye valóságos és kívánatos. Ezért a cikk egy új akadémiai

tudományág, a *geopolitikai gazdaságtan* létrehozása mellett érvel, ami jobban meg tudja érteni a sokpólusú világot, képes rekonstruálni annak történelmi fejlődését és értékelni a benne rejlő progresszív lehetőségeket..... 46

Történelem

Sonia Combe: **A hűség megszállottjai.** Az NDK marxista, alkotó értelmiségi ellenzéke
A háború végén kommunista antifasiszták elhatározták, hogy létrehozzák „a munkások és a parasztok első német államát”. Ez lesz a Német Demokratikus Köztársaság, az az ország, ahol a rendszerrel szembenállók száma a legalacsonyabb volt a keleti tömbön belül. A keletnémet marxisták 1989-ig csak a Párton belül fejtették ki kritikát, s csupán a rendszer összeomlásakor szólaltak meg nyilvánosan, hogy védelmükbe vegyék az NDK fennmaradását – nem azt, „amilyen volt, hanem amilyennek lennie kellett volna.” 65

Tényről tényre

Laurent Delcourt: **Bolsonaro elnöksége: egy retrográd lázadás okai és következményei**

Bolsonaro Brazília elnöki székébe kerülése korántsem a körülmények egyszerű összejátszásának eredménye. Kifejeződik benne a brazil elitek offenzívája a XXI. század elején elért szociális és demokratikus vívmányokkal szemben. A „Lula” örökségének lerombolását célzó fellépés ellenében a megosztott baloldal egyelőre nem talál ellenszert. A COVID–19 járvány bolsonarista kezelése pedig még inkább árnyékot vet az ország távlataira 89

Analízis

Susan Zimmermann: **Osztály és gender.** *Marx és a társadalmi mozgalmak a munkások és a nők felszabadításáért*

Az osztály a marxi gondolkodás meghatározó fogalma, hiszen a marxizmus a proletariátus emancipációját a munkásmozgalommal és a kapitalizmus meghaladásával kívánta elérni. A nőmozgalom viszont a nőknek mint társadalmi nemnek az egyenjogúsítást állította gondolkodása és cselekvése középpontjába. Bár a munkás- és a nőmozgalom első ránézésre egymás riválisának is tekinthető, nagyon is egymáshoz rendeli őket az, hogy távoli céljaikat – vagyis a munkásosztály, illetve a nők felszabadítását – összekötik azzal a harccal, aminek során a jelenben számos reformlépéssel kívánták a munkásosztály, illetve a nők mint társadalmi nem helyzetén javítani 109

Julia Roth – Manuëla Boatcă: **Állampolgárság, társadalmi nem és globális egyenlőtlenség**

Az Európába érkező menekültek kezelésével kapcsolatos jelenlegi vitáknak meghatározó eleme az állampolgárságra és a nemekre épülő egyenlőtlenségek, amelyek történelmi nyomon követése elkerülhetetlen a problémák valódi gyökereinek feltáráshoz. Az egyenlőtlenségi struktúrák régiókon átnyúló összefonódásait ugyanis

már az európai gyarmati terjeszkedés óta végigkísérték bizonyos nyugati-kapitalista elképzelések a nemi szerepekről, normákról és munkamegosztásról 117

Dokumentum

Beszámoló a régióból. *A genderellenes hullám Kelet-Európában és máshol: a társadalmi nemek tudománya, a civil társadalom és az állam. Az Aspasia évkönyv szerkesztőségi cikke*..... 136

A foglyok elkülönítése és a tilalomrendszer a holokauszt éveiben. *Szemelvények „Az ismeretlen fekete könyv” náci irányelveiből, a megszállás időszakának sajtójából és szemtanúk visszaemlékezéseiből.* Összeállította: Ilja Altman..... 154

Lukács György: **Október hatása Keleten.** *Új Március* (Bécs) 1927. különszám, 111–117. 165

Interjú

„Lenin körül most kevés a gazember...” *Szergej Szolovjov és Marianna Armand beszélgetése Vladlen Loginov történész-levéltárossal* 178

Lenin „ijesztő” üzenete ma: cselekedni kéne. *Krausz Tamással, Lenin születésének 150. évfordulóján, Bartha Eszter beszélget* 199

Olvasójel

Balázs István Miklós: **Szép új világ?**

Walter Baier, Eric Canepa, Haris Golemis (eds.): *Europe in the Brave New World.* transform! Yearbook 2020. Merlin Press Ltd. 213

A. Gergely András: **Mozgalmi pánik, kivonulás vagy mégis lázadás?** *Olvasatok rebelliseknek*..... 221

Borítókép: Földesi Ákos grafikája

Következő számunk tartalmából

- Mészáros – 90: az életmű jelentősége
- Mészáros István: *A Leviathánon túl* (Bevezetés)
- Szigeti Péter az állam „elhalálásáról”
- Rendszerváltás és kultúra
- Egy legendás polgáztanár az 1970-es évekből: Földes László
- Bandung szelleme

Olvasóink figyelmébe!

Az Eszmélet következő, 127. (2020. őszi) és 128. (2020. téli) számai összevontan jelennek meg, előreláthatólag 2020. december közepén. Megértésüket köszönjük.

A szerkesztőség

E számunk megjelenését támogatta:

transform! europe is partially financed through a subsidy from the European Parliament

A támogatást köszönjük. Thank you for your support.

Az Eszmélet szerzői és tanácsadói tiszteletpéldányukat folyóiratunk rendezvényein, illetve Szalai Lászlótól (tel.: +36 30 532 0000) vehetik át.

Imperializmus és a szocialista baloldal az új hidegháború idején

Louis Aragon *A bázeli harangok* című regénye szívbemarkoló közvetlenséggel idézi fel azt a pillanatot, amikor a francia és német munkástömegek összefogásával talán még megelőzhető lett volna az első világháború. A katedrális előtt az emelvényen ott szónokoltak a békéről a szocialista pártok vezetői, az utcákon pedig lelkesen hömpölygött a tömeg a munkásmozgalom vörös zászlói alatt. Aztán a vezetők közül Jean Jaurès megölték, másokat félreállítottak, a többiek pedig saját parlamentjeikben megszavazták a hadikölcsönöket és a háborús gépezet megindítását. „Hazafiasságból”, persze, hiszen már évek-évtizedek óta részesei voltak a parlamenti alkuknak, az úgynevezett „mérsékelt és felelős” politizálásnak. A vörös zászlós tömegekből pedig ágyútöltelék lett. A nyugat-európai szocialista-szociáldemokrata pártok történetében ez volt az ősbűn, az a Nagy Árulás, amely száz esztendőre kettészakította a munkásmozgalmat. Szocialista szárnya behódolt az imperializmusba fordult kapitalizmusnak. A kommunisták pedig egy folyamatos küzdelemre szorított rendszer támogatói lettek.

A két világháború között a szocialista pártok – jórészt a kommunisták és a Szovjetunió látványos konkurenciája miatt – igyekeztek visszatérni a dolgozó tömegek érdekeinek képviselőjéhez. Parlamenti és helyenként kormányzati pozícióból belekezdtek annak a jóléti államnak a kiépítésébe, amely Nyugat-Európában a második világháború után időlegesen sikert hozott. Az első világháborús árulás terhét is igyekeztek elfeledtetni azzal, hogy szembe szálltak a kibontakozó hitleri agresszióval, és normális viszonyra törekedtek a Szovjetunióval. Még a kicsinyke és megfélemlített *Magyarországi Szociáldemokrata Párt*ban is axióma volt, hogy a Szovjetunióról „jót vagy semmit”, a szervezett szocialista akkor sem árthat a szovjetnek, ha maga nem rokonszenvez a bolsevizmussal. Doris Lessing angol író egyik regényében leírja, hogy a laktanyában a brit közkatonák

ágya fölött nem a király, hanem „Uncle Joe”, azaz Sztálin fényképe volt kiragasztva. A királyt szolgálták, de abban a reményben, hogy a háborús győzelem után szocializmus lesz Nagy-Britanniában is. 1945-ben így is szavaztak, együtt a nyugat-európai társadalmak jelentős részével.

Ma már kevesen emlékeznek a nevére, de Franklin D. Roosevelt 1941 és 1945 közti alelnöke, Henry A. Wallace komolyan gondolta a Szovjetunióval való háború utáni együttműködést. (És a faji egyenlőséget, az általános betegbiztosítást, a széleskörű államosításokat.) Wallace-t az 1944-es demokrata konvención, jórészt a Szovjetunió iránti rokonszenve miatt a pártelit manipulációi fosztották meg az újrjelöltetéstől. Helyette Harry S. Truman lett az alelnök, és a nagybeteg Roosevelttel halála után az elnök. Így lényegében már 1944 júliusában eldőlt, hogy a II. világháború után az Egyesült Államok élesen szovjetellenes politikát folytat majd, és imperialista főhatalomként a kommunizmus elleni keresztes hadjárat élére áll. Truman a hidegháború levezénylésére kapott mandátumot, és ezt vaskézrel teljesítette is. Az amerikai befolyás alá került nyugat-európai országokban a szocialista-szociáldemokrata pártokat az amerikai megszálló csapatok az erőszak, a propaganda és a Marshall-segély kombinációjával kényszerítették rá a szovjet- és kommunistaellenes politika támogatására. Az önálló francia és brit imperializmus Vietnámban, Algériában és Szueznél megsemmisítő vereséget szenvedett, s innen kezdve az Egyesült Államok vonakodó, illetve túlbuzgó kiszolgálója lett. Cserében kiépíthették a jóléti államot, amely az 1968-as diákkorfordalmakig és az olajválságig a naiv lelkekben már-már az „osztálybéke” illúzióját keltette. A Reagan–Thatcher-féle neoliberais (amerikaiul: neokonzervatív) ellenforradalom azután a jóléti társadalommal is leszámolt. Nyomukban a Tony Blair-féle árulók, a szakszervezetek szétverésével, a jóléti rendszerek lebontásával és Irak lerohanásával, már úgy szegődtek az amerikai imperializmus szolgálatába, hogy közben a szocialista pártok legszerényebb szociális agendáját is feladták.

A Szovjetunió összeomlásával aztán az USA látszólag totális győzelmet aratott. Az európai politikában ez azt jelentette, hogy az egykori nyugati és keleti kommunista pártokat szétverték, szociáldemokratizálták, vagy egyfajta gettóba kényszerítették. Az új „balközép” már evidenciaként fogadta el a neoliberais gazdaságpolitikát, fenntartás nélkül támogatta az amerikai külpolitikát és szigorú cenzúrával törölte szótárából az „imperializmus” szót. Az európai öntudat utolsó felvillanása, az iraki háború francia–német bojkottja

sajnos csak egyszeri kivételnek bizonyult az általános Amerika-ra-jongásban.

Ha el akarunk igazodni mai világunkban, ha érteni akarjuk a nagy stratégiai küzdelmeket és helyezkedéseket, akkor axiómaként kell elfogadnunk, hogy *imperializmus igenis létezik*. E folyóirat olvasói számos kiváló tanulmányból és magától Lenintől ismerik az imperializmus fogalmát. Akik pedig nem olvasnak klasszikusokat, azok a napi hírekből is látják, hogy az USA mint a világ vezető kapitalista hatalma háborúkkal, fegyveres zsarolással, erőszakosan kikényszerített szankciókkal érvényesíti gazdasági érdekeit. Azaz más országok kizsákmányolását, javainak elszívását, a növekvő tőkés vetélytársak visszaszorítását, minden lehetséges politikai és stratégiai alternatíva elpusztítását. Ilyen értelemben az imperializmus mint a kapitalizmus legfelső változata mit sem változott Lenin óta.

Jelentős változást jelent viszont, hogy míg a klasszikus imperialista hatalmak gazdaságilag fejlettebbek és technikailag modernebbek voltak ellenfeleiknél mind 1914-ben, mind 1945-ben, addig mára az Egyesült Államok ilyesfajta előnye megszűnt, vagy szétmállóban van. Az óriásira nőtt amerikai államadósság, a hazai infrastruktúra lezüllése, egyes ágazatokban a technikai-tudományos leépülés és a növekvő társadalmi elégedetlenség permanens válságként jelentkezik. Az amerikai imperializmus így elsősorban a hatalmas katonai potenciállal, a dollár kivételes helyzetével és a szövetségesek zsarolásával tudja érvényesíteni akaratát. A demokraták és a republikánusok imperializmusa csak abban különbözik egymástól, hogy míg az előbbieket a szövetségesek részleges egyenjogúsításával próbálják ellensúlyozni az USA gyengülését, addig az utóbbiak fokozott agresszivitással és hisztériával akarják elfedni a belső válságot.

Az ellenségek kiválasztása is jól tükrözi az Egyesült Államok megváltozott viszonyait. Célpont maradt a katonailag erős ellenfél Oroszország, a gyengének ítélt és egy megszállás után kifoszthatónak tervezett Kuba, Venezuela és néhány más fejlődő ország, a kiszámíthatatlan erejű Irán, és azzá lett a veszélyes vetélytárs, Kína. A Kissinger–Brzezinski-féle stratégia ismerői ez utóbbinak nem örülnek, mert szerintük az USA biztonságára a legnagyobb veszélyt egy orosz–kínai katonai szövetség jelentené. Hiszen a világ legnépesebb és legnagyobb területű nukleáris nagyhatalmának szövetsége olyan háborús túlélési képességre tenne szert, amely szinte bizonyosan meghaladná a Nyugatét. Ennek sajnos Európa is vesztese lenne, amit az Európai Unió akkor tudna megakadályozni, ha azonnal szakítana

ostoba szankciós politikájával, és a kölcsönös megbecsülés alapján, jó partneri együttműködést alakítana ki Oroszországgal. Ehhez, persze, a jelenleginél bátrabb és önállóbb európai vezetőkre lenne szükség.

Természetesen a rossz ügyekhez is szokás szép és humánusnak látszó jelszavakat kitalálni. Így hivatkoztak 1914-ben a hazafiságra, 1945 után a sztálini rendszer kétségbevonhatatlan durvaságára, jelenleg pedig az úgynevezett „liberális demokrácia” védelmére. Ezzel nagyon fontos ponthoz értünk. Az amerikai és szövetségesi imperializmus legsikeresebb fedőszövege a „liberális demokrácia” értékeinek a hangsúlyozása. Akár azon az áron is, hogy egy ártatlan oldalvágás az amerikai elnök vagy más nyugati vezető személyének is kijut. Ez olyan csapda, amelybe a jó szándékú baloldali emberek is könnyen belesnek. Hiszen ki ne szeretné a sajtószabadságot, a jogállamot, a szabad választásokat, az államhatalom túlkapásai elleni garanciális védelmet? Ezek még akkor is vonzó értékeknek tűnnek, ha a valóságban a média a tőkés monopóliumok kezébe került, a bíróságokon a szegények igazsága ritkán győz, a politikai pártok túlnyomó többsége a tőkés csoportok kijárója, és egyre gyakoribb a megtorlatlan rendőri erőszak. Rossz bizony, de még nem találtak ki jobbat nála, ismételtetik sokan a churchilli áligazságot.

Pedig lenne jobb nála, a *demokratikus szocializmus* rendje, amely komplexen értelmezi az emberi szabadságot, a fenti értékeken túl biztosítva a mások általi gazdasági kizsákmányolástól, az extrém szegénységtől, az anyagi és szellemi kirekesztettségtől való megszabadulást is. De sajnos, a szocialisták többsége sem veszi komolyan ezt az alternatívát. Ehelyett azzal a hiábavaló mutatvánnyal altatja el magát, hogy képzeletében megszabadítja lényegétől, a gazdasági neoliberalizmustól és a tőke szabadságától a liberális demokráciát. Elfogadva azt, hogy az úgynevezett demokratikus Nyugatnak (amibe a magyar politikai elit is belegondolja magát) joga van szankciókkal, propagandaeszközökkel, végső esetben igazi háborúval is megtörni az „illiberális” államokat. Az éppen aktuális célpontot mindig Washington jelöli ki imperialista érdekeinek és szeszélyeinek megfelelően. Így lett az észak-koreai diktátor egy időre agyonünnepelt tárgyalópartner, a demokratikusan választott iráni elnök pedig ösellenség az amerikai diktátumot követők számára is.

Sajnos, még az MSZP-től balra álló, radikális hazai értelmiség köreiben is zavart okoz ennek a kérdésnek a tisztázatlansága. Csúnya viták és szakítások származnak például abból, hogy szabad-e tiltakozni Venezuela tervezett amerikai lerohanása ellen. A nyugati propagan-

da annak a liberális demokráciának a számonkérésével feketíti be a venezuelai szocialista kísérletet, amelyet természetesen sohasem kér számon a legsötétebb, legkegyetlenebb olajdiktatúrákon, ha azok rendesen átutalják a profitot az amerikai és más nyugati multiknak. A venezuelai baloldali kormányzat születése óta élethalálharcot vív a belső és külső ellenséggel, és csak azért tudott idáig hatalmon maradni, mert érdemben javított a szegény tömegek életkörülményein. Nem arról van szó, hogy minden részletben azonosulnunk kellene Nicolás Maduro elnök önvédelmi intézkedéseivel. De az amerikai imperializmus agressziójával szemben tisztességes baloldali embernek szolidaritást kell éreznie azzal az országgal, amely olajkincsének hasznát – talán pazarló módon – egyszerűen szétosztotta a szegények között. Ha Maduro elbukik, a haszon az USA és az őt kiszolgáló helyi burzsoázia kezébe kerül.

Irán esetében a szigorú vallási előírások könnyen elfedik azt a tényt, hogy az ország sok tekintetben szocialista rendszerűnek számít a magas állami tulajdonnal, a széleskörű szociális, oktatási és egészségügyi rendszerrel, a nők nagyfokú iskolázottságával és foglalkoztatottságával. Ha másból nem, a nagyszerű iráni filmekből megérthetjük, hogy ez a nagy múltú nemzet a maga módján akar felzárkózni a huszonegyedik századhoz. Két szomszédját, Irakot és Afganisztánt már pokollá változtatta a „demokrácia helyreállítására” érkező nyugati agresszió. Ezek a beavatkozások amúgy Amerikának is súlyos károkat okoztak, de sajnos, csak a katonáknak és családjáiknak, s nem a politikusoknak és a háborús nyereszkedőknek. Irán lerohanása olyan súlyos emberi katasztrófát okozna, amellyel valódi demokrata sohasem azonosulhat.

Minden jel azt mutatja, hogy az Egyesült Államok valóban hidegháborút indít a Kínai Népköztársaság ellen. A szocialista baloldalt ez különösen nehéz kihívás elé állítja. Az amerikai propaganda erős és jól szervezett, még a hazai ellenzéki média nagy részét is ennek a szolgálatába állították. A Kína-ellenességben benne van a „kulimódra dolgozó sárgák” elleni rasszizmus, a hatalmas lakossági és termelési potenciáltól való félelem, az agyonellenőrzött társadalom rémképe. Ugyanazok a médiumok egyik pillanatban vadkapitalizmusnak, máskor kommunistának nevezik a kínai rendszert, egyszerre szolgálva ki a finom demokraták és az elvakult antikommunisták ízlését. Legalább mi, baloldali szocialisták lássuk meg e propaganda egyetlen célját. Ha nem állítják meg szankciókkal vagy még durvább eszközökkel, akkor Kína gazdaságilag és technikailag hamarosan megelőzi az Egyesült

Államokat. Bár a liberális propaganda szerint az győz, aki jobbat és olcsóbban termel, a „szabad verseny” természetesen üres hazugság, csak az a célja, hogy a szegény országok önként vessék alá magukat a nyugati hatalmak és multik kizsákmányolásának. Mihelyt az Egyesült Államok pozíciói veszélybe kerülnek, a versenyt felváltja a szankciós és háborús fenyegetés.

Sokféle vélemény van arról, még a baloldalon is, hogy merre tart Kína. Szerintem az a legokosabb, ha elfogadjuk azt, amit a kínaiak magukról gondolnak és mondanak. A Kínai Népköztársaságban hivatalosan szocialista piacgazdaság működik. Az európai szocialista modell bukása után a kínai vezetésnek semmilyen külső oka sem lenne ezt deklarálnia, ha nem gondolná komolyan. Az állami és közösségi tulajdon magas aránya, a magántőke és főleg a külföldi befektetések feletti szigorú kontroll, a szegénység sikeres felszámolása hitelessé is teszi ezt a definíciót. Szocialista piacgazdaság valójában sohasem működött az európai szocialista országokban, legfeljebb próbálkoztunk vele, így nevetséges lenne, ha mi akarnánk megmondani a kínaiaknak, hogyan neveznék vagy ne neveznék a rendszerüket. Kína ma nemcsak a világ legsikeresebb ipari-technikai műhelye, hanem egy új társadalmi kísérlet terepe is. Nem biztos, hogy minden részlete nekünk való, de hát a profitot istenítő amerikai társadalom legalább olyan távol áll tőlünk. A kínai kereskedelmi és befektetési dömpingre munkahelyeink védelmében, az EU-nak valóban válaszolnia kellene, de nem az agresszív amerikai, hanem a szuverén európai érdekek alapján. Összességében annyi elvárható tőlünk, európai szocialistáktól, hogy ha már hagytuk elbukni a mi szocializmusunkat, reménykedjünk abban, hogy a kínaiak a saját karaktereikkel sikeresebbek lesznek a saját szocialista rendszerük felépítésében. Ettől még rokonszenvezhetünk a hongkongi diákokkal az autonómia megvédéséért folytatott békés mozgalmukban, de saját céljaik szempontjából is kontraproduktív, ha kínai zászlókat égetnek és amerikaiakat lobogtatnak.

Oroszország körül is kemény viták folynak az európai és hazai szocialista baloldalon. A liberális demokrácia mantráját elsősorban a putyini rendszerrel kapcsolatban szokás emlegetni. A mai Orosz Föderáció kapitalista ország, amelyben az állam sokat tesz a szegénység mérsékléséért és a jó irányú biopolitikai folyamatokért (születés, élettartam, egészséges életmód). Az etnikai kisebbségek nyelvhasználati joga például sokkal demokratikusabb, mint Ukrajnában vagy az EU-tag balti köztársaságokban. Általánosságban elmondható, hogy az orosz nép relatíve soha nem élt olyan jól és soha nem volt kevésbé

fenyegetve az állami és/vagy bűnözői erőszaktól, mint a putyini két évtizedben. A társadalom, az infrastruktúra, a hatalmas vidéki térségek modernizációja viszont nehézkesen halad előre. A nyugati kritikák elsősorban a valódi ellenzék hiányát, elnyomását szokták emlegetni. Pedig a kormánynak van potenciálisan erős ellenzéke, de ezt elsősorban a reakciós pravoszláv egyház, valamint a „vörösbarna”, egyszerre cári és sztálini nosztalgiákat ápoló nacionalisták alkotják. A velük és a kormánnyal is nehéz küzdelmet folytató orosz szocialisták és nem sztálinista kommunisták sokkal több figyelmet és rokonszenvet érdemelnének tőlünk. De az első kérdésünk ne az legyen, hogy mit tesznek Putyin azonnali megbuktatásáért, hanem az, hogy miként képzelik a demokratikus szocializmus majdani oroszországi győzelmét.

Nagy változások várnak ránk a következő években. Komoly gazdasági válság fenyeget, veszélyes vírusok csaphatnak le ránk újra, a klímaváltozás tempója rohamosan nő, új hidegháború érlelődik, és valódi háborúk is kitörhetnek. Erőnk mérsékelt, befolyásunk korlátos. De száz év keserű tapasztalataival a hátunk mögött, ne legyünk még egyszer balekjai az imperializmusnak. A szépen hangzó jelszavak ellenére sohase támogassuk az imperialista főhatalom agresszióját szuverén, ráadásul az Egyesült Államoknál szociálisabb rendszerekkel szemben.

A radikális baloldal helyzete és perspektívái itthon és a világban II.

Szerkesztőségünk körkérdéssel fordult a hazai és nemzetközi társadalomtudomány tőkerendszer-kritikus képviselőihez: fejtsék ki véleményüket a radikális baloldal magyarországi, európai és globális helyzetéről, kibontakozásának lehetőségeiről és az általuk helyesnek tartott cselekvés irányairól, módszereiről. A beérkezett válaszokból hatot előző, 125. számunkban adtunk közre, az alábbiakban további két hozzászólást közlünk.

*

SALVATORE ENGEL-DI MAURO

A radikális baloldali mozgalmak perspektíváiról és kilátásairól

A vagyonkoncentráció az egekbe tör, s eközben emberek milliói éheznek vagy hálnak meg háborúban, fajok tűntek el vagy fognak hamarosan eltűnni, és egy élhető bolygó lehetősége lassan szertefoszlik. A problémák ilyen összetett halmazának köszönhetőn a szocialista célok újra teret hódítanak, még az Egyesült Államokban is. A szociális elégedetlenség azonban nem igazán kérdőjelezi meg a kapitalista világgazdaságot: túlnyomó részben arra irányul, hogy kikövetelje a vagyon szerény mértékű újraelosztását, és talán az eddiginél némileg nagyobb ökológiai érzékenységet. Azok a célok, amik lényegi fenyegetést jelentenek a kapitalizmus létezésére, mint a dekolonizáció, kommunák létesítése vagy a forradalmi *interkommunalizmus* (lásd pl. Newton 1974, Öcalan 2017), perifériára szorúlnak. Ezeket a célokat nagyrészt olyanok tűzik zászlajukra, akik a rasszizmus és a

telepes gyarmatosítás ellen harcolnak; őket gyakran női aktivisták képviselik, és az ökológiailag fenntartható életformák és a politikai önrendelkezés védelmében folytatott harcuk sokféle formát ölthet.

A radikális baloldali mozgalmak számos komoly kihívással néznek szembe.¹ Ezek a mozgalmak töredezettek és megosztottak, és képtelenek elég közös pontot találni ahhoz, hogy egy koordinált politikai stratégia égisze alatt egyesüljenek.² A radikális baloldali mozgalmak történelmi előzményekhez visszanyúlva (ilyen pl. a nemek és a rasszok egyenlőségéért és az ökológiai fenntarthatóságért vívott harc) próbálnak globálisan együttműködni; azok az ökológiai és társadalmi katasztrófák, amiket pár évtizede még senki sem ismert be, progresszív módon formálták át ezeknek a mozgalmaknak a tartalmát. Azonban ahhoz, hogy a jelenlegi ökoszociális kihívásokra válasz adjanak, szükség van még egy sor kiigazításra a radikális baloldali mozgalmakon belül.

Az ökológiai kihívások között szerepel a klímaválság kibontakozó kataklizmája, a fajok tömeges kihalása, és egyéb, ezekkel összefüggő romboló hatások, amikre kevesebb figyelem irányul, mint pl. a radioaktív hulladékok, a mocsarak visszaszorulása, vagy a szerves toxinok és nehézfémek általi folyamatos szennyezés. Ezek egymással összefüggenek, összeadódnak, és sokszor beláthatatlan következményekkel járnak. Hatásaik olyan közösségek életét befolyásolják, akiknek az ökológiai és politikai érdekérvényesítő képességük elenyésző, mivel a társadalom minden szintjén dominanciára épülő viszonyok uralkodnak. A környezet tönkretétele miatti hosszú távú egészségkárosodást pedig azok szenvedik el leginkább, akikre a gondoskodó munkát és a társadalmi reprodukciót bízák – akik nagyrészt még mindig nők (Salleh 2010). A nemzeti szintű politikai erők alárendelése elszámoltathatatlan intézményeknek (EU, IMF, NATO stb.) az egész világra kiterjedő trend. Az államok egyre inkább a tőkefelhalmozást katonailag biztosító szervekké válnak, ahogyan ez már régóta világos azokban a régiókban, ahol gyarmati körülmények uralkodnak. A bérmunkák egyre inkább egyetlen rendszerbe rendeződnek, mindent áthatnak, felgyorsultak, bizonytalanok és alulfizetettek a teljesítményhez képest (Harvey 2005), és a robotizáció számos szektorban a munkaerő folyamatos feleslegessé válásához vezet. Ez a helyzet nem állhat elő több szintű és formájú társadalmi (partiarchális, rasszista, heteronormatív) elnyomás és ökológiai pusztítás nélkül, amik biztosítják, hogy az emberi élet újratermelése egy szűk réteg profittermelését és privilégiumait (vagyis a végtelen tőkefelhalmozást) szolgálja (Bennholdt-

Thomsen – Mies 1999; Federici 2012). A társadalmi újratermeléshez kapcsolódó munka nemcsak nincs elismerve továbbra sem, de ezzel párhuzamosan összeütközésbe kerül a minden eddigénél fontosabbá váló tőkefelhalmozással, mivel széles tömegek számára romlanak a foglalkoztatás feltételei. A gyermekszüléshez és gyermekneveléshez kapcsolódó (nagy részt fizetetlen) munka nélkül nem léteznének bér-munkások, akik eladásra szánt termékeket állítanak elő. Ugyanekkor az üzleti logika az emberi élet kollektív reprodukciós lehetőségeit ássa alá, mivel ahhoz, hogy profit („gazdasági növekedés”) jöhessen létre, az összes kiadásnak (pl. szociális célokra, az egészségügyre és az oktatásra fordítandó adók) kisebbnek kell lennie, mint a teljes bevétel (pl. GDP). Az egyes vállalatok jönnek és mennek, de mind hozzájárulnak és, végsősoron, fenntartanak egy pusztító, életellenes tendenciát (O'Connor 1988).

A radikális baloldal fő feladatai közé tartozik, egyrészt, annak tudatosítása, hogy az emberiségnek lehetősége van választani a kapitalizmus és a lehető legtöbb élet megőrzése között, másrészt egy világméretű átalakulás elősegítése az osztályok nélküli társadalom és az ökológiai fenntarthatóság felé (Kovel 2007).

Az ezekre a kihívásokra adott radikális baloldali válaszok általában három fő politikai megközelítéshez sorolhatók: az államközpontú, az *intersticiális* („beszivárgó”, a társadalmi felelősségvállalást lehetővé tévő kezdeményezések fokozatos és stratégiai térnyerésére építő – *a ford.*) és a prefiguratív irányzathoz.³ Az első megközelítés úgy tekint az államra, mint a kapitalista viszonyok legyőzésének fő, ha nem egyenesen az egyetlen hatásos intézményrendszerére (Satgar 2018; Tanuro 2011). A fókusz itt az állam átalakításán van (az intézmények demokratizálása, választási politika révén), annak érdekében, hogy az az egyenlőség és az ökológiai fenntarthatóság irányába változzon. Kevesen vallják már azt a klasszikus elméletet, amely az állam meghódításán keresztül akar változást elérni. Az állam feletti kontroll átvételének stratégiájától való általános elfordulás a negatív történelmi tapasztalatokon túl annak is betudható, hogy ezek a stratégiák az állam egyre kifinomultabb és egyre növekvő befolyással bíró megfigyelő rendszerei és megelőzési lehetőségei miatt nemigen valósíthatók meg.

Az intersticiális perspektívák (pl. a szolidaritás alapú gazdaság) kulcsszerepet szánnak az államnak, sőt a piaci intézményeknek is a változás előmozdításában; ezek tennék lehetővé a teljes átalakulást egy posztkapitalista, egalitárius berendezkedés felé.⁴ A cél itt nem az, hogy átvegyék a kontrollt az intézmények felett, hanem hogy

ezek keretei között hozzanak létre hosszantartó, ellenálló alternatív intézményeket. Ennek példái a munkások szervezetei, a föld alapú érdekszövetkezetek, a legalizált földfoglalás és a progresszív szakszervezetek; ezek elősegíthetik egy nem kapitalista életmód elterjesztését.

Végül léteznek prefiguratív perspektívák, amik egy osztályok nélküli, alulról építkező és lehetőleg a kapitalista intézményektől független jövő építését helyezik középpontba. Jó példái ennek a *Via Campesina*, az *MST* (Brazília föld nélküli munkásainak mozgalma), a (*neo*)*zapatista* (nagyreszt maja) közösségek Chiapas államban (Mexikó), és a kurdok által vezetett *rojawai forradalom* Észak-Szíriában. Ezek a kezdeményezések, hasonlóan a nemrég megrendezett *Első Ökoszocialista Internacionáléhoz*⁵ (és számos, amerikai őslakos közösségben létező intézményhez⁶), szövetségi rendszerben hoznak döntéseket, illetve kidolgoznak, és – ha lehetséges – a gyakorlatba is átültetnek környezetileg fenntartható technológiákat, és megteremtik a helyi önellátás formáit, miközben a mozgalom középpontjába az elnyomás minden formája elleni harcot állítják. A visszavett és közösségre igazgatott gyárak és városi telepek (Engel-Di Mauro – Cattaneo 2014) szintén jó példái egy szélesebb perspektívának, de általában hiányzik belőlük a kölcsönös koordináció, illetve az előbbi esetben az ökológiai és a szélesebb társadalmi hatások kérdésesek maradnak (Azzellini – Kraft 2018). Akárcsak a többi megközelítés esetében, ezeknek az alternatíváknak az ökológiai fenntarthatósága sosem garantált, és további belső vitákat és küzdelmeket kíván (Leigh – Turner 2020; Clark 2019; Löwy 2011).

A gyakorlatban a radikális baloldali mozgalmak gyakran olyan stratégiákkal kénytelenek operálni, amelyek részben fedik egyik vagy másik perspektívát, mint történt ez pl. a *Cooperation Jackson* (Mississippi, USA; Akuno – Nangwaye 2017) vagy Venezuela nemzeti szinten szervezett községei (*comunas*) esetében (Azzellini 2017). Mindegyik megközelítésnek vannak hátulütői. Az államközpontú és az intersticiális stratégiák magukban hordozzák annak kockázatát, hogy a kapitalista intézményrendszer beemeli, illetve magába olvasztja őket. Az esetek többségében az állam eszközein keresztül véghez vitt változtatási kísérletek inkább a nagy léptékű társadalmi változás állami intézményeken kívüli tömegtámogatásától függték, semmint magának az állami intézményrendszernek a lehetőségeitől. Az államközpontú megközelítésnek ez az egyik lényegi problémája – amellet, hogy a választási politikához megfelelő anyagi forrásokat kell találni (és ezeket egyensúlyba kell hozni más tevékenységekkel).

Az intersticiális perspektívák viszont összetéveszthetik a kedvező fogadtatást a hosszantartó változás lehetőségével, hogy aztán később jogi változtatásokkal, katonai elnyomással vagy egyszerű megvásárlással – magasabb bérekért vagy civil szervezeteknél befutott karrierért – kihúzzák a lábuk alól a talajt. Amikor a szociális gazdaságért küzdő mozgalmak tagjaiból megválasztott hivatalnokok lesznek, vagy az állami szervek kezdik foglalkoztatni őket, nincs rá garancia, hogy az intézményrendszer hibáit fel lehet majd használni nem kapitalista célok elérésére, hacsak nincs egy szigorú elszámoltathatósági rendszer. Erről sokat elárul a *Barcelona en Comú* (Barcelona) és a *Syriza* (Görögország) fiaskója (Calvário – Velegrakis – Kaika 2017; Lapavistas – Kouvelakis 2019).

Még tanulságosabb, hogy általában mi történik akkor, ha a radikális baloldali mozgalmak képessé válnak átvenni az irányítást az állam felett. A liberális demokráciák hatalmas nyomást gyakorolnak bármelyik államra, amelyik kilóg a sorból (ideértve a merényleteket és a katonai megszállást), de bevetnek a mindennapi életet hátráltató módszereket is, mint pl. az élelmiszer-ellátás és -elosztás akadályozása. A legtöbb ország különösen érzékeny erre a fajta szabotázsra, mivel gazdaságilag függenek a kapitalista magállamoktól (Amin 2006; Flounders 2019). Az intersticiális megközelítés, tudtommal, nem ad útmutatást arra vonatkozóan, hogy ezeket a szabotázsakciókat és az egész katonai-ipari komplexumot hogyan lehet kezelni vagy legyőzni. Másrésztől egyes prefiguratív jellegű kezdeményezések, mint pl. a rojavai forradalom, az állam meggyengült állapotának, illetve a nemzeti szabadságharcok monopolizálásának (pl. kurd autonómia) köszönhetik a létüket, amit az azonos etnikumhoz tartozó, külföldi csoportok szervezett támogatása erősít. Kérdéses, hogy életképes marad-e a rojavai forradalom, hiszen minden oldalról komoly katonai csapások fenyegetik, és a nemzetközi helyzet igen kedvezőtlen. Ha valami hasonló történe Chiapasban, a zapatista mozgalom sorsa is bizonytalan volna.

A radikális baloldali irányzatok kilátásait a politikai sikerre és az egyesülésre legalább kétféle ellenséges és önmagát gyengítő politika, illetve a dekolonizáció kihívása rontja. A mindenféle radikális baloldali gondolattal szemben ellenséges politikai irányzatok erősen összefonódnak. A liberális, illetve szociáldemokráciák nagyrészt máshol létező autoriter rendszereken alapulnak, ezeket használják fel a gazdasági források megszerzéséhez – ideértve a munkaerőt –, illetve a működésük következményeképpen létrejövő ökológiai,

illetve egészségügyi károk kiszervezéséhez, történjék ez akár országokon belül, országok között vagy egy háztartáson belül. A liberális demokratikus politika lehet konzervatív vagy progresszív, de a lényeg ugyanaz marad, abban az értelemben, hogy a kapitalista célokat védenie kell, és akadályoznia kell vagy egyenesen meg kell semmisítenie minden próbálkozást, ami ezeknek az általános céloknak az elérését nehezíti. Ennek a politikának a jelenlegi neoliberális köntösében – főleg a liberális demokráciákban – a hosszú távú profitráta csökkenése ellen olyan intézkedéseket hoztak, amik – Minqi Li szavaival élve – „aláásták a globális munkásosztály alkupozícióját, és egy fordított újraelosztást céloztak, a bérmunkásoktól a tőkésék, a déli országokból az északiak felé” (Li 2005, 423). Ezek a kísérletek a világgazdaság pozíciójának függvényében sokfélék, az erős állami részvétellel zajlóktól a neoliberális, illetve, a világ legnagyobb részén, újgyarmatosító próbálkozásokig.⁷ Hasonlóan fontos, hogy ez a sokféleség magában foglalja a formális különbségekkel szembeni toleranciát (pl. absztrakt személyiségi jogok fenntartása), de a nyíltan a privilégiumok újratermelését célzó tradíciókat (pl. exkluzív nacionalizmus) is. A szociáldemokraták, ha egyáltalán különböznek ettől a gyakorlattól, talán igyekeznek kielégíteni az alapvető igényeket, de a rendszert magát nem változtatják meg. A direkt módon autoriter rezsimek (pl. fasiszta államok és katonai diktatúrák) támogatást nyújtanak a tőkésnek – vagy legalábbis a kevesebb hatalommal bírónak –, hogy átvészeljék a nehéz időszakokat, pl. amikor a gazdasági intézkedésekből következő tömeges nélkülözés miatt a nép fellázad, mint a jelenlegi helyzetben is.

Ennek mindig van egy ökológiai eleme. Ahogyan André Gorz korábban hangsúlyozta, a kapitalista intézmények erősíteni fogják a társadalom feletti kontrollt, és kemény korlátozásokat fognak bevezetni még a legalapvetőbb erőforrások használatával kapcsolatban is, hacsak nem tartja őket kordában a politikai küzdelem (Gorz 1974) – és itt jutnak fontos szerephez a radikális baloldali mozgalmak és az őslakosok törekvései. Ettől függetlenül, a vezetők lehetnek saját bevallásuk szerint egyszerre zöldek és autoriterek (pl. Magyarország vagy Kína esetében), miközben a zöld pártok választási sikerei erősíthetnek jobboldali (pl. Ausztriában) vagy imperialista hatalmakat (pl. Németország esetében, a volt Jugoszláviában vívott háború kapcsán). Ám a létező és lehetséges katasztrófa ennél jóval nagyobb horderejű. Ahogyan ezt sokan felismerték a környezetvédelmi igazságszolgáltatást követelő mozgalmakban, a környezetkárosítás hatásai a leggyengébb politikai érdekérvényesítő képességgel bíró

közösségeket sújtják (Pulido 2016; Ulloa 2017). Bizonyos értelemben ennek volt a történelmi előzménye az amerikai kontinensen zajló korai kapitalista genocídium (Koch et al. 2019). A több száz őslakos közösség demográfiai összeomlása és megsemmisítése a könyörtelen háborúval ötvözött erőforrás-kisajátítás és a behurcolt betegségek által lehetővé tette a világkapitalizmus túlélését. A népirtással kombinált hódítás és a rabszolgaság történelmi alapot és évszázadok által felhalmozott környezeti hasznot biztosított a tőkéseknek és a privilegizált helyzetű bérmunkásoknak. A radikális baloldali mozgalmaknak figyelembe kéne venniük annak lehetőségét, hogy a tőkés óriásvállalatok – a katonailag legerősebb államokon keresztül – a feleslegesnek ítélt közösségek megsemmisítésére törnek, közvetlenül háborúban vagy katonai eszközökkel kikényszerített korlátozások által (pl. kilakoltatás a gazdálkodási, halászati területről, erdőből), vagy közvetetten, szándékos elhanyagolás révén (pl. hagynak tömegeket meghalni éhínségek vagy a szélsőséges időjárás miatt). Ez nem valami jövőbeli disztópia. Több száz millió ember alultáplált, nem jut nekik ivóvíz, elektromosság vagy egészségügyi ellátás, és sokkal sebezhetőbbek a katasztrófákkal (földrengések, járványok stb.) szemben. A klímaváltozással és az erőforrások kihasználásával kapcsolatos jelenlegi politika, illetve azok az irányelvek, amelyek a vagyon rossz értelemben vett újraelosztását szorgalmazzák, azt vetítik előre, hogy ez a borzalom az emberiség nagy részét utoléri majd. A profitszerzés válságának elkerülése érdekében azonban meg kell teremteni, illetve fenn kell tartani a privilegizált helyzetben lévő bérmunkások rétegét (mivel bérmunkások nélkül nincs profit). Ezért a társadalmi reprodukció terén egy ellentétes törekvés érhető tetten, ami szerint egyes nemzetekhez vagy kulturális csoportokhoz tartozó nőknél erőltetni kell a gyermekvállalást és -gondozást (munkások újratermelése), míg a többiek esetében korlátozó intézkedéseket kell bevezetni a populáció megfékezésére, ideértve a túléléshez szükséges alapvető feltételek megtagadását. Többek között ez az oka, hogy az ökológiai igazságosságért való küzdelmet, a dekolonizációt, a társadalmi nemek és a szexuális kisebbségek felszabadítását, valamint a bevándorlók küzdelmeit egyesíteni kell, és ez egyben megmagyarázza, hogy ezek miért kulcsfontosságúak a tőkés viszonyok népirtó tendenciáinak megállításában, illetve legyőzésében.

Egy sor egyéb politikai korlát következik jelenlegi és történetileg adott konfliktusokból. Ezek a korlátok a radikális baloldali csoportokon belüli ellentétekből fakadnak, és annak a következményei, hogy

ezek a mozgalmak a szűk értelemben vett társadalmi kérdéseken túl nem tudtak közvetlen kapcsolatot kialakítani tudósokkal és technikai szakértőkkel. Ez bizonyos mértékig a centralista és az alulról szerveződő megközelítés ősrégi szembenállásában gyökerezik. Ám ez a politikai módszerről szóló legitím vita sokszor egyfajta maximalista politikát takar, ami önzolációhoz vezet; ez annak a felismerésére való képtelenség, hogy a radikális baloldali mozgalmak közötti különbségek jóval kisebbek lehetnek azoknál, amik a radikális baloldaliak összessége és a fentebb leírt reakciós politikai tábor között feszülnek. A dolog persze nem olyan egyszerű, mint ahogy itt leírtam. A gyakorlatban vannak átfedések – ha nem is ideológiai jellegűek – egyes radikális baloldali csoportok és reakciós formációk között. Ilyen átfedés lehet, amikor a dekolonizáció, egyes csoportok *rasszosítása* (*racialization*) és a maskulinizmus kérdését figyelmen kívül hagyják vagy az osztálykülönbségekhez képest másodlagos jelentőségűnek állítják be, ahelyett, hogy ezeket az osztályharcra alapvetően összefüggőnek, az osztályharc elmaradhatatlan alkotóelemének, egyetlen egység részeinek tekintenék. A környezetkárosítás újabb komplex helyzeteket teremt, amik a radikális baloldali alternatívák számára még nagyobb problémát jelentenek. A jelenlegi irányváltás az ökológiai szemlélet felé a legtöbb radikális baloldali csoportban ebből a szempontból nyer különös hangsúlyt. A radikális baloldali mozgalmakban uralkodó, a természettudományos megközelítést érő kritika (illetve bizonyos esetekben elutasítás) és az alternatívák felmutatásának szinte teljes csődje csak elősegíti, hogy ezeket a tudományokat a kapitalizmus bekebelezze.⁸ Ez a téves hozzáállás annak eredménye, hogy nem sikerült tudósokat és technikai szakembereket a radikális célok mellé állítani, illetve nem sikerült direkt módon bekapcsolódni ezeknek a tudományos ismereteknek az előállításába.

Végezetül, a kapitalizmus legyőzését lehetővé tevő dekolonizáció attól függ, hogy a radikális baloldali mozgalmak össze tudnak-e fogni az őslakos mozgalmakkal. Bár vannak átfedések, az őslakos közösségek csoporton belül és azok között is nagy változatosságot mutatnak (ami a kolonizálók „oszd meg és uralkodj” stratégiájának is köszönhető), és gyakran hosszú múltra visszatekintő, megoldást követelő ellenségeskedés van közöttük (ehhez lásd *Tecumseh* konföderációs törekvéseit az 1810-es években). Nagyon fontos, hogy sok őslakos nép a kapitalista rendszer határain kívülre vagy annak szélére szorul, ezért nem lesznek magától értetődően rendszerellenesek. Gyakran teljesen eltérő társadalmi berendezkedéseik kölcsönhatásban van-

nak a kapitalista társadalmakkal. Életmódjuk sokféle társadalmi rendszert felvonultat, ami egyezhet a kívülálló vagy a gyarmatosító telepesek egyenlőségről és kommunalizmusról alkotott felfogásával, vagy különbözhet attól. Az önrendelkezésért és dekolonizációért folytatott küzdelem sokrétegű és más jellegű (pl. az önrendelkezés létrejöhet más kolonizált csoportok rovására). A radikális baloldali csoportok azon kevés tagja, akik aktívan támogatták a dekolonizációs küzdelmet, jogosan foglalt állást az ősi politikai intézmények mellett (amiket a kolonizáló telepes állam nem ismer el), de nincs rá semmi garancia, hogy a sikeres dekolonizáció olyan társadalmi változásokat hoz, amiket a radikális baloldali mozgalmak, az őslakosok vagy egyes csoportjaik (mert a nem kapitalista társadalmak is lehetnek elnyomók) kívánatosnak tartanak. Sok tanulsággal szolgál az ezekkel a feszültségekkel való szembenézéshez pl. a *The Red Nation* radikális szervezet (The Red Nation 2019).

Az előttünk álló hatalmas kihívás megkívánja az erőfeszítést, hogy legalább a radikális baloldali csoportok közötti történelmi elhatárolódásokon sikerüljön felülemelkedni, és kidolgozni a koordinált tevékenység hatékonyabb módozatait. A *World Social Forum* (Társadalmi Világforum) jó példa a közelmúltból; ez a kezdeményezés sajnálatos módon megfeneklett a mozgalmak közötti, gyakran el nem ismert anyagi különbségek és nagyrészt megoldatlanul maradt ellentétek miatt.⁹ Ilyen ellentétek születhetnek – többek között – a szervezés és a harc formájáról (és ezzel együtt a pártok szerepéről), a forradalmi célok azonosításáról, a forradalom jelentéséről, és a módszerek és célok közötti kapcsolatról szóló elképzelések különbségeiből. A radikális baloldali csoportoknak nincsenek erőforrásaik (főleg anyagi lehetőségeik), és sokszor a technológiai és gazdasági szakértelmük is hiányzik ahhoz, hogy segítsenek koordinálni – ha nem is megszervezni (vagy egyenesen formálni) – a kapitalista rendszereken belül növekvő és globálisan terjedő, nagyon sokféle elégedetlenséget. Hasznos volna együttműködniük és a tevékenységüket úgy összehangolni, hogy lehetővé váljon a kölcsönös elszámoltathatóság és az államközpontú, az intersticiális és a prefiguratív stratégiák ötvözése az adott helyzet függvényében.

A globális kapitalista intézményekkel szembeni harc sokkal hatékonyabb – bár sokkal veszélyesebb és halálosabb – módja volna a fegyverszállítmányok megállítása (amit pl. nemrég San Franciscóban és Genovában tettek radikális szakszervezetek); a katonák körében a dezertálás népszerűsítése; a börtönök megszüntetésének támogatása biztonságos menedék nyújtása, illetve alternatív, szociális és ökológiai

szempontból konstruktív foglalkoztatás révén; az erőművek, mélytengeri kábelek (ez az internet-demokráciához elengedhetetlen), gyárak, kikötők, bányák és a nemzetközi tőkeáramlás szempontjából nélkülözhetetlen telepek feletti kontroll átvétele és ezekben koordinált munkástanácsok létrehozása; katonai bázisok működésének akadályozása vagy leállítása (erre kísérletet tett pl. a *Swords and Ploughshares* és a *Veterans for Peace*). Ezeknek az akcióknak bármelyike jelentősen hozzájárulna a tőkés hatalmának megnyirbálásához. Ilyen akciók lehetővé tételéhez szükség van egy előzetes kampányra a lehető legszélesebb támogatás biztosítására. Egy ilyen világméretű szervezkedésbe fogni ezen célok érdekében üdvösebb volna, mint várni az ökológiai és egészségügyi katasztrófát, és aztán reagálni rá. Az őslakos közösségek régóta mutatják az utat, nemrégiben pl. a vasút és a csővezeték blokádjával a kanadai gyarmatbirodalomban. Ám ahhoz, hogy radikális baloldali csoportok ilyen akciókat hajtsanak végre országos, regionális és globális szinten, szükség van kölcsönös megállapodásra, egymás önzetlen segítségére, és egy egyelőre példa nélküli koordinációra – mint ahogyan precedens nélküli az a rettenetes ökológiai és társadalmi helyzet is, amivel jelenleg szembenézünk.

Jegyzetek

- ¹ Mindazon megközelítéseket értem radikális baloldalon, amik kimondottan egy egalitárius, osztályok nélküli társadalom megteremtését tűzik ki célul. Ebbe a tág definícióba stratégiák és meggyőződések széles köre belefér, amelyeknek nem feltétlenül része az ökológiai tudatosság, és amelyek nem feltétlenül kompatibilisek egymással.
- ² Ez nyilvánvaló pl. azokból a széttagolt megközelítésekből, amiket a Jai Sen által szerkesztett kétkötetes mű felvonultat (Sen 2017). Lásd még Samir Amin felhívását egy ötödik internacionálé létrehozására (erről ír Habashi 2019), amelyben a legtöbb jelenlegi és múltbéli internacionálét figyelmen kívül hagyta, és a környezetvédelem még mindig csak mellékes gondolatként jelent meg benne.
- ³ Sokféle címke létezik ezekre a politikai irányzatokra, amelyek szándékukat és stratégiáikat tekintve olyan sok egyezést mutatnak (pl. anarchisták, autonomisták, kommunisták, ökofeministák, ökoszocialisták, szocialista feministák stb.), hogy széttagoltságuk egy nap remélhetőleg feleslegessé válik. Lásd még: Pepper 1993.
- ⁴ Példákat találunk Nelson – Timmerman (2011) és Wolff (2012) munkájában.
- ⁵ Ez főként afro-amerikai és latin-amerikai paraszti közösségek laza konföderációja, amely olyan elvekre épül, mint a termelők szabad szövetekezése, a társadalomból való kivonulás, illetve az állam nélküli, ökológiailag fenntartható életmód (lásd <http://ecosocialisthorizons.com/2017/12/the-first-ecosocialist-international-combined-strategy-and-plan-of-action/>).

- ⁶ Az egyszerűség kedvéért használom ezt a kifejezést (az eredetiben: Indigenous Peoples – *a ford.*); tudatában vagyok, hogy ezeknek a közösségeknek angolul többféle megnevezése is létezik (pl. Native, First, Aboriginal Peoples).
- ⁷ Ezen azt értem, hogy a vagyon „Dél” felől „Észak” felé áramlik, a magállamok dominanciája és a katonai beavatkozások eredményeképpen.
- ⁸ Lásd pl. Gare 1993; Schwartzman 1996.
- ⁹ Talán nem is volna szabad ezeket megpróbálni megoldani, hanem inkább a stratégiák és erőfeszítések mindenki számára hasznos és a helyi körülményektől függő megosztása mellett kellene dönteni.

Irodalomjegyzék

- Akuno, Kali – Ajamu Nangwaye 2017: *Jackson Rising: The Struggle for Economic Democracy and Black Self-Determination in Jackson, Mississippi*. Montréal, Daraja Press.
- Amin, Samir 2006: The geopolitics of the new collective imperialism of the Triad: The Middle East, the EU, and US imperialism. In: Salvatore Engel-Di Mauro (ed.): *The European's Burden: Global Imperialism in EU Expansion*. New York, Peter Lang, 74–95.
- Azzellini, Dario 2017: *Communes and Workers' Control in Venezuela: Building 21st Century Socialism from Below*. Chicago, Haymarket Books.
- Azzellini, Dario – Michael Kraft (szerk.) 2018: *The Class Strikes Back: Self-Organised Workers' Struggles in the Twenty-First Century*. Leiden, Brilltvet
- Bennholdt-Thomsen, Veronika – Maria Mies 1999: *The Subsistence Perspective: Beyond the Globalised Economy*. London, Zed Books.
- Brownhill, Leigh – Terisa E. Turner 2020: Ecofeminist ways, ecosocialist means: Life in the post-capitalist future. *Capitalism Nature Socialism* 31 (1), 1–14.
- Calvário, Rita – Giorgos Velegarakis – Maria Kaika 2017: The political ecology of austerity: An analysis of socio-environmental conflict under crisis in Greece. *Capitalism Nature Socialism* 28 (3), 69–87.
- Clark, John 2019: *Between Earth and Empire: From the Necocene to the Beloved Community*. Oakland, PM Press.
- Engel-Di Mauro, Salvatore – Claudio Cattaneo 2014: Squats in urban ecosystems: Overcoming the social and ecological catastrophes of the capitalist city. In: Claudio Cattaneo – Miguel Martínez (szerk.), *The Squatters' Movement in Europe. Commons and Autonomy as Alternatives to Capitalism*. London, Pluto Press, 166–188.
- Federici, Silvia 2012: *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*. Oakland, PM Press.
- Flounders, Sara 2019: U.S. war on the defenseless / Sanctions harm one-third of world's people. *Workers World* 3 (2019 december). <https://www.workers.org/2019/12/44711/> (Letöltés: 2020. június 29.)
- Garre Arran. 1993: Soviet environmentalism: The path not taken. *Capitalism Nature Socialism* 4 (4), 69–88.
- Gorz, André 1974 : Leur Écologie et la Nôtre. *Le Monde Diplomatique*. <https://www.monde-diplomatique.fr/2010/04/GORZ/19027> (Letöltés : 2020. június 29.)
- Habashi, Mamdouh 2019: The kick off. *Globalizations* 16 (7), 1124–1127.

- Harvey, David 2005: *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford, Oxford University Press.
- Koch, Alexander – Chris Brierley – Mark M. Maslin – Simon L. Lewis 2019: Earth system impacts of the European arrival and Great Dying in the Americas after 1492. *Quaternary Science Reviews* 207, 13–36.
- Kovel, Joel 2007: *The Enemy of Nature. The End of Capitalism or the End of the World?* London, Zed Books.
- Lapavistas, Costas – Stathis Kouvelakis 2019: The Radical Left: the time for its re-founding. <https://www.versobooks.com/blogs/4373-the-radical-left-the-time-for-its-re-founding> (Letöltés: 2020. június 29.)
- Li, Minqi 2005: The rise of China and the demise of the capitalist world-economy: Exploring historical possibilities in the 21st century. *Science & Society* 69 (3), 420–448.
- Löwy, Michael 2011 : Écosocialisme. L'alternative radicale à la catastrophe écologique *capitaliste*. Paris, Mille et Une Nuits.
- Nelson, Anita – Frans Timmerman (eds.) 2011: *Life Without Money. Building Fair and Sustainable Economies*. London, Pluto Press.
- Newton, Huey P. 1974: Intercommunalism. <https://www.viewpointmag.com/2018/06/11/intercommunalism-1974/> (Letöltés: 2020. június 29.)
- O'Connor, James 1988: Prospectus. "Capitalism Nature Socialism. A Journal of Socialist Ecology." *Capitalism Nature Socialism* 1 (1), 1–6.
- Öcalan, Abdullah 2017: *The Political Thought of Abdullah Öcalan: Kurdistan, Woman's Revolution and Democratic Confederalism*. London, Pluto Press.
- Pepper, David 1993: *Eco-Socialism: From Deep Ecology to Social Justice*. London, Routledge.
- Pulido, Laura 2016 : Flint, environmental racism, and racial capitalism. *Capitalism Nature Socialism* 27 (3), 1–16.
- Salleh, Ariel 2010: How the ecological footprint is sex-gendered. In: Huan Qingzhi (szerk.), *Eco-Socialism as Politics. Rebuilding the Basis of Our Modern Civilisation*. Dordrecht, Springer, 141–150.
- Satgar, Vishwas 2018: The climate crisis and systemic alternatives. In: Vishwas Satgar (szerk.), *The Climate Crisis: South African and Global Democratic Eco-Socialist Alternatives*. Johannesburg, Wits University Press, 1–28.
- Schwartzman, David 1996: Solar Communism. *Science & Society* 60 (3), 307–331.
- Sen, Jai. 2017. *The Movements of Movements*. Oakland, PM Press.
- Tanuro, Daniel 2011: Foundations for an ecosocialist strategy. http://www.internationalviewpoint.org/spip.php?article2269&var_recherche=tanuro (Letöltés: 2020. június 29.)
- The Red Nation 2019: The Red Deal. Draft. <https://therednation.org/2019/09/22/the-red-deal/> (Letöltés: 2020. június 29.)
- Ulloa, Astrid 2017: Perspectives of environmental justice from Indigenous Peoples of Latin America: A relational Indigenous environmental justice. *Environmental Justice* 10 (6), 175–180.
- Wolff, Richard 2012: *Democracy at Work: A Cure for Capitalism*. Chicago, Haymarket Books.

(Fordította: Lyublyanovics Kyra)

Újszocializmus – és a baloldal új helyzetben

A szocializmus esélyeire és a radikális baloldal feladataira vonatkozó körkérdésre négy blokkban fogok válaszolni. Az elsőben leírom, hogy miért tartom szükségesnek az újszocializmus fogalmának bevezetését, és miben különbözik az az eddig megvalósult szocializmusoktól. Mi az immanenciája? A másodikban azt vizsgálom, hogy a társadalom, ezen belül a munkásság mai helyzetét tekintve fellelhető-e olyan tendenciák, melyek ezen újszocializmus felé mutatnak. És milyen, ezzel ellentétes tendenciák lelhetőek fel? A harmadik részben az előzőkhez kapcsolódón kísérletet teszek a radikális baloldal mozgásterének, vagyis cselekvési lehetőségeinek és feladatainak körüljárására, megfogalmazására. Végül, de nem utolsósorban mindezen kérdések szempontjából a magyar viszonyokat veszem górcső alá.

A létezett szocializmus és az újszocializmus

Abból adódón, hogy az első szocialista kísérletekre a világgazdaság félperifériáin, tehát a világkapitalizmus erős szorításában került sor, az ezekből születő társadalmak politikai hatalmi berendezkedése szükségképpen csak diktatórikus, illetve autokratikus lehetett. A centrumok utolérésének ígérete és kényszere modernizációs diktatúrákat szült egyfelől. Másfelől az egyenlőségeszmény kiragadása a szabadság-egyenlőség- testvériség hármásából csak erőszakos hatalmi eszközökkel volt megvalósítható.

Mindazonáltal szabadság és testvériség értékeinek elfojtása – azok „ellencsapása” nyomán – az egyenlőségeszmény érvényesülésének is csak korlátozott teret adott. A létezett szocializmus szerkezetét lassan, de folyamatosan növekvő egyenlőtlenség jellemezte. A társadalminak nevezett tulajdon pedig eredendően sem volt *nagyon* más, mint egy hatalmon lévő rend – a klasszikus korszakban a felső pártvezetés, a technokrácia és a nagyvállalati vezetők – kollektív magántulajdona (Troickij 1972, 1976 és Gyilaszi 1957, 1969 nyomán Szalai 1994, 2005). Azért nem volt ez tökéletes magántulajdon, mert eme kollektív tulajdonos soha nem volt annyira elidegenedett a munkás-

ságtól, mint a burzsoázia és állama bármely kapitalizmusban: a felső pártvezetés mindig is kiemelt figyelmet szentelt a munkásság, ezen belül a nagyipari munkásság életkörülményeinek (Bartha 2009). A hatalmon lévő rend az általa elsajátított profitból az állami újraelosztás révén részesítette a munkásságot – és mellette az értelmiséget – is.

A létezett szocialista rendszereknek a dominánsan kapitalista környezetben nem volt kifizetési lehetőségük, önkorrekciós képességük is csak korlátozott lehetett (Szalai 1989). Összeomlásuk okai – belső ellentmondásaik, feszültségeik ellenére – alapvetően külsőek voltak: az általam nemzetközi gazdasági és pénzügy szuperstruktúrának nevezett globális főhatalom szereplőinek érdekük volt térségünk bekebelezése (Szalai 2005).

A kétpólusú világrendszer felbomlása, az Egyesült Államok dominanciája, majd nagyjából 2000-es évek első évtizedétől a világrend multipoláris irányba való elmozdulása felszínre hozta a '70-es évek közepétől kiépülő újkapitalizmus (Szalai 2008) belső feszültségeit, sőt válságát. Ezek mutatkoznak meg a 2000-es, majd 2008 utáni globális túltermelési válságokban, az ökológiai válságban, az egyenlőtlenségek éleződésében, a munka kizsákmányolásának fokozódásában, a háborús konfliktusok gyakoribbá válásában, valamint a szélsőjobboldal előretörésében. Nyomában pedig az autoriter, sőt helyenként diktatórikus politikai rendszerek elszaporodásában (Szalai 2018a). Számomra az általam egyszerre természeti és társadalmi jelenségként definiált koronavírus-járvány és annak társadalmi-gazdasági következményei világították meg a korábbiaknál egyértelműbb, élesebb fényben Rosa Luxemburg igazságát: szocializmus vagy barbárság ...

A magam megközelítésében a barbárságot reményeim szerint felváltó újszocializmus csak nyomokban hasonlíthat majd a régihez. Első lényegi tulajdonsága az értékpluralizmus: a felvilágosodás egymással konfliktusos viszonyban lévő alapértékei – szabadság, egyenlőség, testvériség – közül ebben a társadalomban egyik sem nőhet majd tartósan a másik fölé. Mivel valóban konfliktusos viszonyról van szó, az újszocializmus dinamikus, állandó belső ellentmondásokat hordozó társadalom lesz, a soha meg nem érkezés állapota.

Második immanenciája, hogy nem lehet felülről, cezúraszerűen „bevezetni”. Ha hiányoznak az alapok, akkor a hatalomváltást vezérlő „élcsapat” (mint az az összeomlott szocializmus esetében láttuk) ismét erőszakos eszközökhöz lesz majd kénytelen nyúlni, de még ezekkel sem lesz képes saját eszményeihez idomítani a társadalmat.

Az újszocializmus következő, harmadik lényegi vonása a társadalmi – de nem állami – tulajdon dominanciája. Mely irányba spontán folyamatok is visznek (ezekről nemsokára lesz szó). Hogy hatalmi eszközökkel mennyire és milyen módon lehet eme folyamatot felülről serkenteni és szentesíteni, az számomra egyelőre nyitott kérdés.

Negyedszer: az újszocialista törekvéseknek – hogy vonzók és példaértékűek lehessenek – a centrumkapitalista országokból kell kiindulniuk, és – hogy fenn tudjanak maradni – nemzetközivé kell válniuk.

Ötödször: jelenleg a koronaválság mutat rá egy fénycsóva élességével arra, hogy a kapitalizmus immanens mozgástörvénye, az önmagát gerjesztő, egyre gyorsuló gazdasági növekedés és fogyasztás ökológiai szempontból fenntarthatatlanok. A koronavírus – miként az utóbbi évtizedekben szaporodó többi járvány – az ökoszisztéma ember által okozott súlyos sérülésének következménye (legutóbb Kate Jones 2020 mutatott erre rá). Hogy elkerüljük a pusztulást, a jövőben kevesebbet kell termelnünk és fogyasztanunk – de azt egyelőbbent kell elosztanunk. Ez a követelmény az újszocialista alternatíva egyik leglényegibb sajátossága.

De hogyan biztosíthatók ennek mentális feltételei? Lehetséges-e, hogy a világ gazdagabbik részének népessége önként korlátozza az általa fogyasztott javak mennyiségét. Mi fogja erre rábírní a pusztá belátáson kívül?

Nos, mint azt csaknem másfél évtizede napvilágot látott könyvemben kifejtettem (Szalai 2008) korunkban a világot három szenvedély irányítja: a profit iránti soha ki nem elégíthető vágy, a munkamánia és a fogyasztási mánia. És azt is állítottam, hogy egy szenvedélyt vagy szenvedélyeket csak egy másik, hasonlóan erős, vagy erősebb szenvedély győzhet le. Az alapkérdés az, hogy vajon lesz-e, megszületik-e az a szenvedély, amely a ma uralkodókat képes felülről, legyőzni, vagy legalábbis korlátok közé szorítani.

Válaszom: a korunkban uralkodó szenvedélyek elválasztják egymástól az embereket. Egyre többen szenvednek, szoronganak a magánytól. Ezért – talán – a magánytól való rettegés és a közösség iránti olthatatlan vágy lehet az a szenvedély, mely képes lehet ellenszegülni a profithajszának, a munkaalkoholizmusnak és az anyagi javak mértéktelen habzsolásának. A bennünk rejlő „elemi jó” (Heller 1978) előbb utóbb utat törhet magának. És csakis ez lehet az a lelki motívum, amely a ma gazdagabbakat fogyasztásuk korlátozására indíthatja.

Végül, de nem utolsósorban, és az előző gondolatmenethez kapcsolódóan: a mai baloldalon többen (például Mario Tronti, Bob Black) úgy vélik, hogy egy új, szocialista társadalomban eltűnik majd a munka, mégpedig minden formájában, marad a tét nélküli önmegvalósítás. És az sem lesz baj, ha ennek ára a társadalom egy részének „henyélése” lesz. Magam másként vélekedem erről. A kapitalizmus meghaladásával, a kizsákmányolás felszámolásával, a bérmunka, vagyis a profitért és a megélhetésért végzett tevékenység valóban meghaladható. De ha a társadalmat, a társadalmi szövetet fel akarjuk tartani, sőt, mai, lepusztult állapotából kiragadva gazdagítani akarjuk azt, akkor a MÁSIK EMBERÉRT végzett áldozatos, sokszor erőfeszítést és lemondást is igénylő tevékenység az újszocializmusban sem tűnhet el – sőt virágzásnak indulhat. Ez a tevékenység továbbra is munka lesz, hiszen azt nem csupán önmagunk kiteljesedéséért, hanem KÜLSŐ elvárásnak, a többi ember elvárásának, kérésének eleget téve is végezzük majd.

Ez magában rejti annak lehetőségét, veszélyét, hogy miként a kapitalizmusban, továbbra is funkcionálisan, tehát leszűkítetten, csupán egy-egy tulajdonságunk, képességünk mentén kapcsolódunk majd a másik emberhez. De ha munkánk kreatívabbá, komplexebbé, empátiát igénylőbbé válik majd, másrészt a tőke (mert már nem vagy csak nyomokban lesz jelen) már nem fogja ránk kényszeríteni azt a gyakorlatot és ideológiát, hogy a társadalom nagy hálózata csupán egy-egy tulajdonságunkra, képességünkre tart igényt – vagyis kapcsolatainkban teljes személyiségünkkel vehetünk részt –, nos, akkor az egydimenziós lét veszélye csökkenthető.

Tendenciák és ellentendenciák

Az újszocializmus létrejöttének legalapvetőbb feltétele – mint azt a múlt év augusztusában a *Mércén* kifejtettem (Szalai 2019) – a lokális munkásságok globális munkásosztályá szerveződése, mely szerves értelmisége segítségével már képes a globális tőkével szembeni ellenállás megszervezésére. Ennek feltételei közül a Rosa Luxemburg nyomán a legfontosabb a munkások és dolgozók nemzeti életviszonyainak globális kiegyenlítődése, vagy legalábbis egy ehhez közeli állapot kialakulása.

De hogyan, milyen mechanizmusok közvetítésével fog végbemenni ez a folyamat – mely a neoliberális globalizáció felpörgésével egy időben indult?

Amikor tavaly ezzel kapcsolatos gondolataimat kifejtettem, a következőképpen láttam ezt: a kiegyenlítődést egyrészt az egyre rugalmasabb tőke mozgása fogja kikényszeríteni. A tőke a centrumokból az alacsonyabb bérszínvonalú – döntően keleti és déli – perifériák, félperifériák felé vándorol, növelve ezzel az ottani munkaerő iránti keresletet, ezért – mint az már látható is – előbb-utóbb emelve a munkaerő árát is. Mérsékelve egyben a centrumok munkássága felé irányuló keresletet, gyengítve annak alkuerejét, majd megállítva vagy korlátozva annak bérszínvonal-növekedését. Másrészt, hasonló kiegyenlítő hatása van a gazdasági migrációnak is: a munkásság perifériákról, félperifériákról a centrumok felé irányuló mozgása a perifériákon, félperifériákon csökkenti a munkaerő kínálatát, ezért ott hamarosan növeli árát, a centrumokban viszont a konkurenciát erősítve csökkenti az ottani munkásság alkuerejét, következésképpen akár mérsékelheti is béreit.

A koronavíruság kirobbanása óta azonban úgy látom, hogy az akár tartósan is megakaszthatja ezt a folyamatot. Mert nyomában tovább erősödhet a nacionalizmus térhódításának, a nemzeti bezárkózásnak már a 2008-as világgazdasági válság óta megfigyelhető tendenciája: a gazdaságszerkezeteknek az autarkia irányába való elmozdulása – autokrata vagy egyenesen diktatórikus politikai rendszerekkel körítve (Szalai 2020). Az osztályharc – már amennyire legalábbis nyomokban létezik – visszaszorul nemzetállami szintekre.

Hangsúlyozom, mindez nem lesz vadonatúj jelenség. A nacionalizmus, sőt a szélsőjobboldal 2008-as világgazdasági válságot követő erősödése annak is tükrre volt, hogy a világban az egyenlőtlenségek ebben az időszakban úgy nőttek, hogy miközben a globális munkásság körében (a korábban említett kiegyenlítődési folyamat egy állomásaként), a jövedelemszintek némileg közeledtek egymáshoz, nemzetállami szinteken az életviszonyok példátlan differenciálódásának lehettünk tanúi. (Ez a jelenség szülte meg Sanders és Corbyn mozgalmait). Már csak ezért is így történt ez, mert globális válságkezelés híján a válság terheinek a „lakosságra” hátrítását – mely a tőke alapvető törekvése volt – a nemzeti kormányok hajtották végre, amelyeknek kompetenciája döntően saját országukra volt méretezve (Szalai 2018a). A koronavíruság pedig, a maga elszigetelő hatásával a jövőben tovább „atomizálhatja” az egyes nemzetállamok szintjére a tőke–munka ellentét megjelenését és artikulációját.

A koronavíruság utáni világ másik alternatívája a digitális szuperkapitalizmus kiterjeszkedése. Ez a *face to face* kapcsolatok további

szűkülését jelenti. A *home office* terjedésével a munkásság – hasonlóan az első alternatívában szereplőhöz (bár más metszévonal mentén) – tovább tagolódik. Egyrészt a digitális világba bejutókra, másrészt az abból kimaradókra. A digitális világ tagjai pedig tovább szakadnak, személyes kapcsolataik beszűkülésével, minden korábbi-nál funkcionálisabbá válásával még erősebben atomizálódnak. Ez a folyamat hosszú távon az emberek virtuális világba menekülésében is testet ölt majd.

A járványok elleni védekezés szükséglete a jövőben felerősítheti a robotizáció folyamatát is. Így egyre több ember szorul ki a munka világából – és ez újabb lökést ad a virtuális világ felé fordulásuknak. Hogy a digitális szuperkapitalizmus előállította termékeket el lehessen adni, majd odalöknek nekik valami alapjövedelmet. Mint fogyasztók tovább működhethetnek, de a munka, a valamely célért való erőfeszítés hiánya kikezdheti identitásukat. Így előbb-utóbb ember mivoltukat is.

Mielőtt azonban ez bekövetkezne, az ide vezető folyamat során, már középtávon is, soha nem látott munkanélküliség alakul ki, mely lázongásokban ölthet majd testet. A munkaerő túlkínálata azonban eddig nem látott mértékben gyengítheti a munkásságnak a tőkével szembeni alkupozícióját.

A valóságban leginkább a feudális, autoriter, önellátó és a szuperkapitalista, digitális modell valamiféle egymás mellett élése vagy ötvözete várható, mely a fentieknek megfelelően több metszévonal mentén is megosztó hatással lesz a globális és lokális munkásságra.

Nem jó perspektívák. De vannak ellentendenciák is, olyan folyamatok, melyek talán az általam újszocializmusnak nevezett formáció irányába mutatnak. Egyrészt a tulajdon spontán kollektivizálódása (Szalai 2020). És ennek részeként annak a folyamatnak a koronavírus hatására való felgyorsulása, melyet Gagyi Ágnes (2018) ír le (lásd még Szalai 2020): az aluról szerveződő szövethozzói, öngazgatói tulajdonformák terjedése. Kérdés, hogy ezek egymásra halmozódása képes-e megtörni a kapitalista alapstruktúrát, alapstruktúrákat.

A másik pozitívum, hogy a világ legerősebb centrumországában, az Egyesült Államokban a baloldal még soha nem volt annyira erős, mint jelenleg – bár Bernie Sanders pártpolitikai szinten kudarcot vallott, demokratikus szocialista mozgalma fennmarad és a jövőben tovább erősödhet (Pap 2020, Tóth 2020). Céljai között ott van a mozgalom globális kiterjesztése, szoros kapcsolatban a görög Varufakisz döntően Európára fókuszáló *Diem25* szerveződésével. Ezen mozgalmak

bázisát pedig döntően a maga előtt az adott rendszer keretei között perspektívát nem látó fiatal közép- és alsó közép rétegek jelentik – jelenleg és a jövőben is.

A radikális baloldal feladatai

Az eddig felrajzolt társadalmi-mozgalmi képletben már benne rejlenek a radikális baloldal lehetőségei, és szinte maguktól adódnak kitűzhető feladatai.

A legfontosabb ezek közül a spontán módon szerveződő helyi mozgalmak felkutatása, a nyilvánosság előtti megjelenítése, segítése, egymáshoz való kapcsolódásuk serkentése és globális mozgalommá transzformálódásának megszervezése. Ennek legutóbbi példája a *Nemnővekedés. A jövő átértelmezése a koronavírus tükrében* című kiáltvány megszületése, amelyet több mint ezer tudós, szakértő, politikus, aktivista és művész, illetve több mint hatvan SZERVEZET írt alá, és amely új alapokra helyezné a koronavírus-járvány utáni gazdaságot, sőt, magát az embert és a természetet kizsákmányoló gazdasági rendszert is – mégpedig a nemnövekedéssel a középpontban (*Radikális javaslattal oldanák meg a koronavírus-válságot.* hvg.hu, 2020. május.13. https://hvg.hu/zhvg/20200513_nemnovekedes_egyenlotlenseg).

A magam megközelítésében ezek a legfontosabb feladatok ma. Talán nem véletlen, hogy mind nemzetközi szinten, mind hazánkban a koronaválság kirobbanása óta a baloldalon mintha háttérbe szorult volna az identitáspolitikai problematika – a válság nyomán akkora nyomor és kiszolgáltatottság, a kizsákmányolás olyan mérvű növekedése várható, amely mellett eltörpülni látszanak a különféle identitásbeli kisebbségek problémái. Természetesen az identitáspolitika a baloldali ideológiák és politikai gyakorlatok szerves részét kell hogy képezze, túlhajtásuk, pontosabban túlhangsúlyozódásuk azonban a baloldal alapbázisát jelentő munkásság szétzúzódását eredményezheti, sőt eredményezi is. Úgy vélem, hogy Bernie Sanders pártpolitikai kudarcának egyik tényezője éppen ez volt: a természetes bázisának tekinthető munkásság identitáspolitikai és kulturális megosztottsága.

Ehhez a problematikához kapcsolódik egy radikális baloldal számára alapvető kérdés, amit Kiss Viktornak (2020) a körkérdésre adott válasza vet fel: a mai kapitalizmus gyökerét tekintve gazdasági vagy ideológiai természetű-e – vagyis gazdasági okok miatt összeomolhat-e

a fennálló rendszer? Kiss nemmel válaszolt erre a kérdésre – de amikor ezt írta, még a koronavírus előtt voltunk. Mely az 1929–33-as világgazdasági válság óta nem látott mértékben és módon világítja meg az idézett szerző által posztmodernnek nevezett kapitalizmus mélységesen gazdasági természetét. Mert élesen láttatja eme rendszer sebezhetőségének valódi pontjait. Ha ezek nem lennének, és időről időre nem tárulnának fel, akkor azt lennék kénytelen hinni, hogy a rendszert csak felülről és erőszakkal lehet megbontani – ebből viszont a magam részéről (a már ismerttetett okok miatt) nem kérnék. (Nem úgy a posztmodern Žižek [2020], aki a koronavírus kapcsán a hadikomunizmus bevezetését sürgeti. Ezen belül például azt, hogy a betegségből már kigyógyult embereket sorozzák be közmunkára). A jelenlegi helyzet csak megerősíti korábbi álláspontomat (Szalai, 2008): a marxi gondolthoz híven, a kapitalizmust saját belső, és elsősorban gazdasági feszültségei fogják erodálni, majd szétvetni. Persze nem magától: a radikális baloldal MOZGALMAI lehetnek azok az erők, melyek képesek lehetnek a rendszernek ezen belső feszültségekből adódó gyenge pontjait megtalálni és rendszerbontó cselekvésük katalizátorává tenni.

Magyarországon

Hazánkban a 2008-as világgazdasági válság nyomán, nagyjából a 2010-es évek közepétől indult újra a radikális baloldal megszerveződése. (Az erősödés rendszerváltás utáni első hulláma az alterglobalizációs mozgalomhoz kötődött [Szalai 2018a, Gagyi 2019]).

Országunk erős kitettsége miatt nálunk a gazdasági krízis különösen megrázó volt. A válság megrendítette a fiatal köztes, illetve közvetítő osztályt (a kifejezés Éber Márk Árontól [2019] származik, aki a centrumokénál jóval gyengébb, labilisabb státusza miatt adta ezt a találó nevet eme térségek középosztályának. Lásd még Szalai 2014). Értelmiségi tagjai szinte rögtön lázongani kezdtek ez ellen, ez a lázadás azonban ekkor még döntően liberális töltetű volt – amit az új politikai hatalom szinte azonnali autoriter fordulata is katalizált. A liberalizmusnak a rendszerkritikainál jóval erősebb intézményes beágyazottsága mellett utóbbival magyarázható ugyanis az, hogy az elégedetlenség középpontjában a szabadságjogok megkurtítása elleni tiltakozás állt. Mindazonáltal azt is mondhatnánk, hogy az egziszen-

ciális szorongások a szabadságjogok elvesztésétől való félelemben sublimálódtak, artikulálódtak.

Ahogy az egzisztenciális félelmekből valóságos lecsúszás lett, úgy kezdtek felbukkanni a láthatáron és/vagy radikalizmusukban erősödni a fiatal értelmiségen belül a baloldal egy új nemzedékének új mozgalomcsírái és intézményei: a *Helyzet Műhely*, a *Kettős Mércé* majd a *Mércé*, a *Társadalomelméleti Kollégium*, a *Társadalomelméleti Műhely*, az *Új Egyenlőség*, a *Fordulat*, *A Város Mindenkié*, a *Hallgatói Szakszervezet*, a *Partizán* – és még sorolhatnánk.

A kezdeteket a bizonytalanság, a társadalmi beágyazottság hiánya jellemezte – természetes bázisuk és szövetségesük, a munkásság hallgatott, csíráját sem igen mutatta valamiféle szerveződési igénynek. Az új, fiatal baloldal kereste a helyét, a *Kettős Mércé*-ben 2015–2016-ban például fontos vita zajlott a baloldal lehetőségeiről, feladatairól *WTF baloldal* címmel (részletesen: Szalai 2018a).

2018 végén, a rabszolgatörvény kapcsán, a szakszervezetek vezetésével megindulni látszott a magyar munkásság osztályá szerveződése, ami nagy reményekkel töltötte el a fiatal baloldalt, létre is hoztak több, munkásokkal közös szervezetet. Ez azonban csak múlt epizód volt. Egyrészt, ahogy az ellenzéki pártok egyre inkább kisajátították a lázadási potenciált, úgy halványult el a mozgalomcsíra eredeti célja, és kerül helyébe a sajtószabadság követelése. Másrészt kiderült, hogy a munkások számára sokkal fontosabb jövedelmük növelése, mint munkahelyi körülményeik minőségének javítása, megőrzése – utóbbi védelmét hamar felváltotta az erősödő, de átfogó mozgalommá nem terebélyesedő, az egyes vállalatok szintjéig atomizálódó bérharc. Melyet a gazdasági konjunktúrában és a növekvő munkaerőhiány körülményei között jelentős siker koronázott (2019 novemberére a bruttó átlagkeresetek 13,9 százalékkal nőttek az előző év azonos időszakához képest; *KSH Gyorstájékoztató*. Keresetek, 2019 január–november. 2020. január 31.). Végül, de nem utolsósorban: a fiatal baloldali értelmiség munkásokat mozgósító erejét jelentősen korlátozta – mielőtt az még igazán kibontakozhatott volna – a munkásság utóbbi másfél évtizedben bekövetkezett jobbratolódása (erről és ennek hosszú távú okairól: Bartha – Tóth 2017, Scheiring 2019).

A koronavírus ezt a helyzetet gyökeresen megváltoztatja: a munkaerőhiányt szinte egyik pillanatról a másikra a tömeges munkanélküliség és annak fenyegető réme váltja fel (Egészen hihetetlen összeomlás: magyarok százezrei veszíthették el a munkájukat. *portfolio.hu*, 2020, május 7. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20200507/>

egesen-hihetetlen-összeomlas-magyarok-szazezrei-veszithettek-el-a-munkajukat-430536). Ez előrevetítheti a munkásság elfordulását a politikai jobboldaltól, sőt talán baloldali fordulatát is, ami jelentősen kibővíthetné a radikális baloldal mozgásterét.

Huszár Ákos (2019) kutatásai szerint, az utóbbi évtizedben felgyorsult mind a társadalmi polarizáció, mind az induló előnyök és hátrányok – Huszár megfogalmazásában, az osztályhelyzetek – generációs átörökítése. A NER stabilitásának titka az volt, hogy mindennek ellenére, a mélyszegénységben élőkét kivéve, majd’ minden társadalmi rétegnek javult valamelyest a helyzete: a gazdagoknak exponenciálisan, a szegényeknek egy kicsit. Korábban már írtam ennek okairól (Szalai 2018b), most csak azt emelném ki, hogy a gazdasági felfelé ívelés, a konjunktúra körülményi között Orbánéknak volt miből „osztogatniuk”. A koronavíruság nyomán azonban, ahogy szűkülnek az „osztogatás” forrásai, a hatalomnak vezéráldozatot kell végrehajtania: ki kell dobni valakit, valakiket a hajóból. És értékrendszerét, ethoszát tekintve szinte természetes, az őt eddig legalábbis kívülről, hallgatólagosan támogató munkásságot és a teljes szegénységet dobja majd ki (v. ö. Antal 2020) – ez a folyamat már elkezdődött.

Ahogy látom, a radikális baloldal szinte azonnal ráérez a kibővülő mozgástérre, pontosabban az abban rejlő lehetőségekre. Néhány hét leforgása alatt létrehozzák a *Szolidaritási Akciócsoportot*, mely a fiatal radikális baloldal tizenkét legfontosabb szervezetét koncentrálja – *Szolidaritás a válságban* címmel közös helyzetértékelést és közösségi cselekvési programot készítenek, utóbbi részeként öntevékeny sejtek is szerveződnek például védőfelszerelések előállítására. De másodvirágzását éli a radikális baloldal korábbi generációjának folyóirata, az *Eszmélet* is.

Külön kiemelendő, hogy különösen a *Mérce*, a *Partizán* és az *Új Egyenlőség* nagy súlyt helyeznek arra, hogy összegyűjtsék és hangot adjanak a hazánkban vagy globális szinten születő más közösségi kezdeményezéseknek is. Hogy adott esetben azok mozgalommá kapcsolódhassanak össze...

A radikális baloldal éled... Szerte a világban és Magyarországon is. Hogy ez milyen további szervezeti formát – formákat – kell hogy majd öltösn, az egyelőre nyitott kérdés... Mint ahogy az is, hogy tehetünk-e most és a közeljövőben lépéseket egy új, demokratikus szocializmus felé...

- Antal Attila 2020: Koronavírus és az Orbán-rendszer osztálypolitikája. *merce.hu*, május 17.; *Eszmélet* 125. sz. (2020. tavasz), 7–17.
- Bartha Eszter – Tóth András 2017: Munkásfiatalok az újkapitalizmusban. *Educatio* 26(1), 75–86.
- Bartha Eszter 2009: *A munkások útja a szocializmustól a kapitalizmusba Kelet-Európában, 1968–1989*. Budapest, L'Harmattan Kiadó – ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék, Budapest
- Djilas, M. 1957: *The New Class. An Analysis of Communist System*. New York, Praeger
- Djilas, M. 1969: *The Unperfect Society Beyond the New Class*, London, Harcourt, Brace & World
- Éber Márk Áron 2019: Osztályszerkezet Magyarországon globális perspektívából. *Fordulat*, 26. 74–114.
- Gagyai Ágnes 2018: Szolidáris gazdaság: a válságra adott társadalmi válasz anyagi alapjai. *merce.hu*. február 8. <https://merce.hu/2018/02/08/szolidaris-gazdasag-a-valsagra-adott-tarsadalmi-valasz-anyagi-alapjai/>
- Gagyai Ágnes 2019: *A válság politikái*. Budapest, Napvilág Kiadó.
- Heller Ágnes 1978: *Az ösztönök. Az érzelmek elmélete*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó
- Huszár Ákos 2019: Osztálytársadalom-e a magyar társadalom? *Szociológiai Szemle* 29(4), 4–32.
- Jones, Kate 2020: Tip of the iceberg' is our destruction of nature responsible for Covid-19? *The Guardian*. 2020. március 18. <https://www.theguardian.com/environment/2020/mar/18/tip-of-the-iceberg-is-our-destruction-of-nature-responsible-for-covid-19-aoe>
- Kiss Viktor 2020: Baloldal a posztmodern kapitalizmusban. *Eszmélet*, 125. sz. (2020. tavasz), 80–88.
- Pap Szilárd István 2020: Miért nem sikerült győzni Bernie Sandersnek? *merce.hu*, május 7., <https://merce.hu/2020/05/07/miert-nem-sikerult-gyoznie-bernie-sandersnek/>
- Scheiring Gábor 2019: *Egy demokrácia halála. Az autoriter kapitalizmus és a felhalmozó állam felemelkedése Magyarországon*. T. E. M. Budapest, Napvilág Kiadó
- Szalai Erzsébet 1989: *Gazdasági mechanizmus, reformtörekvések és nagyvállalati érdekek*. Budapest, Aula Kiadó
- Szalai Erzsébet 1994: *Ütelágazás. Hatalom és értelmiség az államszocializmus után*. Budapest–Szombathely, Pesti Szalon Könyvkiadó – Savaria University Press,
- Szalai Erzsébet 2005: *Socialism. An Analysis of its Past and Future*. Budapest–New York, CEU Press
- Szalai Erzsébet 2008: *New Capitalism – and What Can Replace It*. Budapest, Pallas Publisher Ltd.
- Szalai Erzsébet 2014: *Autonómia vagy újkiszolgáltatottság*. Budapest, Kalligram Kiadó
- Szalai Erzsébet 2018a: *Hatalom és értelmiség a globális térben*. Budapest, Kalligram Kiadó
- Szalai Erzsébet 2018b: A félféudális hatalmi rend. [hvg.hu](https://hvg.hu/itthon/20180927_szalai_erszebet_felfeudalis_hatalmi_rend_magyarorszagon), szeptember. 27. https://hvg.hu/itthon/20180927_szalai_erszebet_felfeudalis_hatalmi_rend_magyarorszagon

- Szalai Erzsébet 2019: *Baloldal az új válság kihívása előtt*. merce.hu, augusztus 23.
<https://merce.hu/2019/08/23/baloldal-az-uj-valsag-kihivasa-elott/>
- Szalai Erzsébet 2020: *Covid 19 – válság – alternatívák*. Budapest, Noran Libro Kiadó (megjelenés alatt)
- Tóth Csaba 2020: *Befejezi elnökjelölti kampányát Bernie Sanders*. merce.hu, április 8.
<https://merce.hu/2020/04/08/befejezi-elnokjelolti-kampanyat-bernie-sanders/>
- Trotsky, Leon 1972: *Revolution Betrayed*. New York, Pathfinder
- Trotsky, L. D. 1976: *Der neue Kurs*. In linke opposition in der Sowjetunion 1923–1928, Bd. I., Berlin 250–388.
- Žižek, Slavoj 2020: Biggest threat Covid-19 epidemic poses is not our regression to survivalist violence, but BARBARISM with human face. *Russia Today*, 19 Mar.
<https://www.rt.com/op-ed/483528-coronavirus-world-capitalism-barbarism/>

A tőke internacionáléja és fasizálódása

Eljött a dolgozó osztályok globális internacionáléjának ideje

Samir Amin felhívása „a dolgozók és népek internacionáléjának” megalakítására nem is lehetett volna időszerűbb. Ha szembe akarunk szállni az újfasiszta jobboldal támadásával, a baloldalnak világszerte sürgősen meg kell újítania forradalmi programját és az állam átalakítására vonatkozó elképzeléseit. Ezt a feladatot pedig a baloldal csak úgy végezheti el, hogy létrehoz egy, a határokon átvélő ernyőszervezetet, amely olyan minimálprogrammal tud előállni, amely egyesítheti a népi és proletár erőket, és létre tudja hozni a transznacionális politikai küzdelem mechanizmusait. Miközben sokban egyetértek Amin felhívásával, az alábbiakban megpróbálom kifejtetni azokat a jelentős különbségeket is, amik elválasztanak tőle, egyszersmind bizonyos pontokon jobban kidolgozni, amit Amin kifejtett.

A globális kapitalizmus napjainkban a hegemonia fokozódó krízisével néz szembe, amely a kapitalista uralmi viszonyok általános válsága felé tart. Ezzel a válsággal szembesülve, élesen polarizálódik a világtársadalom: egyik oldalon ott vannak a feléledt baloldali és népi erők, a másikon az ugyancsak megerősödő szélsőjobboldal, amelynek peremén már nyíltan fasiszta tendenciákkal is találkozunk (Robinson 2019). Mégis, a szélsőjobboldal az elmúlt néhány évben világszerte a baloldalnál hatékonyabban tudta mozgósítani az elégedetlen tömegeket, s fontos politikai és intézményes hadállásokra tett szert. Úgy tűnik, hogy Rosa Luxemburg félelmetes figyelmeztetése az első világháború elején, miszerint „a szocializmus vagy a barbárság” alternatívája előtt állunk, ma legalább annyira, vagy még inkább időszerű, mint amikor ezeket a szavakat Luxemburg leírta, tekintettel, egyrészt, az erőszaknak világszerte hatalmas eszközeire, másrészt az ökológiai holokauszt veszélyére. Ahhoz, hogy a baloldal, a népi és munkásosztályhoz tartozó erők újra átvehessék a kezdeményezést és visszaverjék a barbárság fenyegetését, szükségük van egy transz-

nacionális ernyőszerkezetre, és egy minimális programra a globális kapitalizmus ellenében, aminek révén koordinálhatják a nemzeti és regionális küzdelmeket, és „transznacionalizálhatják” a visszacsapást a jobboldallal szemben.

A tőke internacionáléja és a XXI. századi fasizmus kísértete

Az alulról elinduló transznacionális társadalmi harcok témáját ma már évtizedek óta hosszasan vitatják baloldali körökben. A tőke újfajta nemzetközi mobilitásra tett szert, ám a baloldal kötve maradt a nemzetállam területi kereteihez. Az 1970-es évek strukturális válsága nyomán, a felemelkedő transznacionális tőke globális tőkévé vált: ez volt a stratégiája arra, hogy új formában gyakorolja hatalmát a társadalmak felett: megszabaduljon a felhalmozás nemzetállami korlátjaitól, felszámolja a fordista-keynesiánus újraelosztó intézményeket és visszaverje a forradalom hullámát a Harmadik Világban.

A tőkés osztály és annak politikai képviselői, amikor az 1970-es években a profitráta süllyedni kezdett, a néptömegek és a munkásosztály tömeges harcaiban és követeléseiben, valamint a gazdaság állami szabályozásában saját szabadságuk: a profitszerzés és a vagyonszűkítés akadályát látták. Ahogy a kialakuló transznacionális tőkés osztály (a továbbiakban TTO) megszilárdult, a régi helyett új, nemzetek fölötti tőkés rendet hozott létre, s az osztályharcban támadásba ment át a dolgozók és a néptömegek ellen. A globalizáció az egész világon megnövelte a transznacionális tőke strukturálisan beágyazott hatalmát a nemzetállamokkal és a néptömegekkel szemben. Az „államok szuverenitása” eme állítólagos „megszűnésének” látszata mögött a valóság az volt, hogy a kapitalista globalizáció világszerte a TTO javára változtatta meg az osztályerők egyensúlyát. A transznacionális tőke újfajta strukturális hatalmat tudott gyakorolni az államok és a munkásosztály egyes területekhez kötött csoportjai fölött, ez pedig aláásta az államok lehetőségét arra, hogy a maguk kezében tartsák meg és a maguk szempontjai szerint osszák el a társadalmi többletterméket, ezzel pedig aláásta a szociáldemokrata programok logikáját és anyagi bázisát is. Ez állt a háttérben annak, amit Samir Amin a hagyományos szakszervezetek, a baloldali pártok és a hozzájuk kapcsolódó szervezetek politikai kiherélésének nevezett.

Világosan kell látnunk, hogy a XXI. századi fasizmus erői, nacionalista és populista retorikájuk ellenére, nem a globális kapitalizmustól

való eltávolodást jelentik, hanem éppen ellenkezőleg: programjuk a transznacionális tőke érdekeit képviseli a világ gazdaságban tapasztalható túlfelhalmozás és stagnálás viszonyai között, amint ezt máshol hosszabban kifejtettem (lásd többek között Robinson 2018 és 2014). A fasizmus elleni harc szükségképpen a TTO elleni harc is. A XXI. századi fasizmus lényege, hogy a transznacionális tőke uralmát kiegészíti reakciós-elnyomó politikai hatalommal az államban, és a neofasiszta erőkkel a polgári társadalomban. A kialakuló XXI. századi fasiszta projektek választ jelentenek a kapitalizmus válságára. Az egyenlőtlen ségek eszkalálódása és a globális kapitalizmus képtelensége arra, hogy biztosítsa emberek milliárdjainak pusztá túlélését, legitimációs krízisbe taszítja az egyes államokat, s ma a társadalomirányítás és az uralom nyíltabban elnyomó módszerei felé hajtja a rendszereket, amelyek azután kiélezik a politikai és társadalmi ellentéteket és a nemzetközi konfliktusokat. Az újfasiszta programok ellentmondásokkal terhelt kísérleteket jelentenek arra, hogy újra megalapozzák az államok legitimitását a kapitalista globalizáció destabilizáló viszonyai között.

A trumpizmus az Egyesült Államokban, a bolsonarizmus Braziliában és változó mértékben a többi szélsőjobb oldali mozgalmak a világon, voltaképpen a kapitalista globalizáció más eszközökkel – vagyis az egyre terjeszkedő globális rendőrállammal és újfasiszta tömegmozgósítással – való kiterjesztését jelentik. Arra töreksenek, hogy új politikai erőegyensúlyt teremtsenek a rövid életű globális kapitalista hatalmi blokk összeomlása után. Ami a szemünk előtt létrejön, az a XXI. századi fasizmus internacionáléja. Szélsőjobb oldali és neofasiszta csoportok például az egész világon megünnepelték a brazil fasiszta Jair Bolsonaro 2018. októberi győzelmét. Trump korábbi tanácsadója, Steven Bannon, újfasiszta főszervező kampánytanácsadója volt Bolsonarónak (Telesur 2018), és Olaszország szélsőjobb oldali belügyminisztere, Matteo Salvini kitörő örömmel jelentette ki a Twitteren – amit az amerikai neonáci vezér, Richard Spencer persze azonnal megosztott – hogy „a baloldalt a polgárok még Braziliában is elküldték jó messzire.” A londoni *The Guardian* címdoldalán figyelmeztetett, hogy „Trump öröme Bolsonaro győzelmé felett azt jelzi, hogy a politika elmozdult jobbfelé Amerikában és máshol is” (The Guardian 2018).

A XXI. századi fasizmus olyan politikai ügynökei túl, mint Bannon vagy Salvini, a TTO (szó szerint is) bankot adott Bolsonarónak és örvendezett győzelmének. Ahogyan Trump az Egyesült Államokban, ugyanúgy Bolsonaro is a gazdaság teljes privatizálását és deregulálását

javasolta, az Amazonas-medence megnyitását a fakitermelés, a bányászat és a nemzetközi agrárbiznisz előtt, regresszív adózást és általános megszorításokat – mindezt tömeges represszióval párosítva –, továbbá azoknak a társadalmi mozgalmaknak és veszélyeztetett közösségeknek a kriminalizálását, amelyek ellenezhetnék ezt a programot. Amint Johnson (2018) megjegyezte a Bolsonaro győzelme utáni napon: „a világ tőkéseinek a nyáluk csorog az új beruházási lehetőségek hallatán”, amiket Bolsonaro beígért. A tőkepiacok megélenkültek, a braziliai értékpapírok ára pedig felszökött a világ részvénytőzsdéin a Bolsonaro győzelme utáni napon. Itt láthatjuk, mennyire „kifizetődő” a fasizmus a válságban lévő globális kapitalizmus számára.

Új internacionálé és egységfront a XXI. századi fasizmussal szemben

A jobboldal a jól ismert nacionalista, populista, xenofób és rasszista jelszavak repertoárjára támaszkodva akarja becsatornázni a társadalomban növekvő szorongást a maga tömegbázisába, s átalakítani a rendszerrel szembeni tömeges indulatokat a saját újfasiszta programját támogató közhangulattá. Ám tisztában kell lennünk azzal, hogy az újfasiszta jobboldal számára a baloldali képtelensége, hogy szembe szálljon a globális kapitalizmussal és előálljon egy világos, baloldali alternatívával, kövezte ki az utat. Brazília esete különösen világosan mutatja ezt. 14 évi uralma alatt a Munkáspárt udvarolt a hazai és a nemzetközi tőkének, levezérelve a tőkés globalizáció drámai expanzióját az országban (Robinson 2017). Leszerelte az őt hatalomra juttató tömegmozgalmakat, és vezetőit integrálta a polgári államba. Híres-nevezetes jóléti szociális programjai teljes mértékben az ország által exportált termékeknek a fellendülés alatti magas árából lettek finanszírozva, s mérsékelt redistribúción alapultak. Amikor az árak 2014-ben összeomlottak és a gazdaság „leült”, a szélsőjobboldal a TIO támogatásával Brazíliában és külföldön offenzívába ment át (lásd Robinson 2017, Fogel 2018).

A Brazíliában, Latin-Amerikában, az Egyesült Államokban és máshol történelemből levonható tanulságok világosak. Amikor a mérsékelt reformok nem tudják stabilizálni a kapitalizmust, és ennek alternatívája az újfasiszmus, akkor a politikai-gazdasági elit az utóbbi mellé áll. És amikor a mérsékelt reformoknak a kapitalista globalizáció mellett végrehajtott programja nem tud enyhíteni a tömegek terhein, akkor e tömegek egy része a fasiszta alternatívát választja. Ez az oka

annak, hogy az új internacionálénak, aminek a megalakítására Amin felhívott, világos álláspontot kell megfogalmaznia, midőn frontálisan támadja a globális kapitalizmust.

E leckék különösen fájdalmasak voltak Latin-Amerikában, ahol a „rózsaszín hullám” (a baloldali fordulat) nagy reményeket és várakozásokat ébresztett. Ahogyan mostanra már sokan, alaposan megtárgyaltuk, köztük jómagam is, az államhatalom birtokában a baloldal (Venezuela és kisebb mértékben Bolívia kivételével) nem vállalkozott strukturális átalakításokra, nem kérdőjelezte meg a fennálló tulajdonviszonyokat és az osztálystruktúrát, a társadalmi segélyprogramok teljes mértékben a TTO által ellenőrzött globális piac szeszélyétől függtek. Amikor 2011-től kezdve a régiói áruinak árai összeomlottak, a baloldal elvesztette a maga lanyha, reformista programjának anyagi bázisát.

A néptömegek lényegesebb átalakulást sürgettek. De azzal az ürüggyel, hogy az országba kell vonzaniuk a transznacionális tőkeberuházásokat, hogy elősegítsék a fejlődést, az alulról jövő, mélyre hatoló átalakulásra irányuló követeléseket gyakran elnyomták. A társadalmi mozgalmakat leszerelték, vezéreiket az intézményesült baloldal integrálta a kormányzatba és a tőkés államba, tömegbázisukat pedig alárendelték a baloldali pártok választási szempontjainak. Jelenleg nyilvánvaló szakadás áll fent Latin-Amerikában a fellendülőben lévő, tömeges társadalmi mozgalmak és ama intézményesült, pártokba szerveződött baloldal között, amely napjainkban veszti el hatalmát és társadalmi befolyását. Ezt a hasadást meg kell szüntetni, s a politikai szervezetek és a társadalmi mozgalmak közötti viszonyt tisztázni kell – ez része kell legyen az új internacionálé munkájának.

Ezen a ponton van szükségünk egy új internacionáléra, amely kidolgoz egy egységes minimális programot, amelyet a baloldali pártok a határokon és régiókon át egyeztetnek. A *Társadalmi Világforum* explicit módon elutasította, hogy politikai programot fogadjon el, s ezzel hozzájárult a baloldali politikai pártok és a szociális célú tömegmozgalmak közötti szakadék kialakulásához. Ahhoz, hogy a világkapitalizmussal szembeni visszacsapás sikeres legyen, fel kell építenünk egy egységes frontot a fasizmussal szemben, és egy olyan társadalmi-politikai programot, amely körül egy ilyen egységfront megszerveződhet. Az uralkodó osztály csoportjai közötti harc fokozódik, ahogyan a neoliberalizmus fénykorában (az 1990-es évektől a 2008-as pénzügyi összeomlásig) létrejött globális kapitalista ha-

talmi blokk napjainkban felbomlik (átfogóbb értelemben, az egész II. világháború utáni rendszer is összeomlóban van, de ez olyan téma, amelyet máshol kell megtárgyalnunk ...). Ez a belső harc esélyt kínál a népi erőknek, hogy a fasizmus elleni harcban átfogó politikai szövetségeket kössenek.

A történelem során az ilyen „népfrontok” mindig alárendelték a baloldalt a reformorientált, „demokratikus” burzsoáziának. Napjainkban az átfogó antifasiszta szövetség bármilyen stratégiájához hozzá kell tartozzon, hogy világos és éleslátó elemzést adjon a globális kapitalizmusról és annak válságáról, s arra törekedjen, hogy az ilyen osztályszövetségekben a népi és a munkásosztályhoz tartozó erők gyakorolják a hegemóniát. Ennek érdekében olyan internacionáléra van szükségünk, amelynek programja van. Amin megjegyzi, hogy több évre lesz szükség, amíg egy ilyen internacionálé működése bármilyen kézzelfogható eredményt fog hozni. Nem szabad olyan illúziókba ringatni magunkat, hogy egy új internacionálé, amelynek megalakítására Amin felhívott, mentes lesz a konfliktusoktól. Éppen ellenkezőleg: a sorainkban megtalálható különböző és akár összebékíthetetlen álláspontok közötti éles viták közepette fogunk tudni csak előrehaladni. A valóságos történelemben ez elkerülhetetlen.

A kihívás – Amin felhívása a dolgozók és a népi erők internacionáléjának megalakítására

De a programalkotásnak együtt kell járnia a globális kapitalizmus megfelelő elemzéséről szóló vitákkal, amelyek egyszerre politikaiak és elméletiek. Ez az a pont, ahol jelentős nézeteltérések választanak el Amintól. Úgy látom, Amin helyesen veszi észre a tőke világméretű koncentrálódását és a hatalom ezzel együtt járó centralizálódását. De nem értek egyet azzal, hogy ragaszkodik ahhoz, hogy a tőke és a hatalom területi (nem pedig osztály- vagy társadalmi) alapon koncentrálódik, s így ragaszkodik a „triász” (az Egyesült Államok, az EU és Japán) központi szerepéhez, ignorálva a tőke világméretű transznacionalizálódását és a TTO hatalmas „hadtesteinek” kialakulását a korábbi Harmadik Világban.

Amint tényleg viszi az általa képviselt „nemzetállam / triász” elméleti keret. Tanulságos történet mondanivalónk szempontjából, hogy a svájci UBS bank által kibocsátott legutóbbi jelentés a világ gazdaságjairól megemlíti, hogy a világon a legtöbb milliárdos az Egyesült

Államokban él, de a szupergazdagok száma a leggyorsabban Ázsiában növekszik. Kínában, ahol ma a világ milliárdosainak egyötöde található, hetente két új milliárdos vagyon születik (Neate 2018). Kína gazdasági szerepe Afrikában, Ázsiában és Latin-Amerikában ma strukturálisan ugyanolyannak tűnik, mint a hagyományos „triász” országaié. A TTO-hoz tartozó brazil, mexikói, indiai, szaúdi, egyiptomi és más kapitalisták ma ugyanazokon a strukturális kereteken belül ruháznak be, mint korábban a „triász” tőkései – beleértve kiterjedt beruházásokat a „triász” országaiban magukban is. A *Forbes* egy másik beszámolója megjegyzi, hogy a vagyon gyorsabban növekszik a korábbi Harmadik Világ szupergazdagjai körében, mint máshol. „2012 és 2017 között Banglades tanúja volt annak, hogy szupergazdagjainak száma 17, 3%-kal növekedett” – említi meg a *Forbes*. „Ugyanebben az időszakban a növekedés Kínában 13,4%-os, Vietnámban pedig 12,7%-os volt. Kenya és India is azok közé az országok közé tartoznak, amelyek kétszámjegyű növekedést könyvelhettek el, 11,7%-osat, illetve 10,7%-osat. Az Egyesült Államok a világon tizedikként futott be az UNHWI (extra nagy vagyonú egyének) népességnövekedésében, amely náluk 8,1% volt 2012 és 2017 között” (McCarthy 2018). Amin egyszerűen téved, amikor azt állítja, hogy „egyedül a »triász« oligarchiái számítanak.”

Amin makacsul fenntartott „nemzetállam / államközi viszonyok” elemzési kerete a világpolitika dinamikájáról ignorálja mind az Első Világ munkásosztályai jelentős részének Harmadik Világ-belivé válását, mind pedig a TTO „osztágainak” kialakulását a korábbi Harmadik Világban, amelyek ma világszerte aktívak és részei a globális beruházók osztályának. Ténylegesen a korábbi Első Világ munkásosztályainak lefelé való társadalmi mobilitása és destabilizálódása, a régi munkásarisztokráciák pusztulása az, amely toborzási bázist nyújt a XXI. századi fasizmusnak, ám ugyanakkor termékeny új lehetőségeket teremt a transznacionális Dél–Észak szolidaritás számára is (ez még egy indok, amiért oly sürgető követni Amin felhívását egy új internacionálé létrehozására).

Ezek nem pusztán elemzési vagy elméleti különbségek Amin és közöttem. Politikai következményeik vannak, amennyiben meg kell szabadulnunk még meglévő illúzióinktól a Harmadik Világ „progresszív” vagy „nemzeti” burzsoáziáját illetően, amellyel össze lehetne fogni a globális tőkével szemben. Egy ilyen osztály létezhetett a kolonializmus elmúlt korszakában és a huszadik századi nemzeti felzabardító harcainak nagy napjaiban, de ma már a korábbi Harmadik

Világ vezető tőkécsoportjainak és politikai képviselőiknek érdekük a globális kapitalizmus védelmezése és konszolidálása. A világ „újragyarmatosítása”, amelyen Amin a „triász” országainak „kollektív imperializmusát” érti, a valóságban ma már a transznacionális tőke, a TTO által véghez vitt gyarmatosítás, nem pedig nemzetállamok más nemzetállamok általi gyarmatosítása, jóllehet a TTO legerősebb „osztagai” még mindig a régi „triász” országokban, valamint ma már ugyanannyira Kínában helyezkednek el.

Az új internacionálé alulról jövő, világméretű küzdelmének – amelynek egyszerűen kell nemzetinek és nemzetek fölöttinek lennie, be kell azonosítania és elsődlegesnek kell tekintenie az országokon és régiókon belüli és azokon átívelő osztályellentéteket a centrum–periféria vagy a globális Észak–Dél ellentétekkel szemben, még ha ez utóbbiak még mindig nagyon relevánsak is, noha egyre inkább csupán másodlagosak. A helyzet iróniája az, hogy Amin elemzési kerete, a „»triász« a globális Dél ellen” koncepciója közvetlen ellentmondásban van azzal a teljesen helytálló megállapításával, hogy „a komoly, progresszív reformok lehetősége a kapitalizmus jelenlegi fejlődési szakaszában pusztán illúzió.”

Persze, az első, a második, a harmadik és a negyedik internacionálé mind nemzetközi ernyőszervezetek voltak a szocialista politikai pártok számára, miközben a Társadalmi Világforum megtiltotta a politikai pártoknak a részvételt. Teljesen egyetérttek Aminnal abban, hogy „egy új szervezetet kell létrehoznunk és nem pusztán egy »mozgalmat« vagy egy »vitafórumot«”. Jelenleg egy új internacionálénak társadalmi mozgalmakat, baloldali politikai szervezeteket és pártokat egyaránt magába kell foglalnia. Ez azt jelenti, hogy egy új internacionálénak egészen másnak kell lennie, mint az első négy volt, vagy mint amilyen a Társadalmi Világforum, amely csak a társadalmi mozgalmak internacionáléja. A minimális programnak való elkötelezettség és az erők egyesítése egy ilyen program körül, baloldali politikai pártok révén, lehet, hogy túl nehezen „lenyelhető” a társadalmi mozgalmak számára. Teljesen igaz az, hogy a forradalom „élcsapat vezető” elképzelése a huszadik században (mellékesen ez nem annyira Lenin felfogásának tudható be, hanem inkább annak, hogy ezt a megközelítést fetiszizálták) azt involválta, hogy az alulról jövő társadalmi mozgalmak olyan politikai pártok vezetése alá kerültek, amelyek eltaposták autonómiájukat, túl azon, hogy bizonyos államon belüli és államon kívüli politikai szervezetek ma is ilyen kontrollra törekcszenek az alulról jövő társadalmi mozgalmak fölött.

Nyilvánvalóan, egy új internacionálé a forradalmi harc olyan modelljével kell hogy előálljon, amelyben az alulról jövő társadalmi mozgalmak teljesen függetlenek maradnak a politikai pártoktól, illetve az államoktól, amelyeket az ilyen pártok hatalmukba keríhetnek. Ha a baloldal megpróbálja saját irányítása alá vonni vagy lefékezni a tömegek mozgósítását és az alulról jövő autonóm társadalmi mozgalmakat, ha a „kormányzás” céljai vagy a választási stratégia nevében elfojtja a néptömegek követeléseit, akkor elárulja azt, amit a baloldaliság jelent. Csak az ilyen „alulról jövő” mozgósítás, a néptömegek mobilizálása az, ami ellensúlyt jelenthet a transznacionális tőke és a világpiac a kapitalista államok felett gyakorolt kontrolljával szemben.

Végül: bármilyen új internacionálénak foglalkoznia kell a választások és a kapitalista állam kérdésével. Megtanultuk a történelmi tapasztalatból, hogy a néptömegek követeléseinek alárendelése a választások szempontjának csakis vereséghez vezethet, még ha részt is kell venni választásokon, amikor ez lehetséges és célszerű. Ám azt is megtanultuk a Syriza görögországi és a „rózsaszín hullám” latin-amerikai tapasztalataiból éppúgy, mint azoknak a szociáldemokrata kormányoknak a sorsából, amelyek a késő XX. században világszerte hatalomra jutottak, hogy ha egyszer egy baloldali politikai erő megszerzi a kormányhatalmat (ami nem ugyanaz, mint megszerezni a tényleges államhatalmat, mert azt a transznacionális tőke gyakorolja a maga struktúráin keresztül), akkor megkapja azt a feladatot, hogy adminisztrálja a tőkés államot és kezelje annak a válságait, és így arra kényszerül, hogy védelmezze ezt az államot és annak a transznacionális tőkétől való – elkerülhetetlen, önújratermeléséhez nélkülözhetetlen – függését, ami viszont ellentétes azoknak a néptömegeknek és társadalmi mozgalmaknak az igényeivel, amelyek a baloldali kormányt hatalomra juttatták.

Nincs kész megoldás erre (ezekre) a dilemmákra. De a munkások és a dolgozó emberek új internacionáléja, amely „deklarált elvekkel és megújított szocialista programmal rendelkező tényleges szervezetet” implikál, minden bizonnyal szervesen hozzátartozik a megoldáshoz. Aminnak igaza van, amikor azt mondja „ma »a kapitalizmus őszenek« idejét éljük, anélkül, hogy ezt a folyamatot felerősítené a »népek tavasza« és a szocialista perspektíva jelenléte.”

- Fogel, Benjamin 2018: Brazil's Never-Ending Crisis, *Catalyst* 3(2). 73–99.
- Johnson, Jake 2018: After Win by Brazilian Fascist Jair Bolsonaro, *World's Capitalists Salivate Over 'New Investment Opportunities,'* *Common Dreams*, 29 October. <https://www.commondreams.org/news/2018/10/29/after-win-brazilian-fascist-jair-bolsonaro-worlds-capitalists-salivate-over-new>.
- McCarthy, Naill 2018: Where Super Rich Populations are Growing Fastest, *Forbes*, 27 September. <https://www.forbes.com/sites/niallmcCarthy/2018/09/27/where-super-rich-populations-are-growing-fastest-infographic/#17ac328e4ce3>.
- Neate, Rupert 2018: World's Billionaires Became 20% Richer in 2017, Report Reveals, *The Guardian*, 26 October. <https://www.theguardian.com/news/2018/oct/26/worlds-billionaires-became-20-richer-in-2017-report-reveals>.
- Robinson, William, I. 2019: Global Capitalist Crisis and Twenty-First Century Fascism: Beyond the Trump Hype, *Science and Society*. 83(2). 481–509.
- Robinson, William, I. 2018: The Next Economic Crisis: Digital Capitalism and Global Police State, *Race and Class*. 60(1). 77–92.
- Robinson, William, I. 2017: Passive Revolution: The Transnational Capitalist Class Unravels Latin America's Pink Tide, *Truthout*, 6 June. <https://truthout.org/articles/passive-revolution-the-transnational-capitalist-class-unravels-latin-america-s-pink-tide/>
- Robinson, William, I. 2014: *Global Capitalism and the Crisis of Humanity* (New York, Cambridge).
- Telesur*: Brazil: Steve Bannon to Advise Bolsonaro Presidential Campaign, 15 August 2018. <https://www.telesurenglish.net/news/Brazil-Steve-Bannon-to-Advise-Bolsonaro-Presidential-Campaign-20180815-0003.html>.
- The Guardian*: Trump Joy over Bolsonaro Suggests New Rightwing Axis in Americas and Beyond, 29 October 2018. <https://www.theguardian.com/world/2018/oct/29/jair-bolsonaro-brazil-trump-rightwing-axis>.

(Fordította: Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés: *Journal of World-Systems Research*, Vol. 25; Issue 2, 289–296. <http://jwsr.pitt.edu/ojs/index.php/jwsr/article/view/954/1397>

Geopolitikai gazdaságtan: a sokpólusú világ tudománya

A Kínában és más feltörekvő gazdaságokban végbemenő gyors gazdasági növekedéssel – aminek révén a gazdasági és politikai hatalom messze túlterjed eredeti centrumain, Nyugat-Európán és Japánon –, az a gondolat, hogy a világ gyorsan sokpólusúvá válik, ha ugyan nem az már ma is, általánosan elfogadott kellene hogy legyen. Ám mégsem az. Az a két tudományág, amely a nyugati világban a világkérdéseket tanulmányozza: a *nemzetközi kapcsolatok* (*international relations* – IR) elmélete, amely csak a politikára összpontosít, és a *nemzetközi politikai gazdaságtan* (*international political economy* – IPE), amely az 1970-es években jött létre, azzal az explicit céllal, hogy számba veszi a világgazdasági folyamatokat, egyaránt képtelen volt anticipálni vagy megmagyarázni a sokpólusú világot. És amikor ezek a tudományágak – a 2008-as világgazdasági válság nyomán, ami stagnálásba döntötte a nyugati világot, miközben a feltörekvő gazdaságok folytatták a gyors növekedést, s ami felgyorsította a sokpólusú világ kialakulását – rákényszerültek, hogy szembesüljenek ezzel a jelenséggel, tagadással és ellenséges indulatokkal reagáltak, ahelyett, hogy érzelmeiktől mentesen vizsgálták volna a helyzetet. Képviselőik az egyre erősebb bizonyítékokkal szemben is ragaszkodtak ahhoz, hogy az USA és a Nyugat hatalmi fölénye valóságos és kívánatos, mivel nem vették észre, hogy a sokpólusúvá válás milyen progresszív lehetőségeket rejt magában. Mi sem mutatja világosabban, hogy ezek a tudományok elavultak.

A jelen cikk egy új akadémiai tudományág, a *geopolitikai gazdaságtan* létrehozása mellett érvel, amely jobban meg tudja érteni a sokpólusú világot, képes rekonstruálni annak történelmi fejlődését és értékelné a benne rejlő progresszív lehetőségeket. Az alábbiakban az efféle megközelítés mellett szóló érveket fejtjük ki, és felvázoljuk annak kulcselemeit: az államok gazdasági szerepének centrális jelentőségét a modern világban, vagyis amit úgy fogok nevezni:

„a nemzetek anyagi valóságának”, a nemzetek egyenlőtlen és kombinált fejlődésének (EKF) dialektikáját, vagyis azt, hogyan vezetett e folyamat a sokpólusú világ kialakulásához, és a haladás milyen lehetőségeit rejti magában.

Ami a geopolitikai gazdaságtan mellett szól

A *The Discipline of Western Supremacy (A nyugati szupremácia tudománya)* c. tanulmányában¹ Kees van der Pijl amellet érvel, hogy a nemzetközi kapcsolatok tudománya régóta elfogadja a nyugati és amerikai hatalmi fölény intézményeit és gyakorlatát. „Idealista” és „realista” megközelítései egy, az angol-amerikai „Lockei” gondolkodásban gyökerező liberális világkormányzati modellt dolgoztak ki és érvényesítenek. A „diszciplína” szót mindkét értelmében alkalmazva „fegyelem” és „tudományág” (akadémiai tudományterület és bizonyos fajta, egy meghatározott rendszer érvényesülését kikényszerítő eljárások, gyakorlatok, diskurzusok és intézmények összessége), Kes van der Pijl kimutatja, hogy a nemzetközi kapcsolatok tudománya a nyugati hatalmi fölény tudományága lett.

*Geopolitical Economy: After US Hegemony, Globalization and Empire (Geopolitikai közgazdaságtan: az amerikai hegemonia, a globalizáció és a birodalom után)*² c. írásomban amellet érveltem, hogy a nemzetközi politikai gazdaságtan alapvető megközelítései, az „amerikai hegemonia” és a „globalizáció” fogalmi a világgazdaságnak mint harmonikus egységnek egyfajta kozmopolita felfogásán alapulnak. E megközelítések, amelyek a tizenkilencedik század szabadkereskedelmi eszméiben gyökereznek, a világgazdaságot úgy fogják fel, mint amelyet vagy a piacok irányítanak (ez a „szabad kereskedelem” és a „globalizáció”), vagy pedig egy domináns állam (ez az „amerikai hegemonia”). Az első megközelítésnél egyik állam sem számít, a másodiknál csak egyetlen állam számít (az USA). Az, hogy a világ sok nemzetállamra oszlik, e megközelítés képviselői szerint esetleges és következmények nélküli tényező, amely a legjobb esetben is csak az emberiség kulturális megosztottságát fejezi ki.

Ezeknek az elképzeléseknek egyfajta ideológiai célja volt, amikor egyetlen hatalom uralta a világot, mint Nagy-Britannia a tizenkilencedik században, vagy legalábbis megpróbálta uralni, mint az USA – sikertelenül – a huszadikban. A világgazdaságot a domináns nagyhatalom gazdaságának „kiterjesztéseként” kezelve, ezek a kon-

cepciók forgatókönyvükből kitörölték a legfontosabb – a sokpólusú világ kialakulásához vezető – világgazdasági folyamatot: a gazdaságba beavatkozó államok kialakulását, amelyek saját védőernyőjük alatt kifejlesztették saját nemzeti iparukat azért, hogy elkerüljék vagy megfordítsák azt a sorsot, hogy a tőkés ipari országok mezőgazdasági szolgáltatói vagy más módon függő „tartozékai” legyenek – és ehelyett megkérdőjelezték azok dominanciáját.

Ezek a kritikák azt mutatják, hogy a nemzetközi kapcsolatok tudománya és a nemzetközi politikai gazdaságtan osztoznak egyfajta közös intellektuális önhittségben: az „önszabályozó piac” fogalmának fetiszizálásában. Az „önszabályozó piac” a kapitalizmus elengedhetetlen feltétele. Hamis módon elválasztja a politikát a gazdaságtól, mint a kapitalisták szabadságának szférájától, elkendőzve a kapitalizmus igazságtalanságát és anarchiáját. Tudomásul venni ezeket, azt jelentené ugyanis, hogy különböző társadalmi tényezőknek, mindenképp az államnak, be kellene avatkoznia ezek korrigálása érdekében, s korlátoznia kéne a kapitalisták szabadságát. Marx az önszabályozó piac eszméjét „vulgáris közgazdaságtanként” bélyegezte meg. Miközben az „önszabályozó piac” eszméje – mint legutóbb 2008-ban láttuk – soha nem gátolta meg a tőkés államokat abban, hogy megmentsék a kapitalistákat a kapitalizmus nagyon is valóságos válságaitól, nagyon hasznosnak bizonyult, mint eszmei fegyver a dolgozók olyan követeléseivel szemben, hogy az állam *az ő érdekükben* avatkozzon be a gazdaságba.

Az önszabályozó piac eszméje nem a tizenkilencedik század régi limlomja. Mi ma úgy ismerjük, mint neoklasszikus közgazdaságtant. Az 1870-es években alakult ki, hogy felváltsa a klasszikus politikai gazdaságtant, azután és pontosan azért, mert Marx és Engels a klasszikus politikai gazdaságtan centrális kérdéseit olyan módon oldották meg, amely a kommunizmus irányába mutatott, ezzel pedig ez a közgazdaságtan használhatatlan lett a kapitalista társadalom legitimációs céljaira. A neoklasszikus közgazdaságtan viszont visszanyúlt Marx és Engels elé, „Ricardo fikcióihoz”,³ hogy ott megtalálja két fegyvert: Say törvényét, amely tagadta a túlkínálat és a válságok lehetőségét, illetve a komparatív előnyök elméletét, amely a szabad kereskedelmet úgy mutatta be, mint amely kölcsönösen előnyös a benne részt vevő nemzetek számára – jóllehet a hatalmas kapitalista nemzetek kívülre helyezték saját árufölöslegeiket, árudömpinggel árasztva el azokat a társadalmakat, amelyek nem voltak elég hatalmasak ahhoz, hogy ellenálljanak...

A neoklasszikus közgazdaságtanban gyökerezik az a fajta munkamegosztás a társadalomtudományok között, amely ma uralja a nyugati szellemi életet. Amikor Max Weber azzal igazolta a társadalomtudomány ágainak egymástól való elválasztását, hogy ezt a modern élet autonóm, saját logikájukat követő szférákra való szétválása követeli meg, akkor elsősorban a közgazdaságtan autonómiájára gondolt. A neoklasszikus közgazdaságtan révén az önszabályozó piac ideológiája megfertőzi az összes többi társadalomtudományi diszciplínákat, mint amilyen a nemzetközi kapcsolatok elmélete és a világgazdaság politikai gazdaságtana. Még a baloldali vagy kritikai tudományosság sem marad érintetlen tőle.⁴

Csak ritkán méri fel a maga teljességében, hogy mennyire eltorzítja a nemzetközi kérdések megértését az önszabályozó piac ideológiája. A neoliberális közgazdaságtant joggal kritizálják azért, amiért alássa az átmenetben lévő és fejlődő gazdaságok gazdasági fejlődését; egy szakember még amellet is érvelt, hogy a neoliberalizmus azt jelenti, hogy „kirúgjuk a létrát a lábunk alól”,⁵ eldobva a protekcionista gazdaságpolitikát és a tervezést, amely a Nyugat gazdasági fejlődését is lehetővé tette. Ámde az ilyen kritikák nem adnak a kezünkbe valamilyen átfogó magyarázatot a nemzetközi kapcsolatoknak a tőkés éraban működő valóságos dinamikájáról.

Nos, ez az, amit a geopolitikai gazdaságtan kínál nekünk. Arra törekszik ez az új tudományág, hogy visszanyerje azokat az értékes meglátásokat, amelyekhez a klasszikus politikai gazdaságtan eljutott Marxig és Engelsig, de belefoglalva megközelítésébe őket magukat is, és mozgósítsa a neoklasszikus közgazdaságtan későbbi kritikusaiban – John Maynard Keynes, Michael Kalecki, Polányi Károly és a „fejlődő országokkal” foglalkozó mai teoretikusok munkáiban⁶ – rejlő szellemi erőforrásokat is. Ezeket a gondolatáramlatokat összekapcsolva, a geopolitikai közgazdaságtan elveti a neoklasszikus közgazdaságtant, a maga ricardiánus fikcióival az „önszabályozó piacról”, és meg akarja haladni a gazdaság és a politika hamis szétválasztását. Egyszermind elkerüli a modern társadalomtudományoknak azt a téves tendenciáját, hogy úgy képzelik: létezik a „nemzetközi kapcsolatoknak” egy elkülönült területe, a maga autonóm mozgástörvényeivel; ehelyett a nemzetközi politikai közgazdaságtan úgy látja a nemzetközi viszonyokat, mint amelyek az egyes államok a többi államokkal való interakcióikat is meghatározó, belső struktúrájában és dinamikájában, s az ebből fakadó társadalmi kényszerűségekben és hajtóerőkben gyökereznek.

A kapitalizmus rendszere időről időre sokféle gazdasági válságjelenségnek van kitéve,⁷ de legélesebb szemű elemzői főleg arra a tendenciára koncentrálnak, hogy áru- és tőkefelesleg jön létre a gazdaságban. Marx és Keynes kritizálták Say törvényét, amely szerint nincs szisztematikus túlkínálat a tőkés gazdaságban,⁸ míg a magyar közgazdász, Kornai János a kapitalizmust mint keresletkorlátos rendszert szembe állította a szocializmussal mint kínálatkorlátos rendszerrel. Marxnál a tőkefelesleg jelensége a tőkés gazdaságban a süllyedő profitráta tendenciájaként jelenik meg, Keynesnél pedig a tőke csökkenő háttérhasznaként.⁹

Mivel a kapitalizmus nem pusztán a kizsákmányolás és az anarchia rendszere, hanem egyszersmind azoknak a társadalmaknak, amelyekben létrejött, termelési rendszere, a tőkésállamok elkerülhetetlenül megpróbálják megoldani a kapitalizmus problémáit, s eközben jelentős mértékben módosítják is a kapitalizmus struktúráit. Polányi sajátos módon fogalmazta meg ezt: a kapitalizmusban a munkaerőt, a földet és a pénzt egyaránt áruként kezelik, még ha nem is eladásra termelik őket. Az, ahogy ezeket a termelési tényezőket a kapitalizmus kezeli, oly mértékben romboló hatással van e társadalmakra, hogy az államok a munkajogi, környezetvédelmi és szociális szabályozás teljes fegyvertárával kénytelenek megvédeni a társadalmat a tőke logikájától.¹⁰ Ezért a kapitalizmus mindig olyan rendszer, amelyben a piacok kombinálódnak a működésüket módosító szabályozással.

A kapitalizmus ellentmondásait és legitimációs deficitjét kezelve, az államok nemzetközi és/vagy hazai keretek között cselekszenek, attól függően, hogy az adott társadalmi és nemzetközi erőegyensúly mellett melyik eljárás milyen árral jár.

Odahaza az államok szabályozhatják a tőkésékek közötti kapcsolatokat, annak érdekében, hogy megmentsék őket a potenciálisan valamennyiükre veszélyes szabad versenytől. De szabályozhatják a tőkésékek és más osztályok közötti viszonylatokat is – például úgy, hogy a parasztnak ártámogatást nyújtanak, a munkásokat a bérek és a foglalkoztatás szabályozásával segítik –, hogy így elérhető legyen a gazdaság számára a mennyiségileg és minőségileg megfelelő nyersanyag- és munkaerő-kínálat. Az állam akciói, persze, mindig a társadalmi erőviszonyokat tükrözik: miközben segíthetik a kapitalistákat abban, hogy a profitok csökkenését a munkások bérének leszorításával tartóztassák fel, a történelem során a munkásosztály

harcai arra is rákényszerítették őket, hogy demokratizáljanak és jóléti államokat hozzanak létre.

Nemzetközi vonatkozásban viszont, amint azt az imperializmus elméletei – mindenekelőtt a klasszikus marxista elmélet – kimutatták, a túltermelésre és a tőkefölöslegre irányuló, rendszerszintű tendencia nyílt és burkolt imperializmushoz, hódításokhoz vezetett.¹¹ A gyenge vagy semmilyen államszervezettel sem rendelkező területek, amelyeket jogilag is – olcsón – gyarmattá tettek az erős kapitalista államok, az otthon eladhatatlan áruk és a hazai tőke piacául szolgáltak, és sok olyan ország is, amely névleg nem volt gyarmat, ugyanezt a szerepet töltötte be a tőkés világrendszerben. Az ilyen alávetettség a tőkés nagyhatalmaknak azzal járt, hogy a gyarmatosító országok többletjvai és többlettőkéje elárasztotta ezeket a társadalmakat. Miközben ez átmenetileg áldásosnak tűnhetett e társadalmak számára, valójában ezeknek a javaknak a dömpingje általában lerombolta a gyarmatokon és félgyarmatokon a hazai termelési kapacitásokat, s így végül a gyarmati lakosság lehetőségét is arra, hogy fizetőképes fogyasztója legyen azoknak az áruknak, amelyekkel az anyaország elárasztotta. A gyarmatosító országból jövő beruházás viszont a helyi termelés feletti ellenőrzést az idegen tőkések és hatalmak kezébe adta.

Miközben sok társadalom nem tudott ellenállni a gyarmatosítóknak, mások képesek voltak ellenállni a Nyugatnak, és ezt meg is tették – ahogy megtették végül a gyarmatok is. A nemzetközi imperialista uralom és az annak való ellenállás eme dialektikája miatt a világ gazdasági rendszer története – ellentétben az egységesült és harmonikus világkapitalizmus elképzelésével – kezdettől fogva egy állandó konfliktusokkal járó és államközpontú logikát mutat: az egyenlőtlen-kombinált fejlődés logikáját.

Egyenlőtlen és kombinált fejlődés

Habár Trockij a legteljesebben a *History of the Russian Revolution*ban¹² fejtette ki az egyenlőtlen-kombinált fejlődés gondolatát, ennek gyökerei ott rejlenek Marx és Engels munkásságában, a klasszikus politikai gazdaságtanban és abban a közös elméleti keretben, amelynek révén az orosz forradalmárok megpróbálták megérteni: a világ első kommunista forradalma miért egy elmaradott országban ment végbe.¹³ Az orosz emigráns intellektuel, Alexander Gerschenkron,¹⁴ aki a Harvardon tanította a szovjet gazdaságtörténetet, beemelte az

egyenlőtlen és kombinált fejlődést a háború utáni amerikai szellemi élet felső régióiba.

Az egyenlőtlen és kombinált fejlődés elmélete szerint, a kapitalista fejlődés természeténél fogva egyenlőtlen módon bontakozik ki, egyes országokban és régiókban koncentráliódik. Ugyanúgy, ahogy a kapitalizmus osztályegyenlőtlenségeket teremt az egyes társadalmakon belül, egyenlőtlenségeket teremt a társadalmak között is, és így, ahogyan osztályharcok alakulnak ki a nemzeteken belül, harc folyik a nemzetek között is. Ellentétben a nemzetközi kapcsolatok „realista” elméletének elcsépelet, az államok közötti örökös harcról szóló formuláival, az egyenlőtlen és kombinált fejlődés elmélete szerint, a nemzetközi küzdelem specifikusan *kapitalista* jelenség. A fejlettebb kapitalista nemzetek arra törekszenek, hogy fenntartsák és kiterjesszék az egyenlőtlenségeket és így megnöveljék lehetőségeiket arra, hogy „kívülre helyezték” a kapitalizmus ellentmondásainak következményeit. Ténylegesen ez az imperializmus. Azonban a kombinált fejlődés törvényszerűségei biztosítják, hogy ez ne maradjon állandó és változatlan struktúra.

Ugyanis a többi nemzet (a fejlett tőkés nemzeteken kívül) egyáltalán nem örömet szenved el az imperialista uralmat. Amelyeknek megvan rá a lehetőségük, azok megpróbálják a kombinált vagy versengő fejlesztés révén kérdésessé tenni az alávett helyzetet, gazdaságaik védelme és tervezése révén „védőernyő” alatt kifejleszteni nemzeti iparukat. Ez ölthet tőkés formákat, mint az Egyesült Államok, Németország és Japán késő tizenkilencedik századi iparosítása során, vagy nem kapitalista formákat, mint a Szovjetunióban és Kínában. Miközben a kombinált fejlődés nem mindig jár sikerrel, *nélküle* soha semmilyen felzárkózás nem volt lehetséges, sem a Nyugaton, sem máshol.¹⁵

Miközben a domináns államok arra törekszenek, hogy saját gazdaságukat az általuk uralt gazdaságok mintegy kiegészítsék, például úgy, hogy saját ipari termékeik piacaivá vagy az olcsó nyersanyag és munka szolgáltatóivá teszik őket, a versengő nemzetek viszont hasonlítani próbálnak vetélytársaikhoz az ipari és technológiai fejlettség szintjét tekintve.

Miként az osztályharcnak, úgy az egyenlőtlen és kombinált fejlődésnek is a gazdaság nagyobb mértékű állami szabályozása az eredménye. Az egyenlőtlenség fenntartása és kiterjesztése (a domináns országok részéről) éppúgy kiterjedt állami fellépést követel meg, mint a kombinált fejlődés melletti elköteleződés. Mindkét fajta erőfeszítés

módosítja a kapitalizmus működését. A fő különbség köztük az, hogy az előbbi tipikusan magában foglalja a kapitalista szabadságjogok kiterjesztését otthon és nemzetközi méretekben, míg az utóbbihoz hozzátartozik ezek korlátozása és a gazdaság ellenőrzése-irányítása a kapitalista kombinált fejlődés esetén, vagy teljes felszámolása (a kommunizmusban). Nem csoda, hogy a kapitalisták rendszerint nehéz szívvel vágnak bele a kombinált fejlesztésbe: legtöbbször a kombinált fejlődés indította útjára, ám fel is számolhatja őket, mivel, mint Fred Block kimutatta: „teljesen lehetséges, hogy a nemzeti kapitalizmus (azaz a kombinált fejlődés) egyszerűen csak az első megálló a valamilyen fajta szocializmushoz vezető úton.”¹⁶

Természetesen, a kombinált fejlesztésnek ellenállnak a tőkés világrendszer domináns országai is. Az első világháború közismerten a világ gazdasági „status quo” haszonélvezői és az azt megkérdőjelező nemzetek közötti küzdelem volt. A hidegháború is több volt, mint a kapitalizmus és a kommunizmus közötti versengés: ezt a háborút a Nyugat általánosságban a kombinált fejlesztés ellen vívta, lett légyen az kapitalista vagy kommunista. Ez utóbbi alternatíva volt mindazonáltal a kombinált fejlődés legerőteljesebb formája, s még ma is a Kommunista Párt által vezetett Kína kombinált fejlődése jelenti a legerősebb kihívást a kapitalista nagyhatalmak számára, miközben Oroszország még mindig erős katonai hatalma, amellyel szembe-sülnek, a szovjet korszak öröksége. Bármit is mond a szabadpiaci retorika, az állami irányítás történelmileg inkább bizonyult képesnek növekedést generálni, mint a piaci gazdaságkoordináció.

A világ sokpólusúvá válása annak a ténynek a következménye, hogy az egyenlőtlen és kombinált fejlődés dialektikájában az utóbbi érvényesült az előbbivel szemben. A kombinált fejlődés egyre szélesebb körben terjesztette ki a termelési kapacitást a világban, egymást követő hullámokban: az Egyesült Államok iparosítása, Németország és Japán iparosítása 1870 körül, a Szovjetunióé az 1930-as években, együtt a gyarmati országokban bekövetkezett ama szerény mértékű iparosítással, amit az tett lehetővé, hogy a Nagy Válság lerombolta a kereskedelmi kapcsolatokat a Nyugat és gyarmatai között; Nyugat-Európa és Japán állam vezérelte gazdasági újjáépítése a háború után, az újonnan iparosodott országok (Dél-Korea és Tajvan) fejlődésének első hulláma az 1970-es években, amelyet aztán mások követtek, majd a huszonegyedik században a BRIC és más feltörekvő gazdaságok. Mivel minden egyes hullám a sikeresen fejlődő országok egyre nagyobb csoportját hagyta maga után, amelyek egymással versengtek a pia-

cokért és a beruházási lehetőségekért, a kevésbé fejlett országoknak ez egyre több esélyt kínált, és könnyebbé tette a további kombinált fejlődési pályát.

Az EKF elmélete az osztály- és a nemzetközi küzdelmeket ugyanazon elméleti keretben értelmezi, s láthatjuk, hogy gyakran ezek a konfliktusok egymást erősítik. Íme, egy fontos példa: az imperialista országok munkásosztályai gyakran profitálhattak az imperializmusból, mivel a kapitalisták a maguk az egész világon szerzett profitot nagyobb arányban ruházták be az anyaországban, kiterjesztve ezzel a foglalkoztatást. Azonban még inkább javukra vált a gyarmatosítás megszűnése és az újonnan függetlenné vált országok összetett fejlődése a második világháború után. Ahogy az imperialista országok elveszítették a gyarmati piacokat és egyre inkább a hazai piacokra és a munkásosztály növekvő fogyasztásából eredő keresletre támaszkodtak, a munkásosztály magasabb bérekre irányuló követeléselei egyre nagyobb sikert értek el. A munkásosztály fogyasztásának aránya a nemzeti jövedelmen belül soha nem növekedett olyan mértékben egyszerre, mint a második világháború után, s azóta is többé-kevésbé állandó maradt. Emellett még a kombinált fejlesztés mérsékelt sikeres kísérleteinek is sikerült olyan növekedési rátákat produkálniuk az egy főre jutó nemzeti jövedelmet illetően, amelyek többszörösei voltak a gyarmatosítás alatti csaknem-stagnálás adatainak.¹⁷ Ez az inkább a belső piacok által előrehajtott növekedés volt az, a fejlett és a fejlődő kapitalista országokban egyaránt, amely lefektette az alapjait a háború utáni, általunk „aranykorként” ismert korszak legendás gazdasági növekedésének...

Amerikai hegemonia?

Az EKF elmélete megdönt sokféle mítoszt a tőkés világrendről, melyek aztán jöttek létre, hogy véget ért az ötvenes-hatvanas évek „aranykora”, s újraéledtek a neoliberais, szabadpiaci eszmék. A legfontosabb e mítoszok közül az, hogy az Egyesült Államok követte az Egyesült Királyságot a világgazdaság „hegemon hatalma” szerepében. Az egyenlőtlen fejlődés lehetővé tette az Egyesült Királyságnak, hogy egy ideig uralja a világgazdaságot,¹⁸ de a vele versengő országok, az USA, Németország és Japán iparosítása nemcsak véget vetett ennek a dominanciának az 1870-es évekre, hanem ezek a több oldalról jelentkező vetélytársak egyszerűen sokpólusúvá tették a világot:

az Egyesült Királyság elvitathatatlan uralma megismételhetetlennek bizonyult. Az Egyesült Államok kitartó próbálkozásai arra, hogy az USA kövesse Nagy-Britanniát ebben a domináns szerepben (aminek történetét az „amerikai hegemonia” tézisést valló tudósok¹⁹ egyfajta átfogó világrendszer-elmélet rangjára akarták emelni) kudarcot vallottak, arra redukálódtak – tekintettel arra, hogy az Egyesült Államok nem szerezhetett meg olyan formális értelemben vett birodalmat, mint a britek –, hogy a dollárt tették az egész világ fizetőeszközüvé, és csak rombolást hagytak maguk után.

Az a világ, amely belépett az 1914 és 1945 közötti harmincéves válság²⁰ korszakába, talán sokpólusúvá vált – de mégis a „birodalmak” világa maradt. Az EKF válsága megváltoztatta a nemzeti és a világ-gazdaságok szerkezetét és dinamikáját, és a világ, amely kiemelkedett ebből a tűzkohóból, egyfajta nemzetközi világ lett, egy olyan világ, amely már nem birodalmakból, hanem nemzetgazdaságokból állt. A történelem mérlege minden korábbinál egyértelműbben billent a kombinált fejlődés, nem pedig az egyenlőtlenségek fennmaradása felé, amire az USA a maga világhatalmi reményeit építette.

Nemzetközi vonatkozásban az történt, hogy éppen amikor a tőkés országok belekerültek a Nagy Válságba, a Szovjetunió iparosodott és ezzel biztosította a szövetségesek győzelmét a nációk felett. A kommunizmus Kelet-Európában és Kínában még több területet és népességet szakított ki a kapitalizmus rendszeréből, s a megnövekedett kommunista tömb támogatta a gyarmati rendszer felszámolását és kiszélesítette a kombinált fejlődés lehetőségeit. Habár a gyarmatosítás által visszavetett országok számára sokkal nehezebb feladat volt ez, mint a többi népeknek, a fejlődő világban jelentős méreteket öltött a kombinált fejlődés, és megvetette az alapjait az 1980-as, 1990-es és 2000-es évek kombinált fejlődésének.²¹ A kommunizmus fenyegetése az USA-t is rákényszerítette arra, hogy lehetővé tegye a kombinált fejlődést Nyugat-Európában és Japánban, s az ezt követő évtizedekben az olyan „újonnan iparosodó országokban” (NIC), mint Dél-Korea és Tajvan, amelyek ráadásul a kommunizmus elleni harc frontvonalában helyezkedtek el.

Az egyes országokon belül pedig a gazdaságok össznemzetibb jellegűvé és államilag irányítottabbakká váltak, mint valaha. A hazai munkásosztályok újonnan nyert központi szerepe döntő jelentőségű volt: nemzetközi vonatkozásban éppúgy, mint az egyes országokban, megrendítette a dominancia és az alárendeltség alapvető struktúráit, és megvetette az „aranykor” alapjait. Hiszen a gazdasági növekedés

– aminek döntő jelentősége volt a nemzetgazdaságok méretének fenntartásában a többi gazdasághoz képest (s ami része volt nemzetközi presztizsüknek is, amellet, hogy, ezt sem szabad elfelejtenünk, szavazati jogosultságot jelentett az olyan kulcsfontosságú nemzetközi intézményekben, mint az IMF és a Világbank), és/vagy a nemzeti tőkésosztályok hatalmának fenntartásában és bővítésében – mindenekelőtt bővülő hazai keresletet követelt meg. Az újjáépítést és fejlesztést szolgáló tervezés során a foglalkoztatás és kereslet magas szintjének fenntartását, illetve a jóléti állam és a közszolgáltatások kiterjesztését szolgáló makrogazdasági gazdaságirányítást kiegészítette a hazai termelőket és piacokat féltékenyen védő protekcionizmus. Az USA erőfeszítései arra, hogy fenntartsa a többi gazdaság „nyitottságát” az amerikai exportra, megfeneklettek az elkeseredett kereskedelmi alkudozások során, miközben az a törekvés, hogy ő maga mutasson példát a „gazdasági nyitottságra”, csak ahhoz vezetett, hogy gazdasága nyitottabbá vált a külföldi importárúk behatolására és elveszítette versenyképességét. A nemzetközi kereskedelem felgyógyult a két világháború közötti összeomlásából, de lassabban növekedett a GDP-nél, s ez jelezte, hogy a belföldi keresletnek milyen központi jelentősége van.

Az újonnan függetlenné vált fejlődő országok meglehetősen erőteljesen növekedtek, és határozottabban képviselték saját érdekeiket a nemzetközi politika színterén, olyan *Új Nemzetközi Gazdasági Világrendet* követelve, amely megkönnyítené kombinált fejlődésüket. A növekedés elkezdte szűkíteni az egy főre jutó nemzeti jövedelem különbségét a fejlődő és a fejlett világ között. Némileg ironikus módon, ez a „kiegyenlítő” fejlődés pontosan azért lassult le, mert a munkásosztály részéről jövő kereslet bővülése oly mértékben fokozta a fejlett országok növekedését, hogy Nyugat-Európa és Japán növekedése tette ki a korszak világgazdasági növekedésének nagyját. A kombinált fejlődés tette lehetővé az ötvenes és hatvanas évek növekedésének „aranykorát” pontosan azzal, hogy megváltoztatta a kapitalizmust olyan irányban, hogy a társadalom szélesebb szektoraik érdekeit (is) szolgálja.

Ez a világ, az önállóan fejlődő nemzetgazdaságok világa meghiúsította a dollárral kapcsolatban táplált amerikai reményeket. Annak ellenére, hogy az aranykor növekedése felére csökkentette az USA viszonylagos súlyát a világgazdaságban, az USA – bár még mindig a világ legnagyobb gazdasága maradt – már csak egy volt a nemzetgazdaságok között. Az a karrier, amelyet az angol font befutott, amikor

„világpénz” lett, a birodalmi lét terméke volt: Nagy-Britanniának a gyarmatai szolgáltatták azt a pénztöbbletet, amelyet Nagy-Britannia exportált, s ezzel ellátta az egész világot értékálló készpénzzel. Gyarmatok nélkül az Egyesült Államok nem exportálhatta tőkét a szükséges mértékben, akkor sem, amikor beruházásokra volt szükség, hogy megóvja gazdaságának viszonylagos méretét a gyorsabb csökkenéstől, és a szervezett munkásosztály ereje politikailag érzékeny kérdéssé tette a foglalkoztatás szintjét.

Keynes előre látta az új körülményeket, és a Bretton Woods-i konferencián, 1944-ben, olyan nemzetközi pénzügyi intézményeket javasolt, amelyek célja az lett volna, hogy lehetővé tegyék a nemzetgazdaságoknak, hogy közösen törekedjenek a prosperitásra: a *Bancort*, egy többoldalú megállapodással létrehozandó világvalutát, amely rögzített árfolyamon lett volna átváltható az egyes nemzeti valutákra, s így hivatalosan elszámolhatók lettek volna az egyes országok közötti kereskedelmi tranzakciók, egy nemzetközi klíring-szövetséget, amely a megmaradó egyensúlyzavarokat is minimálisra csökkentette volna úgy, hogy bünteti a kereskedelmi és pénztöbbleteket, valamint a deficit és a tőke nemzetközi ellenőrzését, amely megakadályozta volna a spekulatív nemzetközi tőkemozgásokat. Az Egyesült Államok hatalmi politikája megghiúsíthatta ezeket az elképzeléseket, de nem biztosíthatta a dollár sikerét. Ami ma nekünk úgy jelenik meg, mint a dollár folyamatos dominanciája a háború után, az valójában egy sor kísérlet és kudarc volt csak.

Nem lévén képes a szükséges mértékben tőkét exportálni, a Marshall-segély Nyugat-Európának túl csekély volt, és az 1950-es években dollárhány lépett fel többször is – az Egyesült Államok ahhoz folyamodott, hogy az állam fizetési mérlegének megterhelése révén szolgáltatott dollárt a világ gazdaságnak. Ez a megoldás azonban az úgynevezett *Triffin-dilemmához* vezetett: az államháztartás deficitje lenyomta a dollár értékét és csökkentette nemzetközi fizetőeszközként való elfogadottságát. Amikor 1958-tól a dollár átváltható lett más valutákra, akkor a dollárhány dollárfölösleggé alakult át. Az arany kifolyt az Egyesült Államokból: sem az 1961-es aranytartalék-képzési kísérlet,²² sem más próbálkozások nem segítettek, és 1971-ben a dollár aranyfedezete megszűnt.

Ha a kombinált fejlődés indította el az aranykort, akkor 1970 körül véget is vetett neki. Ez a fő következtetése Robert Brenner mesteri elemzésének a „hosszú fellendülésről”, ahogyan ő nevezi az aranykort, és a „hosszú visszaesésről”.²³ A „hosszú visszaesést”, amely mind a mai napig sújtja a fejlett ipari országokat, a gyáripar csökkenő profitrátái okozták – amelyek azért alakultak ki, mert túltermelés és túl nagy termelési kapacitás jött létre az újjáépült Nyugat-Európa és Japán kereslet szintjéhez képest. A hosszú visszaesés pedig tartósnak bizonyult – érvel Brenner –, mert miközben a folyamatos kombinált fejlődés egyre több termelő kapacitást adott hozzá a világgazdaság rendszeréhez, beleértve immár a kínai gazdaság felfokozott termelését is, sem a tőkés cégek, sem a kormányok nem engedték meg a „tőkeértékek megsemmisítését” – a már befektetett, és nem elég profitábilis tőke leértékelését, ha nem is fizikai állagában, de legalábbis értékét tekintve –, legalábbis nem olyan mértékben, amely szükséges lett volna ahhoz, hogy erőteljes gyártási beruházások induljanak meg. Teljesen beteg logika szerint jártak volna el, ha ezt teszik: ők veszítenek, vetélytársaik pedig nyernek.

A világgazdaság bővítése a munkásosztály és a Harmadik Világ termelékenységének és fogyasztásának növelése révén, szintén az egyik kiút lehetett volna, és ezt ajánlotta a Brandt Bizottság is. Azonban ez azt involválta volna, hogy a nyugati tőkésosztályok rovására növelik ezeknek a fogyasztói csoportoknak a vásárlóerejét. A vezető tőkés országok a neoliberális alternatívát preferálták: megpróbálták úgy növelni a profitabilitást, hogy támadást intéztek ezeknek a csoportoknak a jövedelme ellen. Több mint három évtizeddel azután, hogy az Új Jobboldal kormányai (az 1980-as években) elkezdték bevezetni ezeket az intézkedéseket úgy tűnik, hogy ez a megközelítés nemcsak nem állította helyre a tőkés vállalatok profitrátáit, hanem még súlyosbította is a válság hátterében álló problémát azzal, hogy korlátozta a kereslet növekedését. A huszonegyedik század úgy találta a nyugati társadalmakat, hogy enervált és finanszírozódott kapitalista rendszerek terhe alatt roskadoztak, egy régóta stagnáló Japánnal és a 2008-as és 2010-es, az Egyesült Államokat, illetve Európát sújtó krízisekkel.

A hosszú fellendüléssel összehasonlítva, a hosszú visszaesés alatt a növekedés nemcsak csekélyebb volt, hanem zéróösszegűvé vált, és finanszírozódott. A hosszú fellendülés alatt gyakorlatilag minden

ország együtt növekedett, most viszont, a nyugati munkásosztály ellen intézett támadással és a stagnáló hazai piacokkal, a fejlett ipari világ egyik része csak a többiek rovására növekedhet. A fejlődő világ két „elveszett évtizedet” szenvedett el az 1980-as és 1990-es években az IMF és a Világbank strukturális igazodási programjai alatt, miközben az átmenetben lévő gazdaságokat²⁴ az 1990-es években visszavetette a sokterápia. Végül a hosszú visszaesés során a növekedés finanszírozódott, a részvénytőzsdei buborékok felfúvódására támaszkodott, amelyek kipukkadása aztán egyre súlyosabb következményekkel járt, és végül a 2008-as és a 2010-es válságokba torkollott. Ebben a történetben döntő szerepet játszott az, hogy az USA folyamatosan megpróbált a dollárnak döntő világgazdasági szerepet biztosítani.

Az összes lelassuló kapitalista gazdaság hajlamos a finanszírozódásra, amikor a profitokat nem termelő beruházásokra, hanem spekulációra fordítják. Azonban ez nemzetgazdaságokon belüli jelenség maradt volna, ha nem lett volna egy sor, dollárban megvalósuló finanszírozási jelenség, lényegében nemzetközi tőzsdei buborékok, amelyekről 1971 után a dollár világpiacon szerepe függött, és azok a változások – mint amikor az USA minden országra nyomást gyakorolt, hogy szabadítsák fel a tőkemozgásokat –, amelyeket ezek a buborékok szükségessé tettek. Ezek a változások megnövelték a dollár utáni spekulatív keresletet, ellensúlyozva az USA deficitjének negatív hatását a dollár értékére.

A rombolás, amelyet a finanszírozódásnak ezek a folyamatai maguk után hagytak, ahogy a pénzügyi krízisek padlóra küldték a korábban erőteljesen fejlődő gazdaságokat, nemcsak erősítette a kritikákat a dollár világgazdasági szerepével szemben, hanem arra készítette a magán- és állami tőketulajdonosokat, hogy megszabaduljanak a dollártól. Az Egyesült Államok legközelebbi szövetségesei, az európaiak, a „valutakígyó” beindításával a hetvenes évek elején,²⁵ élen jártak abban, hogy kölcsönös tranzakcióikból kiküszöböljék a dollárt. Ez a folyamat teljesedett ki az euró bevezetésével a 2000-es években. Az összes vele járó probléma ellenére, az euró utat tört azok felé az új, nemzetközi pénzügyi intézkedések és intézmények felé, amelyeket a huszonegyedik században az USA gazdasági hegemóniáját megkérdőjelező, feltörekvő országok hoztak létre – különösen Kína és a BRIC –, kezdve a viszonylag kisebb súlyú megállapodásokkal az egymás nemzeti valutáival való kereskedést illetően, egészen a mamut méretű *Asian Infrastructure Development Bank*ig.

Ezeknek a kezdeményezéseknek az volt a céljuk, hogy hosszú távú beruházási tőkéket nyújtsanak ezeknek az országoknak, és nem kívánták meg a tőkeszámlák veszélyes liberalizálását, ellentétben a nyugati, rövid távú haszonra törekvő tőkékkel, amelyek a tőkeszámlák liberalizálását követelték, soha nem ruházták be őket termelékenyen, működésük veszélyes tőzsdei buborékokhoz vezetett, és a pénztartalékok felhalmozásának költséges biztosítékait követelte meg. Ma, amikor a sokpólusú világ egyre több feltörekvő ország fejlődését teszi lehetővé és egyre több országot tesz képessé arra, hogy elutasítsa a dolláralapú pénzügyi rendszert, annyira széles körben felismerték azt, hogy a dollár „világpénz”-szerepe a végéhez közeledik, hogy még az Egyesült Királyság is megértette – amely pedig mindig a dollár alapú rendszer döntő fontosságú támasza volt –, ha meg akarja őrizni pénzügyi központjának, a londoni Citynek a világ pénzügyeiben betöltött központi szerepét, akkor csatlakoznia kell Kínához és az általa reprezentált új pénzügyi rendhez.

A sokpólusú korszakban rejlő progresszív lehetőségek

A huszonegyedik században látható kontraszt Kína és a többi feltörekvő gazdaság növekedése és a fejlett ipari országok stagnálása között, véletlenszerű, esetleges történelmi jelenségnek tűnhet, ám valójában mélyen gyökerezik az EKF tendenciájában. Miközben a hosszú visszaesés alatt túlságosan sok fejlődő és átalakuló ország képtelen volt ellenállni a neoliberalizmus rohamának, a feltörekvő országok egy új „hadoszlopa” sikeres kombinált fejlesztésekbe tudott belefogni, vagy azért, mert nagyjából kívül maradtak a Nyugat diktátumainak hatókörén, mint Kína, vagy pedig, mert képesek voltak bizonyos mértékű függetlenséget megőrizni a nemzetközi neoliberalis trenddel szemben, mint India, illetve visszanyerték gazdasági önállóságukat, miután megtapasztalták a neoliberalizmus katasztrofális következményeit, mint Oroszország és Latin-Amerika a 2000-es években. A feltörekvő gazdaságokban a növekedés szélesebb körre terjesztette ki az anyagi jólétet, mint korábban, és erőteljes maradt, legnagyobbbrészt azért, mert ezeknek az országoknak a gazdasága kevésbé finanszírozódott és jobban a termelés fejlesztésére összpontosított. Az ezek által az országok által a Nyugat számára jelentett gazdaságpolitikai kihívást nyilvánvalóvá tette az, ahogy a nemzetközi gazdaságirányítási fórumokon felléptek az

IMF és a Világbank reformjáért; hogy a WTO és a klímakérdésben tartott nemzetközi csúcstalálkozók tárgyalásai holtpontra jutottak, és hogy létrehozták a már említett párhuzamos pénzügyi intézményeket. Ezeknek a gazdaságoknak az új, növekvő szerepe megjelenik a növekvő katonai feszültségekben is, különösen a Közel-Keleten, Ukrajnában és a Dél-kínai tengeren.

E konfrontációk lényege, hogy a nyugati, és különösen az amerikai kormányok és tőkés osztályok nem akarják elfogadni a feltörekvő gazdaságok folytatódó kombinált fejlődését és a nemzetközi gazdaságirányításnak azokat a változásait, amelyeket ez a fajta fejlődés lehetségessé és szükségessé tesz, mert a változások korlátozzák ezen nagyhatalmak lehetőségeit a – rendszerint spekulációs jellegű – profitszerzési műveletekre, méghozzá éppen akkor, amikor kétségbeesetten akarják bővíteni ezeket.

Miközben e konfrontációk túl sok emberéletbe és emberek megélhetésébe kerültek, mögöttes logikájuk sokkal ígéretesebb irányba mutat. Úgy tűnik, hogy a felgyorsuló kombinált fejlődés olyan világot teremtett, amelyben a gazdasági növekedés, még ha kapitalista jellegű is, csakis a kombinált fejlődés erősebb társadalmi kontroll alatt lévő, nemzetibb jellegű és ezért – potenciálisan legalábbis – demokratikusabb, „népibb” formáiban mehet végbe, amelyekhez hozzá tartozik a kapitalisták akcióinak erőteljesebb szabályozása. Ez pedig pozitív jelentőségűnek bizonyulhat a nyugati dolgozók számára, általában a fejlődő és átmenetben lévő országok számára, de még a bennük élő dolgozó emberek számára is.

A Nyugat és Japán finanszírozott kapitalizmusai többé nem képesek elfogadható mértékű termelésnövekedést produkálni. Pillanatnyilag a finanszírozott tőkeosztályoknak az államok politikája felett gyakorolt kontrollja a nyugati kormányokat olyan monetáris politikára szorítja rá, amelynek egyedüli célja, hogy likviditást nyújtson az éppen azoknak a pénzintézeteknek, amelyek a válságot okozták, hogy tovább folytathassák a profitszerzés egyedüli formáját, amelyre jelenleg képesek: a spekulációt; miközben a termelő gazdaság és a foglalkoztatás szintje visszaesik, a szegénység és az egyenlőtlenség pedig az égbe szökik. Ezt az elfogadhatatlan gazdaságpolitikát a nyilvánosság előtt szószátyár retorikával igazolják, amely szerint, a monetáris politika a reálgazdasági tevékenység szintjének emelésére irányul, és a növekedésre csak a monetáris politika következő lépéséig kell várni. Ennek a retorikának az a célja, hogy védelmet nyújtson az egyetlen alternatívával szemben, amely újra elindíthatná a széleskörű, a gaz-

daság reális lehetőségeire alapozott gazdasági növekedést: tudniillik az államköltségen végrehajtott nagyléptékű beruházások programját. Ennek az alternatívának a megvalósulását azért kell mindenáron megakadályozni, mert ez oly mérvű állami beavatkozást jelentene, amely eltávolítaná a kapitalistákat a gazdaság vezető pozícióiból. Ennek a helyzetnek a megértése nem valószínű, hogy az uralkodó körökre korlátozódik; annak a realizálása, hogy milyen helyzetben van a Nyugat, megjelent az Athén és Madrid utcáin folyó tüntetésekben, éppúgy, mint az amerikai városok elhanyagolt „rozsdáövezeteiben”²⁶. Számos értelmiségi és szervezet már most ilyen nagy beruházásokra hív fel a környezetvédelmi, az emberi kreativitásnak lehetőségeket nyújtó és a kulturális szektorokban.

A feltörekvő gazdaságokban a folyamatos növekedés szükségképpen együtt fog járni saját munkásosztályaik igényeinek bővülésével, ahogy a nyugati piacok lassanként elfogynak, a többi piacokat pedig saját országaik természetesen egyre jobban védik ezeknek az országoknak az áruival szemben.

Úgy tűnik, a kínai vezetés értette meg legvilágosabban „az írást a falon”: egy sor olyan kezdeményezésbe fogtak, amelyek céljai a hazai kereslet bővítése, kezdve a beruházások 2008 utáni fellendítésével, folytatva a napjainkban folyó béremelésekkel és a hazai kereslet bővítésével, s kiteljesítve ezt a tendenciát napjainkban az eddig elhanyagolt Nyugat-Kína fejlesztésére irányuló ambiciózus tervekkel, amik részei a kínai kormányzat „Új Selyemút” koncepciójának. A kínaiak gazdasági sikere nemcsak rendkívülien megnövelte a kínai példa hatását a feltörekvő országok tőkéire, hanem a körülmények kényszere ezeknek az országoknak az elitjeit hasonló irányba hajtja. Ez csak előnyére válhat a dolgozó embereknek a fejlődő és átmenetben lévő országokban, tehát az emberiség nagy többségének, nagyobb esélyt nyújt a sikerre abban a harcban, amelyet az anyagi és kulturális körülmények jobbításáért folytatnak.

Jegyzetek

¹ London, Pluto, 2014.

² London, Pluto 2013.

³ Uo. 34. o.

⁴ Radhika Desai: The Value of History and the History of Value in: Tursan Subastas (ed.): *The Great Meltdown of 2008. Systemic, conjunctural or Policy-created?* (Cheltenham, UK and Northampton, MA, USA, Edward Elgar Publishing

- ⁵ Chang Ha Joon: *Kicking away the Ladder: Development Strategy in historical perspective* London, Anthem, 2002.
- ⁶ A szerző vélhetően a függőségelmélet teoretikusaira gondol. (A ford.)
- ⁷ „The Value of History and the History of Value” c. munkámban egy táblázatban rendszereztem a különböző fajta válságokat.
- ⁸ Claudio Sardoni: Keynes and Marx in: G. C. Harcourt – P. Riach: (eds.): *A „Second Edition” of the General Theory*. London, Routledge 1997.
- ⁹ Alan Freeman: „Going for the Juglar: Keynes, Schumpeter and the Theoretical Crisis of Economics. (A Congress of Arts and Humanities nevű szervezet évi konferenciáján, Ottawában, 2015. június 3-án tartott előadás.)
- ¹⁰ Karl Polanyi: *The Great Transformation*. Boston, Massachusetts, Beacon Press, 1985; Polányi Károly: *A nagy átalakulás*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2004.
- ¹¹ Én amellett érveltem (Desai 2013), hogy – együtt az EKF gondolatával – ezek voltak az első komoly elméletek a nemzetközi kapcsolatokról. A kulcsfontosságú művek ezen a területen olyan marxista munkák, mint Nyikolaj (Nikolai) Buharin: *Imperialism and World Economy*-ja (London, Bookmarks 1917/2003); Világgazdaság és imperializmus. (Reprint.) *Fejlődéstanulmányok 5: Egyenlőtlen nemzetközi csere vagy a cserepartnerek egyenlőtlensége*. Budapest, ELTE–MKKE; Rudolf Hilferding műve: *Finance Capital: A study of the latest phase of capitalist development* London, Routledge & Kegan Paul 1910/1981; *A fináncstőke*. Budapest, KJK, 1969; Vladimir Lenin: *Imperialism, the Highest Stage of Capitalism: A popular outline*. Moscow, Progress, 1916/1970, ; V. I. Lenin: *Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Népszerű tanulmány*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1977; Rosa Luxemburg: *The Accumulation of Capital*. London, Routledge, 1913/2003; *A tőkefelhalmozás*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1979. A kulcsfontosságú nem-marxista munka ezen a területen John Hobson: *Imperialism: A study* (Ann Arbor, Michigan, University of Michigan Press, 1902/1965) c. könyve volt.
- ¹² London, Gollancz, 1934.
- ¹³ Ennek gyökereit nyomon követtem 2013-ban megjelent művemben (Desai 2013).
- ¹⁴ Alexander Gerschenkron: *Economic Backwardness in Historical Perspective: A book of essays*. Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1962.
- ¹⁵ A fejlett világról ezzel kapcsolatban lásd Chang, i. m., a fejlődő világról pedig: Alice Amsden: *Escape from Empire: The developing world’s journey through heaven and hell*. Cambridge, Mass., MIT Press, 2007.
- ¹⁶ Hogy ezt ma a kérdéssel foglalkozók széles körben, jóllehet öntudatlanul elfogadják, azt jól mutatja egy beszélgetés egy kis üzletemberrel, akinek a nézetei a tipikus neoliberális felfogásnak feleltek meg, mégis, amikor a kínai gazdasági kihívásról panaszkodott, azt mondta: „jogtalan előnyük” van: a tervezés hatása.
- ¹⁷ Radhika Desai: Look back in Hope? Reassessing Regulation Theory, in: Kees van der Pijl ed.): *The International Political Economy of Production*. Cheltenham Edward Elgar, 2015.
- ¹⁸ Jóllehet az, hogy vajon ez a dominancia „hegemoniának” nevezhető-e, kétséges. Lásd James Parisot: Expanding Geopolitical Economy: A Critique of the Theory of Successive Hegemonies, in: Radhika Desai (ed.): *Theoretical Engagements in Geopolitical Economy*. London, Emerald, 2015.
- ¹⁹ Charles Kindleberger volt ennek az elméletnek a voltaképpeni megalapítója. Lásd a *Geopolitical Economy* 5. fejezetét.

- ²⁰ A fogalom Arno Mayertől származik. Lásd *The Persistence of the Old Regime* c. munkáját. New York, Pantheon, 1981.
- ²¹ Emellett érveltem jómagam India, és érvelt Martin Hart Landesberg Kína esetében.
- ²² 1961-ben nyolc amerikai nagybank és hét európai ország fogott össze a dollár arányának stabilizálása és a Bretton Woods-i pénzügyi rendszer megmentése érdekében, ez volt az ún. London Gold Pool. (A ford.)
- ²³ Robert Brenner: *The economics of global turbulence: The advanced capitalist economies from long boom to long downturn, 1945–2005*. London, Verso, 2006 és „What is good for Goldman Sachs is good for America: the origins of the current crisis. 2009. www.sscnet.ucla.edu/issr/cstch/papers/BrennerCrisisToday October 2009. pdf
- ²⁴ A korábbi szocialista országokról van szó. (A ford.)
- ²⁵ A „valutakígyó” a nyugat-európai országok kölcsönös megállapodása volt 1972-ben, amely a nemzeti valuták kölcsönös átválthatóságának árfolyamait szabályozta. (A ford.)
- ²⁶ A „rozsdaoövet” (*rustbelt*) az Egyesült Államokban használt kifejezés azokra a korábbi ipari városokra, ahol az ipar le hanyatlott és a lakosság jelentős része munkanélkülivé vált. (A ford.)

(Fordította: Szalai Miklós)

Eredeti megjelenés: *Geopolitical Economy: the Discipline of Multipolarity*. *Valdai Papers*, 2015/24. 1–12.

A hűség megszállottjai

Az NDK marxista, alkotó értelmiségi ellenzéke

A háború végén kommunista antifasiszták – közöttük jelentős számban zsidók – elhatározták, hogy létrehozzák „a munkások és a parasztok első német államát”. Ez lesz a Német Demokratikus Köztársaság, az az ország, ahol a rendszerrel szembenállók száma a legalacsonyabb volt a keleti tömbön belül: kevés disszidens, nincs szervezett ellenzék, mint Lengyelországban vagy Csehszlovákiában a Charta 77-tel, sem iskola, mint amilyen Lukács György volt Magyarországon.

A keletnémet marxisták – a rendszer iránti lojalitástól vezérelve, aminek céljait magukénak vallották, ha stílusát és módszereit nem is –, csakis a Párton belül fejtették ki kritikáikat, egészen 1989 őszéig. Amikor aztán nyilvánosan is megszólaltak, hogy védelmükbe vegyék az NDK fennmaradását – nem „amilyen volt, hanem amilyennek lennie kellett volna” –, már késő volt. Nem tudták megakadályozni, hogy az NSZK feltételek nélkül annektálja az NDK-t, aminek árát Németország most, harminc évvel később fizeti meg a szélsőjobbra leadott szavazatokkal és az antiszemitizmus feléledésével.

Manapság, midőn a Rajnán túl egyenlőségjelet szokás tenni a náci terror és a keletnémet rendszer közé, helyénvaló, ha visszatekintünk az NDK születésére, górcső alá véve a nők és férfiak identitását alkotó hűség fogalmát; azokét a nőket és férfiakét, akiknek „álma ostobák miatt vált semmivé” (Edith Anderson), és ami arra ösztönöz, hogy a maguk teljességében gondoljuk újra a kommunista tapasztalatokat.

*

„Egy álom, amely ostobák miatt vált semmivé”

New York, 1945. Egy fiatal, amerikai, baloldali, nő, Edith Anderson feleségül megy egy német emigránshoz, akivel évek óta együtt él. Max Schroeder bohém író, aki a Weimari Köztársaság körülményei

közepette belépett a kommunista pártba. Miután menekülnie kell a náciizmus elől, az Egyesült Államokban telepszik le, ahonnan azonban a háború végén távozik: Edith Andersonnal visszatér Németországba, hogy felépítsék a szocializmust – egy olyan szocialista rendszert, amelyből azután egyre inkább kiábrándul.

Edith Anderson a keletnémet állam első éveiről szóló vallomását – egy olyan „álomról, amely ostobák miatt vált semmivé” – az eseményeket belülről szemlélő férje szemszögéből adja közre. Írása mégsem valamiféle vádirat Walter Ulbricht Németországa ellen, aki Sztálin embere volt, s aki – miután a Vörös Hadsereggel visszatért hazájába – a későbbi Német Demokratikus Köztársaság élére áll. Pedig Edith Andersonnak bőven lett volna oka rá, hogy ne szeresse ezt az államot. Elbeszélésének ereje abban rejlik, ahogyan rekonstruálja a hidegháborús korszak légkörét, s földéli azt a beállítottságot, amiből érthetővé válik, hogy az olyan nők és férfiak, mint a könyvkiadó, Max Schroeder, a drámaíró Bertolt Brecht, a regényíró Anna Seghers és sokan mások, miért döntöttek úgy, hogy visszatérnek Németországba, s miért választják az ország keleti, szovjet megszállás alatt lévő részét, amit később sem hajlandók elhagyni – annak ellenére sem, hogy reményeik fokozatosan szertefoszlanak –, és amiért készek lelküket és egészségüket áldozni.

Max Schroeder, miután elvált a német feleségétől, aki hozzá hasonlóan menekült volt, csak egy másik országban, s aki három éven át nem válaszolhatott férje leveleire, megházasodott Edith Andersonnal. Amikor a háború végén az FBI-tól hívatják, hogy számoljon el kommunista tevékenységével, első felesége leveleit, amiket sose kapott meg, ott látja kiterítve a kihallgató tiszt íróasztalán. A titkosszolgálatoknál ez bevett gyakorlat volt a potenciálisan veszélyes személyek erkölcsi tartásának megtörésére.

Midőn még Amerikában tartózkodnak, Edith Andersonnak rossz előérzetei támadnak arról, mi vár majd rájuk Berlinben. Férjének „barátai” sok mindennek mondhatók, csak szívélyeseknek nem. Földéli egy közös vacsorát Albert Nordennel (az NDK Politikai Bizottsága későbbi tagjával) és Gerhald Eislerrel (a keletnémet Rádió majdani elnökével, a zeneszerző Hanns Eisler fivérével, aki szintén az Egyesült Államokban talált menedéket). Nordennek nem volt ideje rá, hogy egyetlen szót is váltson elvtársának párjával. Ami pedig Eislert illeti, tőle meg annyi tellett, hogy szemtől szembe megkérdezze: jár-e rendszeresen fogorvoshoz: „Mivel nem tudtam neki mit felelni, kioktatott, hogy egy kommunistának ügyelnie kell a fogaira, hogy formában

legyen, amikor eljön a harcok ideje. Mosolygott hozzá, de egyáltalán nem tréfált.”¹

Férjének sikerül eljutnia Berlinbe, Edith Andersonnak viszont több mint egy évébe kerül, mire sikerül csatlakoznia hozzá. Párizsban reked, ahol ki kell várnia, amíg az amerikai megszálló erők hajlandók engedélyezni, hogy Berlinbe utazzon. Azoknak a száműzötteknek a sorsában osztozik, akik szeretnének Németországba visszatérni. A nyugati szövetségesek, akik a szovjetekkel a III. Birodalom fővárosa fölötti ellenőrzésről megállapodtak, igyekeznek megakadályozni hazatérésüket, *a fortiori*, amikor kommunistákról van szó. Ebben kezükre játszik a bennszülött bürokrácia is: „E legyőzött nép – írja Edith Anderson –, amely a szörnyűséges III. Birodalmat annak végnapjág jó lelkiismerettel szolgálta, azon van, hogy amennyire csak lehet, megnehezítse száműzetésből hazatérő honfitársai életét [...] Kellatlenségük lerí az arcukról. Tisztában vannak vele, hogy az egész világ utálja őket, s az égvilágon semmiről sem akarnak tudni és beszélni.”²

Edith Anderson végül rátalál teljesen elcsigázott férjére, aki éjt nappallá téve dolgozik, hogy tető alá hozza a későbbi NDK legnagyobb könyvkiadóját, az *Aufbaut*. A férfit az is kimeríti, amit Edith Anderson „szadomazochista rituáléknak” nevez: a kongresszusokat, konferenciákat és gyűléseket ablaktalan, szellőzés nélküli termekben, ahol a fegyelmezett párttagok órákon át hallgatják a többiek szónoklását, aminek a tartalmát már kívülről ismerik. Ilyen a sorsa a „remigránsoknak”;³ mindenekelőtt szegénység, hiszen hiány van mindenkől. Akik azonban úgy döntöttek, hogy visszatérnek Németországnak ebbe a részébe („O Deutschland, bleiche Mutter”,⁴ írta Brecht), hogy újjáépítsék, égő vágyat éreznek, hogy a száműzetés és a megpróbáltatások évei után egymás között lehessenek, s mindent elmondjanak egymásnak. Amire nem minden számkivetettnek volt esélye – azoknak például, akik a Szovjetuniót választották száműzetésük helyszínéül. Edith Anderson férjétől értesül a titokról, amely a Szovjetunióban „félreértések” folytán eltűnt német kommunistákat övezi. Sorsuk körül csend honol, s mint később bebizonyosodik, a csend lesz a szabály sok minden mással kapcsolatban is.

Egy valaki látszik minden gyanú felett állónak: a regényíró Anna Seghers. Neki még a *Tranzitot* is megbocsátották,⁵ ezt a nem túl lelkes(ítő) művet a Marseille-ban, 1940-ben hajóra váró antifasisztákról és zsidókról, akik a megszállt Franciaországot készülnek elhagyni. Segherst nyilvánosan mutogatják, mindenhol felléptetik, nevét viselő gyárat és iskolákat kell látogatnia, kirángatják dolgozószobájából,

hogy konferenciákra járjon Németországban és külhonban. Nem mer ellenkezni. Edith Anderson remek portrékat rajzol az NDK első éveinek kulturális életét meghatározó szereplőkről, fölszikkelve a rendszer udvaroncainak tipikus alakjait. Az olyanokét, mint Klaus Gysi, a született diplomata, aki egyre magasabb posztokat tölt be, hogy azután kegyvesztett legyen, majd újra nekirugaszkodjon, megszabadulva az útjában álló „barátoktól”, s aki miután már csak árnyéka önmagának, ismét föltámad, mint egy bokszoló, aki kész újabb küzdelmekre. Klaus Gysi túléli a berlini fal leomlását is, és fia, Gregor Gysi lesz az, aki megkísérli megmenteni a kommunista pártot.

1953. június 17-én, sorban állás közben föltűnik neki, hogy valami készül. A boltok üresek. Amikor a (kelet)-berlini Stalinallee⁶ dolgozói követelik a munkanormák felemeléséről szóló rendelet visszavonását és a vezetők leváltását, fölfigyel a Nyugatról átdobott agitátorok üvöltözésére: „Kötelet nekik!” Feljegyzi, hogy bár a remigránsok bírálják a kormányt, kitananak a hatalom mellett. Nem értenek egyet a tüntetőkkel, de ők is nyugtalanok.

Edith Anderson másféle harcokról is beszámol, mint amilyen például a „formalizmus” elleni harc. 1951-ben a *Proletkultot*, a „proletárnak” nevezett művészetet – amelyet anno Moszkvában hirdettek meg, s a Weimari Köztársaság Németországában kedvező fogadtatásban részesült – egyszer csak betiltják. Horst Stempel murális alkotásait váratlanul megbírálják, és a művészt kémkedés vádjával elbocsátják a képzőművészeti főiskoláról. Stempel tisztában van vele, hogy börtön vagy szibériai száműzetés vár rá, ezért Nyugatra szökik, ahol azonban – mint kommunista – nem kaphat menekültstátuszt. Szegényen, páriaként hal meg, akit a város mindkét felében megtagadnak. Elfogadásának feltételül a demokratikus Nyugat a szocializmus nyilvános elítélését követeli tőle – ami a kommunista pártokban elterjedt önkritika gyakorlatát idézi. Egy évvel később Hans Eisler⁷ állítja pellengérré. A zeneszerző egy olyan Faust-librettót alkotott, amelyet felsőbb helyen provokációnak tartanak. Mintha csak Eisler „levizelte volna e nemzeti emlékművet, amit a Faust megtestesít.” – vélekedik Edith Anderson.⁷ A darab a német parasztháború idején játszódik. Vereségről és a hírhedt „német nyomorúságról” (Heinrich Heine) van szó benne, arról, hogy a németek nem képesek végig csinálni forradalmaikat, csakis elméletben. Ez a gondolat nagyon nem tetszik a párt vezetőjének, Walter Ulbrichtnak. A librettót Faust-ellenesnek és hazafiatlannak nyilvánítják, amit a dolgozók nem értenek meg. Ráadásul célzást is belelátanak az NDK életének monoton jellegére. Eisler Faustja a huma-

nista Németországból áradó unalom miatt panaszkodik, szembeállítva egy erkölcsstelen várossal, amelyet – vajon miért? – Atlantának hívnak: „Visszatérve hazámba, azt sajnos, hidegnek és szürkének találtam [...] Mily boldog voltam, amikor elhagytam! És íme, most újra markában tart. Miért vagyok itt?”⁸ Vajon Eisler nosztalgiát érzett a korrupt Hollywood iránt? Brecht megpróbálja megnyugtatni a kedélyeket, amiben a kulturális miniszter, Johannes R. Becker is segít neki, emlékeztetve, hogy a zeneszerzőnek – lévén Eisler zsidó – jogosan lehetnek kételyei a pártatlan német kultúrával kapcsolatban: „S ön mivel magyarázza, hogy e dicsőséges és egyedülálló német kultúra, amelyre hivatkozik, hagyta, hogy egy Hitler ragadja magához a hatalmat?”⁹ A megtört Eisler soha nem írja meg a Faust zenéjét.

Mialatt férje szótlannul tűri a megpróbáltatásokat, amikbe belebetegszik, Edith Anderson rendszeresen küldi tiltakozó leveleit a Párt napilapjának, ahol azonban nem közlik őket és nem is válaszolnak rájuk. Max Schroeder halálakor, 1958-ban, hatalmába keríti a nosztalgia:

Viszont kellett látnom ezeket a zsidó arcokat, akik láttán otthonosan érzem magam New Yorkban. Hiányoznak a fekete, barna, latin arcok, akikkel nap mint nap találkoztam a metróban, szükségem van rá, hogy újra lássam e kemény vonású dolgozókat, akik bár fáradtak, mégsem kergetnek örületbe közömbösségükkel, mint a németek, s akik tudják, hogyan kell közlekedni csúcsforgalomban a Times Square-en, a Bronxot Brooklynnal összekötő metróvonalak között.

Elhatározza, hogy 11 éves lányával, Corneliával visszatér az Egyesült Államokba, hogy láthassa az övéit, ám az amerikai konzulátus ellenállásába ütközik, ahol nem akarnak hazaengedni egy kommunistát, aki nem hajlandó *mea culpa*-ra. A helyzetet családjának közbenjárása oldja meg. Ám nem marad sokáig New Yorkban: képtelennek bizonyul újra beilleszkedni az amerikai viszonyokba, s visszautazik Berlinbe. Újságróvá, fordítóvá képezi magát, és több merész kiadói terv fűződik a nevéhez.

Bertolt Brecht, Galileit idéző, belső száműzetés után, 1956 augusztusában, 58 évesen szívrohamban meghal. Johannes R. Becher költő, az NDK 67 éves kulturális minisztere két évvel később követi őt. Hanns Eisler, aki Brecht számos színdarabjának zenei kíséretét és Alain Resnais *Sötétség és köd* c. filmjének zenéjét szerezte, 1962-ben távozik. Haláláig lojális marad a rendszerhez, csakúgy, mint Anna Seghers, aki 83 évesen, 1983-ban hal meg Berlinben.

Érdemes-e ma érdeklődést mutatni azok sorsa iránt, akik lojálisak maradtak egy olyan politikai párt iránt, amely fejjel ment a falnak – ami ebben az esetben korántsem metafora? Vajon a történelem nem mondott-e róluk ítéletet? A legjobb esetben is naivak voltak: egy vállrándítással el lehetne intézni őket, vagy akár egy kalap alá venni azokkal, akik szenvedéseiket okozták. Mert mindent egybe vetve, nem voltak-e ők is bűntársai a rendszernek? Ha álmaik „ostobák” miatt váltak is semmivé, ezért csakis maguknak tehetnek szemrehányást! [...]

„A kommunizmusnál csak egy valami rosszabb, ami utána jön!” – fakadt ki egy alkalommal Angel Wagenstein.¹⁰ A bolgár filmrendező, aki 1922-ben született Plovdivban, az ellenállásban való részvételéért a bolgár fasiszták halálra ítélték. Tagja volt a kommunista pártnak, ahonnan kétszer zárták ki, majd hosszú küzdelem végén, kérésére, visszavették. Wagenstein minden filmjével kihívta maga ellen a kultúra funkcionáriusait. A kritikus szellemek sorsa jutott osztályrészéül, akit a politikai rendszer – amelynek céljaival egyetértett, stílusával és főként módszereivel azonban nem – megpróbált kordában tartani.¹¹

Ezek az emberek, ha szólni mertek, ezt kizárólag a párton belül tették, amit azonosítottak a szolgálni kívánt üggyel. Elsősorban NEKI nem akartak ártani, hogy ne tegyenek szívességet az ellenségnek! E magatartás legkidolgozottabb alakját alighanem Vaszilij Grosszman írta le *Kiszlovodszkban* c. novellájában,¹² amikor Glagyeckij megdicséri Szavva Teofilovicst, egy öreg bolsevikot, Lenin barátját, amiért – „a forradalom nevében” – volt bátorsága elítélni Buharint, jóllehet meg volt győződve ártatlanságáról. Glagyeckij ehhez hozzászói: mindezt „saját tapasztalatomból tudom.” A novellának ezt a passzusát a cenzúra törölte.¹³ Grosszman, a csalódott kommunista, aki az *Élet és sorsot* megírta¹⁴ – azelőtt, hogy Szolzsenyicin megjelentette volna *A Gulag szigetcsoportot*,¹⁵ noha művét (Nyugaton) csupán húsz évvel később adták ki –, és aki túlélte a sztálini terrort (ha a cenzúrárt nem is úszhatta meg), az ügyet szem előtt tartva fogalmazott.

Az idők megváltoztak. A történelemnek azok a szereplői, akikről itt szó van, immár nem kellett szembenézzenek ilyen szélsőséges helyzetekkel. A Szovjetunió tragédiája más szinten folytatódott. Véleménykülönbség esetén – néhány kivétellel – legfeljebb „csak” hallgatásra ítélték őket.

A „belső” ellenzéki alakja minden olyan társadalomban föllelhető, amely átélte a kommunizmus¹⁶ tapasztalatát. Megtalálhatjuk őket,

persze, a nem kommunista országok pártjaiban is, ám ott a kontextus és a tét teljesen más volt, amint erről számos tanulmányban olvashatunk.¹⁷ Keleten az egyik legismertebb ilyen személyiség a filozófus, Lukács György volt, akinek szobrát – marxista meggyőződése miatt – Orbán Viktor Magyarország a budapesti Szent István parkból eltávolíttatta. A *Történelem és osztálytudat* szerzőjét, miután részt vett az 1956. őszi budapesti felkelésben, kizárták a magyar kommunista pártból. Közel egy évtizeden át harcolt azért, hogy visszavegyék – ez azonban nem volt akadály a számára, hogy hatással legyen mindazok kritikai gondolkodására, akik Magyarországon disszidenseknek számítottak. A *Budapesti Iskola* néven hírnevet szerzett csoportosulást [főként] Heller Ágnes neve fémjelzte. Ám Lukács nem adta fel meggyőződését arról, hogy a legrosszabb szocializmus is jobb, mint a legjobb kapitalizmus.¹⁸ Adam Schaff-fal, az ugyancsak zsidó, lengyel filozófussal 1963 és 1969 között folytatott levelezése mutatja a kettőjük közötti különbséget a sztálini korszak megítéléséről, miként azt is, hogy hasonló fenntartásaik voltak a szovjet gyakorlat radikális elítélésével kapcsolatban.¹⁹ 1968 augusztusában Lukács levelet írt Kádár Jánosnak, a magyar állam vezetőjének és a KP Központi Bizottságának, amelyben kifejtette: nem ért egyet a Varsói Szerződés csapatainak intervenciójával a Prágai Tavasz ellen, „tanítványai” pedig nyilvánosan tiltakoztak, majd gyakran emigrációba vonultak (valószínű, hogy Lukácsot idős kora gátolta meg abban, hogy ezt a megoldást válassza, amennyiben álláspontját nyilvánosan is vállalta volna). Adam Schaff magatartása hasonló volt. 1968. december 12-én, az államilag irányított lengyelországi antiszemita hullám tetőzésekor, így írt Lukácsnak: „mindent megteszek, hogy túléljem ezt az időszakot. Hogy meg ne bolonduljak, az elmúlt hat hónapban belevetettem magam a könyvírásba az igazságról és a történelemről [...] Lengyelországban a filozófia darabjaira hullott. A legjobb filozófusokat szilenciumra ítélték, vagy emigrációra kényszerítették.”²⁰ Ennek ellenére, Schaff sem volt hajlandó külföldre távozni, mivel ezt a nézeteltérés jelének lehetett volna tekinteni. El kellett hárítania a meghívásokat, hogy külföldön tanítson. 1981 decembere, Jaruzelski államcsínye után, bíráló megnyilatkozásai miatt kizárták a pártból, később azonban, kérésére, visszavették és rehabilitálták. 2006-ban hunyt el Varsóban.

A lojalitás más, hasonló eseteit is idézhetnénk. Ám Lengyelországban és Magyarországon 1956 után, illetve Csehszlovákiában 1968 követően a Párt megreformálhatóságába vetett remény elenyészett.

Az ellenzékiesség – Lengyelországban a *Solodarnosc* mozgalom, Csehszlovákiában pedig a *Charta 77* körül – immár titkosan bontakozott ki, a Szovjetunióban pedig megjelentek a magánkiadású (*szamizdat*) folyóiratok. A másként gondolkodók, ha csak tehették, elhagyták az országot. Albert O. Hirschman *Exit, Voice and Loyalty* c.,²¹ a választási lehetőségekkel kapcsolatos munkájának ismert tipológiáját átvéve: [az ellenzékiek] miután megpróbálták megszólalni (*voice*), a távozás (*exit*) mellett döntöttek. Amint megszűnt a párt megreformálásába vetett hit, a hűségnek immár nem volt létjogosultsága.

Az NDK-ban más volt a helyzet. Kétségtelen, hogy a rendszernek a keletnémet társadalomban is voltak ellenfelei, akik, ha külföldre távoztak, ezt gyakran kényszer hatására tették. Ám itt, a rendszer legutolsó évtizedét leszámítva, nem létezett szervezett másként gondolkodás. Így történt, hogy a Párt (a *Német Szocialista Egységpárt* – NSZEP) tagjai először 1989. november 4-én vették fel a kapcsolatot a disszidensekkel – akiknek még a nevét sem ismerték néhány héttel korábban –, midőn reformokat követelve, együtt tüntettek Berlinben, az *Alexanderplatz*on. Erre öt nappal a fal leomlása előtt került sor. Az ellenzék, amelyet értelmiségiek, színházi szakemberek, írók, filmesek és tudósok alkottak, belül maradt a Párton s vált egyre népeesebbé. Az 1950-es években az egyet nem értés kinyilvánítása a vezetéssel szemben még börtönbüntetéssel járt, hivatalos indoklasként: „árulásért”. Nem sokkal később azonban az elnyomás mérséklődött, és főlváltotta a mind kiterjedtebb rendőri felügyelet.²² A kritikát – ha az az egyre szűkebb keretek között maradt, s mindaddig, amíg a külföldi szilenciumot tiszteletben tartották – megtűrték a pártban és annak „filiáléiban”. Ez a lehetőség különbözteti meg az NDK hatalmi gépezetét például a romániai vagy az albániai rendszertől, ahol a hatalom Ceaușescu vagy Enver Hodzsa általi megszemélyesítése – amely jelenség az NDK-ban ismeretlen volt – ellehetlenítette a kritikus beszédet.

Ha valaki megszegte a szilenciumot és kritikájának nyilvánosan hangot adott Nyugaton – miként Robert Havemann fizikus vagy Rudolf Bahro [filozófus] tette –, ez azzal járt, hogy *ipso facto* kizárták a Pártból, s repressziókat tette ki magát. Havemannt eltávolították a pártból és az Akadémiáról, publikálási tilalom alá helyezték, amihez később házi őrizet járult. Bahro, akit szintén kizártak a Pártból, börtönbe került, majd száműzetésbe kényszerült.²³ Bár marxisták maradtak, ettől fogva más kategóriába sorolták őket, mint azokat a nőket és férfiakat, akik a pártot belülről próbálták megreformálni, lojalitásukat megőrizték, és ezzel összhangban, a hallgatás mellett döntöttek.

Az egyik könyvkiadó a gazdaságtörténész Jürgen Kuczynskinak – a párton belüli kritikus szellemek egyikének – a *Linientreuer Dissident* nevet adta, ami szó szerint „a párt irányvonalához hű disszident” jelent, amit azután Kuczynski önéletrajzának címéül választott.²⁴ A „disszidens” elnevezés azokkal kapcsolatban, akik nyíltan vállalták véleményüket, s ennek megfizették az árát, a történésznek zavarba ejtő [...], a szociológus számára pedig túlságosan irodalmi fogalomnak számít. Igaz, a jelen tanulmány tárgyát képező feltételek és körülmények között, Kuczynski inkább hűséges volt, mint „disszidens”.²⁵ Ez az *oximoron* mindazonáltal az elemzés hasznos eszközének bizonyul, mivel pont arra az ellentmondásos álláspontra mutat rá, amit jelezni kíván. Mutatja a feszültséget, amely a meggyőződés és a magatartás közötti meg nem felelésből ered. Az amerikai pszichoszociológus, Leon Festinger ezt „kognitív disszonanciának” nevezte – ami, végső soron, bénítólag hat(ott) a cselekvésre.²⁶

A Lukács György és Jürgen Kuczynski közötti közös vonások alapján megrajzolhatjuk az efféle személyiség ideáltípusát. Ez olyan párttag vagy a párthoz közel álló, autonóm gondolkodású kommunista, aki saját anyagi forrásaiból él – szerzői jogokból, oktatói vagy kutatói fizetésből –, és anyagilag nem függ a Párttól. Hűsége intellektuális meggyőződésből s nem valamiféle hitből következik. *Last but not least*, soha nem fogalmaz meg bírálatot a Párton vagy annak valamelyik testületén/szervezetén kívül.

Habár 20 év választja el őket egymástól – Lukács 1885-ben, Kuczynski pedig 1904-ben született –, mindketten többé-kevésbé ugyanannak a nemzedéknek a tagjai, a szó Karl Mannheim-i értelmében. Egyazon alapvető események kortársai voltak: októberi forradalom, náci hatalomátvétel, sztálini tisztogatások, második világháború, származási országuk újjáépítése. Mindketten eredeti marxisták, *Párton belüli* s nem *pártértelmiségi*ek voltak, akik gondolkodásukat alárendelték a Párt szükségleteinek. Egyikük sem vált a Párt funkcionáriusává, a megvetést és bizalmatlanságot sugalló orosz terminussal: *apparátcsikká*, ami a német *Funkktionär* megfelelője. Az *apparátcsik*, bár nem feleltethető meg a közigazgatásban alkalmazott funkcionárius fogalmának, közel áll a Max Weber által adott meghatározáshoz: olyan személy, aki lojalitását funkciójához, nem pedig meggyőződéséhez igazítja, amennyiben „funkciója névtelenséget nyújtó fátyla mögé rejtőzik” (Stefan Zweig Joseph Fouchéról). A karrierszempont vagy a megalkuvás sem Lukács, sem Kuczynski jellemének nem volt uralkodó vonása, ama egyszerű oknál fogva, hogy eleve a (párt)viszá-

lyok fölött álltak. Mindkettőjük mögött jelentős életmű és hírnév állt. Amikor ellenvéleményüknek hangot adtak, ezt csakis a párton (vagy annak valamelyik szervezetén, illetve az akadémiai intézményeken) belül tették, szóban és sohasem nyilvánosan, noha a sorok között olvasva – ami ezen a szinten bevett gyakorlatnak számított – a kritika érzékelhető volt. Írásaikban, elkerülve a bikkfanyelvet, a Párt tagjainak többsége számára érthető nyelvezetet használtak. Végül pedig, mindketten műveltek voltak, több nyelven olvastak és polgári családokból származtak. Esetükben zsidó származású családokból, akik azonban már legalább két nemzedékkel korábban asszimilálódtak.

Az NDK eme kritikus szellemű személyiségei többségükben a Nyugatról *remigrálók* közül kerültek ki. Ugyanakkor azt látjuk, hogy azok a német kommunisták is, akik száműzetésüket a Szovjetunióban töltötték, és túléltek a sztálini terrort, képesek voltak ezt az attitűdöt elsajátítani. Kritikusok voltak, de lojálisak, mivel egyesítette őket a közösen átélt tapasztalat, a nemzetiszocializmussal szembeni harc – *a fortiori* ha [zsidóként] rasszista üldözésnek is ki voltak téve –, csakúgy, mint az NDK melletti kiállítás. Amikor a háború végén hazatértek Németországba, a rendszer alapító atyái fogadták őket (Walter Ulbricht, Wilhelm Pieck, Johannes R. Becher), akik az emigrációt a Szovjetunióban töltötték, és a Vörös Hadsereggel érkeztek haza. Max Schroeder, Jürgen Kuczinsky, a regényíró Anna Seghers, a drámaíró Bertolt Brecht, a filozófus Ernst Bloch és sok más értelmiségi jelentette az NDK szellemi fedezetét. Ezek az ideológiai alapító atyák azonban ennél jóval többet is tettek. Titokban az utánuk jövő nemzedék kritikai gondolkodását is alakították, Christa Wolfét, Volker Braunét vagy Heiner Müllerét, s egyfajta „lojális felforgató tevékenységet” folytattak.²⁷ A posztkommunista historiográfia kevésbé tanulmányozta szerepüket. Ahogy az esszéista Daniela Dahn – tíz évvel a berlini fal leomlása után – megjegyezte, javasolva egy, a háború utáni német történelemmel foglalkozó, összehasonlító kutatóintézet felállítását: a keletnémet szocializmus tanulmányozása egyelőre alapvetően antikommunista tónusban zajlik.²⁸ Harcról, nem gondolkodásról van szó. Harminc évvel az ország megszűnése után, ezeknek a marxistáknak nem jut hely az NDK-ról szóló hivatalos elbeszélésben. Megzavarnák vajon az összképet, ha számon tartanák őket? Daniela Dahn kívánsága azóta sem teljesült. A keletnémet tapasztalatról szóló tudással kapcsolatban *Az NSZEP-diktatúrát Feldolgozó Szövetségi Alapítvány* (*Bundesstiftung für die Aufarbeitung drer SED-diktatur*) megfelelő kirakattal és pénzügyi forrásokkal rendelke-

zik ahhoz, hogy a közvélemény számára megadja az alaphangot.²⁹ Ha van is szó összehasonlításról, ez nem az NSZK és az NDK, hanem az NDK és a náci Németország összevetése – ami korántsem mentes problémáktól. Ritkán fordul elő, hogy a győzteseknek ilyen rövid idő áll rendelkezésükre ahhoz, hogy történelmet írjanak. Különbséget kell tenni, persze, tudományos irodalom és [...] a tömegeknek szánt ismeretterjesztés között. [...] Számot kell adni végül egyes hivatások, főleg a legfiatalabb nemzedékhez tartozó történészek legújabb – némileg megkésett – erőfeszítéseiről is, akik, mint szeretik hangsúlyozni, „paradigmaváltásra” törekcszenek. Mindenekelőtt azonban meg kell kérdőjelezni azokat a narratívákat, amelyek az NDK történetét pusztán diktatúrának ábrázolják, s amelyek kidolgozásához három évtized állt rendelkezésre, a legbefolyásosabb médiák közreműködésével. Azt is végig kell gondolni, hogy az ilyen egyoldalú elbeszélés nem járult-e hozzá a szélsőjobb fölemelkedéséhez. Nem kevésbé igaz, hogy éppen azokat, akik megpróbálkozhattak volna a reflexív gondolkodással, *belülről* megértve nemcsak saját alárendelt helyzetüket – ahogyan erre Pierre Bourdieu ösztönözte őket³⁰ –, hanem a csődbe jutott rendszer hatalmi viszonyait is, egyik napról a másikra megfosztották állásaiktól, intézeteiket föloszlatták, és diplomáikat érvénytelenítették. Miután elvették tőlük tudományos legitimitásukat, vagy mint keletnémeteket, diszkreditálták őket, minden tekintélyüket elvesztették. Az új NSZK kevesebb, mint egy év leforgása alatt az NDK minden intézetét, vállalatát és termelőüzemét kiséprűzte. Ha a kommunista rendszer bukása előtt nem mertek vagy tudtak nyilvánosan megnyilatkozni, ezt ezután sem tehették meg, vagy legfeljebb marginális posztokon. Állásaikat olyanok foglalták el, akik nem rendelkeztek tapasztalataikkal, s mégis ők magyarázták el nekik, hogy átélt traumáik oka az, hogy életüket diktatúrában éltek le! Mindez a hírneves (nyugati) történész, Jürgen Kocka figyelmeztetése ellenére történt, aki óva intett az olyan definíciók használatától, mint az inkább politikai, mintsem magyarázó célú „totalitárius diktatúra”.

Itt érdemes megjegyezni, hogy Wolfgang Heise neve – aki nemcsak Marx gondolatvilágába vezette be hallgatóságát, hanem Lukács, a Frankfurti Iskola, Sartre vagy Foucault munkáiba is, s aki egy egész generációt tanított arra, hogyan álljanak ellen a dogmatizmusnak – alig jelenik meg az NDK-ról szóló irodalomban, amit egyelőre lényegében *nyugatnémetnek* kell neveznünk.³¹ Vajon ennek oka, hogy Heise soha nem volt hajlandó elhagyni az NDK-t és a Pártot? Az 1987-ben, 62 évesen eltávozott filozófus nem hagyott

hátra emlékiratokat. Ha azonban elolvassuk az önéletrajzokat, személyes naplókat, levelezéseket és visszaemlékezéseket, amiket a kortársak a rendszer bukása után közreadtak, és ezeket összevetjük az archívumok anyagaival, amik viselkedésük nyomait megőrizték – legyen szó a különféle (irodalmi, művészeti stb.) szövetségek és a Párt archívumairól, vagy éppen a Stasi-dossziékról –, a „létező szocializmus” tapasztalatainak rendkívül sokoldalú és meglehetősen szomorú képe tárul elénk. E források alapján láthatjuk, hogyan öltött alakot az árnyalt gondolkodás ezekben a testületekben, ahol valódi konfliktusok zajlottak. Ez volt az egyik legfontosabb felfedezés az NDK levéltárainak megnyitása nyomán – ami azonban meglehetősen lassan halad. Catherine Epstein amerikai kutató a kommunista „történelmi” személyiségekről írt tanulmányában megkérdőjelezte az NDK uralkodó ábrázolását. E kommunisták a Párt politikájával kapcsolatos nézeteltéréseket firtató kérdésre azt válaszolták, hogy véleményüket a pártgyűléseken mondták el, álláspontjukat a hatalom képviselőivel lépésről lépésre megvitatták, és nagy számban írtak leveleket nekik. Ugyanakkor elismerték, hogy ennél többre lett volna szükség.³² A Párt napilapja, a *Neues Deutschland* levelezésének áttekintése is megerősíti erőfeszítéseiket, hogy jelezzék kritikájukat a nyilvánosságnak. Leveleikre legtöbbször személyre szóló választ kaptak, de [véleményüket] soha nem publikálták.³³ „Azt gondoltam, s gondolom még most is – írta a rendszer megszűnte után a kommunista Herbert Crüger –, hogy ha minden elvtársnak lett volna bátorsága kifejtteni bírálatát a Párt politikájával szemben, sok minden elkerülhető lett volna.”³⁴

Látni fogjuk, hogy a Párt nem alkotott olyan homogén blokkot, mint amilyennek mutatta magát.³⁵ De látjuk azt is, hogy tagjai, egészen a rendszer megszűnéséig, mennyire tekintettel voltak nem csupán a fegyelemre, hanem a „hallgatás etikájára” is. A fegyelmet inkább elviselték, mint egyetértettek vele. Ezeknek az értelmiségieknek a befolyása nélkül – akik általában karizmatikus személyiségek voltak és morális tekintélyt vívtak ki maguknak a társadalomban – nem lehet megérteni a stabilitás ama fegyelemre méltó összképét, amit az NDK utolsó leheletéig mutatott magáról. Műveik, megjelenésüket követően nem sokkal, elfogytak, igaz alacsony példányszámban készültek.

Ilyenformán az ebbe a kategóriába sorolható társadalmi szereplők tanulmányozása az NDK történetének egyik kevésbé ismert oldalát mutatja meg. Miközben arra int, hogy tartsunk távolságot az olyan

elemzésektől, amelyek a *totalitarizmus* gondolatkörében születtek, arra is ösztönöz, hogy távolodjunk el attól a többé-kevésbé direkt módon képviselt tézistől is, amely egyenlőségjelet tesz a két német diktatúra között. Már csak amiatt is, amiről Avishai Margalit³⁶ izraeli filozófus ír a „jó” és a „rossz” kompromisszumokról szóló tanulmányában, hogy ezek a nők és férfiak a kommunizmust morális okokból vállalták fel, míg hasonló megfontolásból a nácizmushoz senki nem csatlakozott.³⁷ Ezen túlmenően, a sorsuk iránti érdeklődés lehetővé teszi, hogy összekössük, ami harminc éve történt – vagy inkább: ami nem történhetett meg –, azzal, ami ma végbe megy. Ha azokban a keletnémetekben, akik eljutottak oda, hogy a szélsőjobbra szavazzanak, csupán a politikai éretlenség következményeit látjuk, aminek oka a demokratikus kultúra hiánya az NDK-ban, részesévé válunk a keletnémet állam és társadalom közötti kapcsolatok részleges és rész-lehajló víziójának. A hatalom törekvései soha nem érték el céljukat. A rendszernek nem sikerült leküzdenie a híres „mindenki megy a maga feje után” (*Eigensinn*) ellenállását, minden szinten – kezdve magával a Párttal. Tudjuk ugyanakkor, hogy a reprivatizációs folyamat erőszakos jellege és az újraegyesítés mikéntje után, 1990-ben, az átélt társadalmi talajvesztés és megaláztatás hatásait fölerősítette a globalizáció és a liberalizmus időszaka. Ezekben az iparuktól megfosztott térségekben a nyugatnémetek rekordidő alatt megkaparintottak minden hatalmi posztot, a gazdaságtól az egyetemig.³⁸ Az NDK értelmiségi elitje, amely túl későn szakított a hallgatás etikájával, egyik pillanatról a másikra elvesztette tekintélyét. A Christa Wolf kezdeményezte, 1989. november 28-i felhívást, amelyhez az NDK valamennyi kritikus szelleme csatlakozott – „országunk javára”, a szocialista értékek fenntartása és egy olyan NDK érdekében „amely nem olyan, amilyen volt, hanem amilyennek lennie kellett volna” –, elsöpörte az újraegyesítés perspektívája. Ez az elit nem volt abban a helyzetben, hogy képes legyen megakadályozni a Helmut Kohl által ingyenesen véghezvitt annexiót – egy olyan feltételek és átmenet nélküli annexiót, amelyről joggal gondoljuk, hogy következményeit Németország napjainkban szenved el.

[...]

*

1956 őszén az *Aufbau* könyvkiadó, ahol Max Schroeder dolgozott, s amely a *Sonntag* c. kulturális hetilapot kiadta, a viták legfőbb helyszínévé vált. A megbeszélések élén egy régi kommunista, Walter Janka állt, aki [a köztársaságiak oldalán] harcolt Spanyolországban. A képzettségét tekintve egyszerű munkás [tipográfus] Thomas Mann, Bertolt Brecht, Ernst Bloch és Lukács György műveinek kiadója lett, hogy csupán a legtekintélyesebb neveket említsük. Becher is szívesen részt vett a vitákban, éppúgy, mint Anna Seghers, s ez a körülmény egyfajta hivatalos jelleget kölcsönzött az informális beszélgetéseknek. Bechernek, aki a III. Birodalom időszakát a Szovjetunióban töltötte, tudnia kellett a sztálini megtorlásról. Valószínű, hogy Anna Seghers, aki mexikói száműzetésében irodalmi elefántcsonttoronyba zárkózott, kevésbé volt tájékozott, habár az antisztálinistákkal szembeni represszió a menekülteket befogadó országokra, s kiváltképp Mexikóra is kiterjedt. Vajon nem itt gyilkolták-e meg Trockijt? Bár Hruscsov titkos beszédének „leleplezései” sokuk számára csak részben voltak újak, mindannyiukat ugyanaz az érzés töltötte el, amit Herber Crüger így fejezett ki: „Az elkövetett bűnök listája fölkavaró volt, ugyanakkor a beszéd rám felszabadítón hatott. Sok minden, amit gyanítottam, de mindig elhárítottam magamtól, egyszeriben brutális igazsággá változott.” Bodo Uhse számára, aki akkor az *Aufbau* kiadót vezette, Hruscsov beszéde valódi reveláció volt. Mostohafia, a szemtanú Joel Agee szerint, Uhse azonnal a legmélyebb depresszióba esett: „Emlékszem, amint egyik este Bobo a nyolcadik vagy tízedik sör után, elborulva zokogott, mondván, hogy az élete el lett b...va, elfecsérelte a tehetségét és odaadta a lelkét ennek a rohadék Sztálinnak.”⁴⁰

Emlékirataiban Walter Janka fölidézi Anna Seghers hezitálását 1956 őszén, hogy vajon igazolható-e Rákosinak, a magyar kormány vezetőjének bukása, aki a Szovjetunióba kényszerült távozni, miután lemondásra kényszerítették. Nem sokkal előtte pont neki dedikálta utolsó munkáját. Állítólag kijelentette, hogy sokkolta őt egy hír, ami rámutatott Rákosi személyiségének brutalitására: egy fiatal fiút, aki a kormányrezidencia kerítésén átröpült labdáját megpróbálta visszaszerezni, az örök azonnal lelőtték. Bár Janka szerint, Seghers sohasem beszélt erről a történetről, a Rákosinak szóló ajánlás eltűnt a könyv további kiadásaiból.⁴¹

A viták a „szocialista demokrácia” körül zajlottak, amire a „proletariátus diktatúrája” fogalmát cserélték. A kritikai gondolkodás a rendszer

megjavítását és nem fölszámolását célozta, ahhoz hasonlóan, ahogy a későbbi keletnémet disszidensek többsége is fogalmazott. Johannes R. Becher elégedett volt a kiadóban uralkodó, „konstruktív” atmoszférával, és – ugyancsak Janka szerint – bátorította a résztvevőket, hogy félelem nélkül mondják el véleményüket: „Szabadon és nyíltan beszélhetnek. Biztosítom önöket, hogy a Stasi egyetlen képviselője sincs jelen, aki kérdéseik miatt bajt hozhatna önökre.”⁴² Jankához hasonlóan, aki éppen Lukács műveinek kiadásán dolgozott, Bechert is nyugtalanította a *Történelem és osztálytudat* szerzőjének sorsa, akihez személyes ismeretség fűzte még az 1930-as évek Berlinjéből.⁴³

Azon a napon, amikor a szovjet tankok bevonultak Budapestre, Janka megpróbált kapcsolatba lépni Lukáccsal. Az indok az volt, hogy el kellett juttatnia hozzá utolsó művének kefelevonatát, amely a realizmusról szólt a művészetben és a szépirodalomban. Az Aufbau az is sürgette a könyv kiadásában, hogy benne Lukács új tézisekkel állt elő, és a cenzúra bármikor közbeléphetett. Berlin és Budapest között azonban minden kommunikáció megszakadt, beleértve az NDK budapesti nagykövetségén keresztüli kapcsolatot is. A kialakult helyzet felméréséhez a médiára voltak utalva: Keleten ellenforradalomról, a nyugati hatalmak beavatkozásáról és az értelmiség árulásáról beszéltek, míg Nyugaton a hírek általános sztrájkáról, a Párt és a kormány székhelyének ostromáról és felgyújtásáról, a kommunisták elleni lincselésekről szóltak. Lukács innen is, onnan is veszélyben lehetett: akár mint „áruló értelmiségi” a konzervatívok, akár mint „kommunista” a felkelők felől nézve, sőt néhányuk szemében mint „zsidó” is. Ugyanazon a napon, amikor Janka megpróbálta elérni szerzőjét, telefonhívást kapott Anna Segherstől. Seghers haladéktalanul találkozni akart vele. Becherrel együtt tervet készítettek arról, hogy elmennek Lukácsért és biztonságba helyezik Berlinben. A kivitelezéssel Jankát bízták meg. Becher feladata volt a szöktetés logisztikájának megszervezése: a lehető leggyorsabban kiutazó vízumot szerezni [Jankának], valamint beutazó vízumot Ausztriába és Jugoszláviába, abba a két országba, amelyen át kellett haladniuk. Becher szolgálati gépkocsiját és sofőrjét Janka rendelkezésére bocsátotta. Bécsben a kommunista Ernst Fischer volt az összekötő, aki a Szovjetunióban eltöltött száműzetés óta kötődött Becherhez. Az ő dolga volt kideríteni, hol és hogyan tudnak átmenni a határon. Minden részletre gondoltak, még arra is, ha netán váltságdíjat kellene fizetni dollárban, amennyiben a filozófust – a magától értetődően korrupst – „ellenforradalmárok” tartanák fogva. Mivel az akció nem várható, Becher éjszaka adta

az utolsó utasításokat Jankának, s a találkozó időpontját másnap 10 órára beszélték meg a könyvkiadó épülete előtt, ahol Jankának [...] meg kellett jelennie.

Reggel, nem sokkal a megbeszélt időpont előtt, Becher telefonált:

- Minden rendben?
- Tökéletesen. 10-kor indulunk.
- Jó, de várj egy kicsit, mielőtt elindulsz. Beszélnem kell még Ulbrichttal. Hamarosan találkozom vele a Népi Kamarában.⁴⁴

Újabb hívás Becheirtől 11 órakor.

- Még mindig várnotok kell, nem tudtam beszélni Ulbrichttal.

Aztán, 12-kor:

- Sajnálom, de nem mehettek. Ulbricht megtiltotta az utazást. A szovjet elvtársaknak kell lépniük. Ők ott vannak Magyarországon, s csakis ők tudják, mit kell tenni. Szó sem lehet róla, hogy belekeveredjünk.”

Becher hangjában, emlékszik vissza Janka, csalódás érződött. [...] De mint mindig, most is engedelmeskedett.

A tervről soha többé nem esett szó. Nyilvánosan sem Becher, sem Seghers nem tett célzást sem rá.

Az események azonban fölgyorsultak: miközben a szovjet tankok eltiporták a magyar felkelést, Kelet-Németországban Walter Ulbricht a reformokért síkra szálló fiatal filozófus, Wolfgang Harich letartóztatásáról döntött. Határoztak arról is, hogy a Stasi rendszeresen megfigyeli az értelmiségieket, köztük is első helyen a legkiválóbbat, a remigráns filozófust, Ernst Blochot. Amikor a Stasi 1956 novemberében dossziét nyit róla, följegyzik, amit a *Das Prinzip Hoffnung* szerzője Johannes R. Becherről mondott, arról „a rohadékról, aki nem volt hajlandó elmenni Lukácsért Budapestre.”⁴⁵ A Stasi tisztje, aki a Blochéknál lehallgatott beszélgetés hangfelvételét leírta, pirossal aláhúzta a „rohadék” szót.⁴⁶

Nem egészen egy évre rá, 1957 nyarán, Walter Janka ún. „kirakatper” áldozata lett. E perek célja az volt, hogy megfélemlítsék mindazokat, akiket arra kényszerítettek, hogy tanúvallomást tegyenek. Több más vádpont mellett – ezek között ott volt a Wolfgang Harich-hal fenntartott kapcsolata is, akit addigra már elítéltek és börtönbe csuktak – újra föltűnt Lukács szöktetési kísérletének epizódja, aki időközben a hatalom szemében „az ellenforradalom szellemi atyjává” vált Magyarországon. A főállamügyész, [Ernst] Melsheimer, aki

Kelet-Berlinben a moszkvai perek hírhedt karmesterével, Visinszkijjel is versenyre kelt, vadul gyalázta Lukácsot barátai, Johannes R. Becher és Anna Seghers előtt:

És ezt az áruló Lukácsot, aki a nemzetközi munkásmozgalom soraiban mindvégig az imperializmus titkos ügynöke volt, akarta az első német munkás-paraszt államnak ez az ellensége, az itt jelen lévő Janka nevű vádlott, aki Lukácshoz hasonlóan kommunistának álcázta magát, Berlinbe hozni, hogy szellemi ihletője legyen az ellenforradalomnak az NDK-ban.⁴⁷

A vádlott kérelmére, hogy erről hallgassák meg tanúnak Johannes R. Bechert és Anna Segherst, akik a szöktetési kísérletben mögötte álltak, Melsheimer tajtékozott a dühtől: hogy merészel egy kulturális minisztert és egy világszerte ismert író, aki megkapta a Sztálin-díjat, idehívni? Nem ez a legjobb bizonyíték arra, hogy a vádlott provokátor? A miniszter és az író mindenesetre csupán azt kérték, hogy [erről az ügyről] ne kelljen beszélniük. Anna Seghers, emlékezett Janka, fejét lehajtva ült a helyén. Becher pedig azon az estén, amikor Jankát öt év börtönre ítélték, eszméletlenül leitta magát. Ernst Bloch – aki majd Brecht temetésén veszi fel újra a kapcsolatot Lukáccsal – soha sem bocsátotta meg neki ezt a cserbenhagyást. Becher nem sokkal ezután, 1958-ban meghal, miként Ernst Bloch ironikusan megjegyezte: „Lukács-betegségben” – alighanem a Stasi ezt a gondolatot is bevészte a dossziéjába –, vagyis lelkiismeret-furdalásban, noha ezt Becher nyilvánosan sohasem fogalmazta meg. A Becher házaspár [mindenesetre] karácsonyra ajándékot küldött a börtönbe vetett Janka gyermekeinek.⁴⁸

„Sikerült elcsesznetek eszményeinket!”

Anna Seghers élete során mindvégig hallgatott erről az epizódról, levelei között azonban találunk rá utalásokat, egyik novelláját pedig, amelyet íróasztal-fiókjában őrzött, közvetlenül ez a történet inspirálta. A novella a rendszer bukása után jelent meg *Der Gerechte Richter. Der Fall Viktor Gasko*⁴⁹ címmel, a *Sinn und Form* c. folyóirat 1990. 3. negyedévi számában, amit a [z 1949-ben alapított] *Művészeti Akadémia (Akademie der Künste)* adott ki, amelynek Seghers hosszú ideig elnöke volt. A bíró Jannak követnie kell az utasításokat egyik régi elvtársa,

Viktor Gasko ügyében, akit kémkedéssel vádolnak. Spanyolországban ismerték meg egymást, a nemzetközi brigádokban. Gasko hozzá hasonlóan meggyőződéses kommunista, aki több évig raboskodott a III. Birodalom munkatáborában és börtönében. Jan egyből arra gondol, hogy valamilyen tévedésről lehet szó, s ezért kétségeiről tájékoztatja mentorát, egy jogászt, akiben tökéletesen megbízik. Végzetes hiba. Árulásért őt is vád alá helyezik, mondván, hogy Gaskóhoz hasonlóan, kapcsolatban állt nyugatiakkal, s ezért kényszermunkára ítélik. A munkatáborban – ahol a köztörvényes rabok ellenségesek vele (örülnek, hogy egy bíró is közéjük került), csakúgy, mint a börtönszemélyzet, amely áruló státusza miatt fordul ellene – az egyik nap a gyengélkedőben találkozik Gaskóval. Gasko nem hajlandó szóba állni vele, mondván: „Sikerült elcsesznetek eszményeinket!”

Az évek telnek. Végül mindketten kiszabadulnak. Egy nap közösen készítenek mérleget. Egyikük sem adta fel a kommunizmusba vetett hitét, és örülnek annak, hogy nem adták meg magukat.

A novellát, amelyet közvetlenül a Janka-ügy inspirált, Seghers valamikor az 1950-es évek végén írta. Az írás azokról a gyötrelmekről tanúskodik, amelyeken a szerző átmenni kényszerült. 1957. január 23-án megnyitott megfigyelési dossziéjában az áll, hogy Janka letartóztatása után azonnal találkozott annak feleségével. Kiszabadulását követően viszontlátja Jankát, sőt, úgy alakul, hogy egy ideig együtt is dolgoznak. Janka elmondása szerint, a múltból soha nem esett szó közöttük. Lukácsal folytatott levelezésében viszont, amely (idő előtti) kiszabadulása után, 1962-ben folytatódott, Janka meghányja-veti Anna Seghers hallgatását. Évekkel később, 1967. november 11-én kelt levelében, miután értesült arról, hogy Lukácsot visszavették a Pártba, s ennek alkalmából üdvözlétét küldi neki, újra fölidézi a pert:

És el kell mondjam, hogy a főügyész, aki azóta meghalt, több mint 30 percen át sorolta a vádakát arról, hogy áruló ellenforradalmár vagy, rólam meg, hogy azért akartalak az NDK-ba hozni, hogy az ellenforradalom élére állj, és ehhez hasonló rágalmakat. A. Seghers és más írók mindezt anélkül hallgatták végig, hogy tiltakoztak volna. Anna megtehetette volna, és meg is kellett volna tennie.

A 20. kongresszus után, olvasható a Stasi Anna Seghersről szóló, 1958. szeptember 5-i keltezésű jelentésében, Seghers válságon ment keresztül, amit a Janka-ügy is súlyosbított. Mindazonáltal a magyarországi események idején nem tanúsított gyengeséget. Ennek az a magyarázata, hogy férje magyar, aki jó hatással van rá.

Jürgen Kuczynski, aki, akárcsak Lukács, nem szívlelte a dogmatikus Radványit,⁵⁰ Seghers férjét, sőt, meg is szakította vele a kapcsolatot, „Anna 8. keresztjének” nevezte őt, utalva a hitleri Németországról szóló Seghers-regényre, a *Hetedik keresztre*,⁵¹ amely az írónak hírnevet szerzett.

Seghers aggodalma Lukács sorsa miatt indokolt volt: 1956. november 9-én távirat érkezett tőle a filozófushoz és feleségéhez, Gertrúdhhoz: „Teljes szívemből kérem önöket, tudassák velünk, hogy személy szerint hogy vannak. Öleli önöket, Anna.”⁵²

Lukács akkor már, 42 társával együtt, a budapesti jugoszláv nagykövetségen tartózkodott menekültként, ahonnan – mint később humorosan mondta – a szovjet hatóságok „tanxival” (a „tank” és a „taxi” szavak összeolvasztásával) szállították el, és Snagovban, a román nómenklátúra Bukaresthez közel fekvő településén helyezték őket szigorú felügyelet alá. Lukácsot, Bertrand Russel közbenjárására, aki azzal fenyegetőzött, hogy lemond elnöki tisztségéről a Béke Világtanácsban,⁵³ 1957 áprilisában engedték szabadon. Lukács ezután „belső emigrációba” vonult. Rendkívüli módon megérintette őt Nagy Imre és Gimes Miklós felakasztása, akiknek perében nem volt hajlandó részt venni. Archívuma alapján, ez vetett véget az Anna Seghers-szel való barátságának is. Ezután csak kivételes alkalmakkor váltottak levelet. Lukács műveinek kiadása az NDK-ban megszakadt, s könyveit kivonták a könyvesboltokból és könyvtárakból. Még az Arnold Zweig 70. születésnapját köszöntő válogatásból is kivették a tanulmányát – amit magától Zweigtől tudott meg, abból a levélből, amely ezzel az ironikus mondattal kezdődik:

Kedves Georg Lukács, mint szocialista pártjaink egyik kellően tájékozott tagja, önt aligha fogja meglepni, hogy csupán az ön szép, március 2-én kelt leveléből tudtam meg: az ön írása kimaradt abból a válogatásból, amelyet az Akadémia és az Aufbau kiadó vállalat adott ki a 70. születésnapomra. Azonnal hívtam telefonon az Akadémia illetékes osztályát. Munkatársuk, Dietzel úr, mentegetőzött a telefonban: az ön írása rendben megérkezett, de nem került publikálásra. Jelenleg is visszatartják a titkárságon. Dietzel úr nagyon a lelkére vette, hogy ezt eltitkolták előlem.

Aki a döntést hozta, Bodo Uhse, a kiadó vezetője, éppen házon kívül volt. Arnold Zweig keserűen így folytatja:

Nos hát, kedves Georg Lukács, a 65. születésnapomon, amit Louis Fürnberg a lehető legszerényebb módon ünnepelt meg a jeruzsálemi német antifasiszta klubban, Martin Buber kért szót. Ő, akivel 1910 óta együtt dolgoztam, mint olyan íróat dicsért, aki mindig hitelesen volt és maradt is szabad. Ahogy most itt fekszem a kanapén, azon gondolkodom, hogyan is kéne viselkednem, midőn a 70. születésnapomon egy olyan író, mint Bodo Uhse, akivel több szervezetben is együtt dolgoztam, s akivel barátok voltunk, így viselkedik velem. Ennek talán az az oka, hogy sohasem rendeltem alá magam egyetlen pártnak sem, és mindig tudtam, hogy mint társtalan s mint előfutár, milyen utat kell választanom.

Lukács kegyvesztettsége közel 10 évig tartott. Könyveit az NDK-ban majd csak az 1980-as évek elejétől adják ki újra. Addig is, Dieter Schiller kifejezésével,⁵⁴ ő lesz a „hiányzó professzor”, a titokban csodált referencia, akinek műveit továbbra is oktatják.

Később derült fény arra, hogy Anna Seghers, kihasználva személyes kapcsolatait, Janka érdekében közvetlenül interveniált Walter Ulbrichtnál – sikertelenül.⁵⁵ Azt is el kell ismerni, hogy egy pontig Becher is helytállt. A NSZEP KB különböző ülésein lankadatlanul küzdött a nagyobb szólásszabadságért a kultúra területén. Még határozottabban fejtette ki ilyen irányú véleményét az SZKP 20. kongresszusa után, a KB 1956. július 27–29. között megtartott 28. konferenciáján. Egy sajtótájékoztatón, 1957. február 20-án, még egyszer megkísérelte menteni Lukácsot azzal, hogy megpróbálta elválasztani egymástól a „kivételes képességű tudós” életművét a budapesti felkelés idején játszott „ellenforradalmi” szerepétől.

Nyolc hónappal később azonban megadta magát. A KB 33. ülésén, 1957. október 16–19-én, Becher önkritikát gyakorolt, megvádolta önmagát, hogy hanyag volt kulturális miniszteri tisztségében, visszaélt hatalmával munkatársaival szemben, nem volt elég éber, s olykor nem látta el a feladatát. Mégis miniszter maradt egészen egy évvel később, 1958. október 11-én bekövetkezett haláláig, jöllehet már beteg volt, és többször is kérte felmentését funkcióiból.⁵⁶ [...] [Becher] egyik versében ezt írta: „Aki a múltat elfelejti, maga is feledésbe merül.” A vers előrevetítette a jövőt: ki emlékszik napjainkban Johannes R. Becher német költőre, akit a nácik üldöztek, és akit Thomas Mann annyira csodált?

- ¹ Edith Anderson: *Love in Exile. An American Writer's Memoir of Live in Divided Berlin*. Steerforth Press, 1999, 18.
- ² Uo., 56.
- ³ „Remigranten” – neologizmus: a Németországba visszatért emigránsok megnevezése.
- ⁴ „Ó sápadt anya, Németország!” (Eörsi István fordítása.) – *A ford.*
- ⁵ Anna Seghers: *Tranzit*. (Fordította: Gyurkó László.) Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1963. – *A ford.*
- ⁶ Ma (1961-től!) Karl-Marx Allee: Kelet-Berlin leghíresebb sugárútja, a szocialista realista építészet egyik legmonumentálisabb alkotása. – *A ford.*
- ⁷ Anderson: i. m. 300.
- ⁸ Uo., 302.
- ⁹ Uo., 303.
- ¹⁰ Angel Wagenstein: *Art as a Wapon*. Andrea Simon dokumentumfilmje, 2017.
- ¹¹ *Csillagok (Sterne/Zvezde)* c. filmje, amelyet Wagenstein szövegkönyve alapján Konrad Wolf rendezett meg a DEFA-nál, az NDK filmvállalatánál, 1959-ben, Cannes-ban, megkapta a zsűri különdíját.
- ¹² Lásd: *Jelenkor*, 2013. 5. sz. 446. (Hetényi Zsuzsa fordítása.) <http://www.jelenkor.net/archivum/cikk/2710/kiszlovodszkban>. – *A ford.*
- ¹³ Ezt a cenzúrázott passzust a különböző fordítások különbözőképpen értelmezték. Vö.: Zsuzsa Htényi, Laurent Stern: Recovering the Key the Censor Hid: on Vasily Grossman's „In Kislovodsk”. *Toronto Slavic Quarterly*, 49/2014.
- ¹⁴ Vaszilij Grosszman: Élet és sors. (Soproni András fordítása, Hetényi Zsuzsa utószavával.) Budapest, Európa Könyvkiadó, 2012. – *A ford.*
- ¹⁵ Alekszandr Szolzsenyicin: *A Gulag szigetcsoport 1-2*. (Szente Imre fordítása.) Debrecen, Új idő Kft., 1989 – *A ford.*
- ¹⁶ Ti. az államszocializmus. A szerző itt a *mainstream* nyugati politológiai terminológiát veszi át, noha – mint a kelet-európai államszocializmusok történetét kutató történész – nyilván tisztában van vele, hogy ezek a rendszerek tudományosan semmiféle értelemben sem voltak „kommunisták”. – *A ford.*
- ¹⁷ Lásd erről: Frédérique Matonti: *Intellectuels communistes. Essai sur l'obéissance politique* (Párizs, La Découverte, 2005), továbbá a marxista filozófus, Lucien Sève kritikáját: *Nouvelles Fondations – La revue*, n° 3-4, 2006,
- ¹⁸ Georg Lukács: *Record of a Life. An autobiography*. István Eörsi (ed.), New York, Verso, 1983. Az interjút 1971-ben a *New Left Review* 68. száma is közreadta.
- ¹⁹ *Lukács Archivum*, Budapest (levelezésüket azelőtt tekintetem át, hogy az archívum anyagát átszállították a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába, amely azt részlegesen digitalizálta).
- ²⁰ Uo.
- ²¹ *Exit, Voice and Loyalty. Responses to Decline in Firms. Organizations and States*. Cambridge, Harvard University Press, 1970. A harmadik lehetőség (lojalitás) hiányzik, ami mutatja, hogy Hirschman ezt az opciót tanulmányozta a legkevésbé. Amikor nem sokkal a berlini fal leomlása után meghívták a berlini *Wissenschaftskolleg*ba, Hirschmann fölülvizsgálta és az NDK-nak a rendszer összeomlását közvetlenül megelőző viszonyaira alkalmazta téziseit. Eszerint, a Nyugatra

- „szökés” 1989 nyarán inkább bátorította, mintsem gyengítette a megszólalást, összhangban eredeti állításával.
- ²² Ezt a tézisémet fejtettem ki *Une société sous surveillance. Les Intellectuels de la Stasi* c. munkámban; Párizs, Alban Michel, 1999.
- ²³ Robert Havemann: *Dialektik ohne Dogma. Naturwissenschaft und Weltanschauung*. Hamburg, Rororo, 1970; Rudolf Bahro: *L'Alternative. Pour une critique du socialisme existant réellement*. Párizs, Stock, 1979.
- ²⁴ Jürgen Kuczynski: *Ein Linientreuer Dissident. Memorien, 1945–1989*. Berlin, Aufbau, 1992.
- ²⁵ Fia, Thomas Kuczynski, aki bizonyos értelemben szellemi örököse volt, és önmagát a párton belüli kritikus marxistának nevezte, meg is fogalmazza a különbséget: „A disszidens kifejezi álláspontját. Én ezt nem tettem meg.” Interjú Thomas Kuczynskival, Berlin, 2018. december 13.
- ²⁶ Leon Festinger, Henry W. Riecken, Stanley Schachter: *When Prophecy Fails: A Social and Psychological Study of a Modern Group that Predicted the Destruction of the World*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1956.
- ²⁷ Axel Fair-Schulz: *Loyal Subversion. East-Germany and its Bildungsbürgerlich Marxist Intellectuals*. Berlin, Trafo Verlag, 2008.
- ²⁸ Daniela Dahn: *Wenn und aber. Anstiftungen zum Widerspruch*. Hamburg. Rororo, 200, 149., 158.
- ²⁹ Bár az Alapítvány egy ideje igyekszik kiszélesíteni érdeklődési területét, az NDK diktatórikus vonásainak hangsúlyozása továbbra is meghatározza a kutatások részrehajló jellegét.
- ³⁰ A (nyugat)-berlini szabadegyetemen, 1989 októberében, ahol *doctor honoris causa* címet kapott, s ahol Pierre Bourdieu-t a keletnémet szociológus, Irene Dölling meghívta, hogy tartson előadást a Humboldt Egyetemen, Kelet-Berlinben.
- ³¹ Gert Irrlitz: Wolfgang Heise, die Wahrheit der Kunst die Kunst der Wahrheit. *Reihe «Philosophische Gespräche»*, Helle Panke Heft 52, 2018.
- ³² Catherine Epstein: *The Last Revolutionaries German Communists and their Century*. Cambridge, Harvard University Press, 2003, 255.
- ³³ A lap olvasói levelezésének csak 1987–1989 közötti időszakát tudtam áttekinteni. A korábbi évek levelezését állítólag megsemmisítették.
- ³⁴ Herbert Crüger: *Ein alter Mann erzählt. Lebensbericht eines Kommunisten*. GNN Verlag, 1998, 317.
- ³⁵ Lásd erről Michel Christian munkáját: *Camarades ou apparatchiks? Les Communistes en RDA et en Tchécoslovaquie, 1945–1989*. Párizs, Presses Universitaires de France.
- ³⁶ Avishai Margalit: *On Compromise and Rotten Compromises*, Princeton University Press, 2009
- ³⁷ „Magunk közt szólva,– írja Margalit –, kinek nem volt a barátai között egy régi sztálinista?”
- ³⁸ Lásd erről Nicolas Offenstadt-nak az NDK fennmaradt nyomairól szóló úti beszámolóját: *Le Pays disparu*. Párizs, Stock, 2017.
- ³⁹ Ez a fejezet kizárólag Walter Janka emlékiratai alapján készült. (A szerző jegyzete.) Korábbi változata megjelent a *Beszélő online* 2007. júniusi számában: Sonia Combe: 1956 – Kelet-Berlinből nézve. Kísérlet Lukács György kimenekítésére. (Fordította Erdélyi Ágnes.) <http://beszelo.c3.hu/cikkek/1956-%E2%80%93>

kelet-berlinbol-nezve. E cikk eredeti megjelenésének címe és helye: *Budapest 56 vu de Berlin-Est: la tentative de sauvetage de György Lukács*. In: *Budapest 1956 au prisme des nouvelles sources*. Matériaux pour l'histoire de notre temps. Nanterre, BDIC, 2006. július–szeptember, N°83. – *A ford.*

⁴⁰ Joel Agee: *An American Boyhood in East Germany*. Chicago, University of Chicago Press, 2000, 183.

⁴¹ alter Janka: *Schwierigkeiten mit der Wahrheit*. Berlin, Aufbau-Verlag, 1989, 13.

⁴² Uo. 17.

⁴³ Az NKVD Lukácsról szóló iratai kötött megtalálható J. R. Becher (dicséző hangvételű) jelentése régi barátjáról.

⁴⁴ *Volksammer*: az NDK parlamentje – *a ford.*

⁴⁵ Ernst Bloch dossziéja, MfS AOP 3215/87 (BstU) (Berlin)

⁴⁶ Ernst Bloch Johannes R. Becherrel való, éles konfliktusáról, Lukács meghiúsult kimenekítési kísérlete miatt, lásd Jürgen Jahn írását, Mesterházi Miklós fordításában és magyarázó jegyzeteivel: Ernst Bloch Lukács megmentésért (másodszer). *Eszmélet* 110. sz. (2016. nyár), 49–55.

⁴⁷ Walter Janka, i. m.: 27.

⁴⁸ Érdemes kiegészítenünk ezt a fejezetet a szerző említett (a *Beszélő* online-on megjelent) cikkének konklúziójával:

„Megtudjuk-e valaha is, mi volt a mélyebb indítéka azoknak, akik Lukács kimenekítését tervezték? Őt akarták megvédeni az »ellenforradalmároktól«? Netán a szovjetektől? Azt ugyanis sem Becher, sem Seghers nem hagyhatta figyelmen kívül – ahogy a kormányfő, Ulbricht sem –, hogy Lukács elfogadta a kulturális miniszteri posztot Nagy Imre új kormányában. Vajon Ulbricht kérte a szovjet elvtársak beleegyezését, mielőtt hozzáláttak volna, hogy elhozzák Lukácsot Budapestről? Ez lett volna a dolgok rendje: Ulbricht mindig alávetette magát a döntésüknek, hallgatott a »barátaira« – ahogy az NDK-ban hivatalosan nevezték őket –, mint ahogy Becher és Seghers is mindig ezt tette. Az viszont kétségtelen, hogy az utóbbiak indítékai kevésbé világosak, mint a hozzájuk csatlakozó Jankáé, vagy mint Ernst Bloché és más értelmiségieké az NDK-ban. [...] [M]indnyájan rugalmasabbá akarták tenni a rendszert. A XX. kongresszus ugyan reményeket keltett bennük, de továbbra is félték a többé-kevésbé »spontán« tüntetésektől, mivel tisztában voltak vele, hogy a hidegháború idején nagy valószínűséggel manipulálják a résztvevőket. A leginkább mégis attól félték, hogy fel kell adniuk az igazságos és egyenlő társadalom megvalósításának tervét, amelyhez csatlakoztak és – az elkövetett hibák, sőt bűnök ellenére – megint csatlakoznának. »Kétszívű emberek« voltak: csapdába ejtette őket lojalitásuk egy olyan rendszerhez, amely fennen hirdette, hogy a célja ennek a tervnek a megvalósítása [...] Ha innen nézzük, Lukács – noha ő személy szerint mindig visszautasította a »homo duplex« státust – tökéletes példája a csapdába esett értelmiséginek. Ő volt az, aki arra a kérdésre, hogy »hogyan teltek a háborús évek a Szovjetunióban«, józan rövidséggel annyit válaszolt: »túléltem«. Lukácsot 1941. június 29-én tartóztatta le az NKVD, ugyanazon a napon, amikor a barátja, Anna Seghers megérkezett Mexikóba, miután azok között az értelmiségiek között volt, akiknek az amerikai Varian Fry segítségével sikerült kijutniuk a Vichy-Franciaországból. Lehet, hogy Anna Seghers sok szempontból talányos ember, bár ha egy rendszer – akármilyen legyen is az – úgy teszi ártalmatlanná az esetleges kritikai szellemet, hogy

képviselőit megbecsüli, és elhalmozza privilégiumokkal, akkor elég gyakori, hogy az érintettek igyekeznek megfelelni a kívánalmaknak. [...] Tragikusabb figura Johannes R. Becher, a költő, akiből kulturális miniszter lett. Az ifjúkora óta ismétlődő öngyilkossági kísérletek jelzik, milyen sebezhető személyiség volt. De ugyanez a Becher 1936-ban, a Szovjetunióban jelentést írt a barátjáról, Lukácsról (a jelentés ugyan értelmetlen volt, de ez nem menti föl: elfogadta a gyakorlatot, hogy az ember jelent a barátjától, ami az első lépés a denúciáláshoz vezető úton) [...] [Bechert] olyanak látjuk, akit kínoz a »rossz lelkiismeret«, vagy inkább válasszuk külön irodalmi életművét politikai tevékenységétől, annak mintájára, ahogy ő tette, amikor 1957 februárjában a Kulturális Minisztériumban rendezett nemzetközi sajtókonferencián Lukácsról kérdezték? A kérdésre álságos fordulattal válaszolt: »Az irodalomtörténész Lukács György továbbra is ugyanaz a kivételes képességű tudós, aki mindig is volt. Senkinek nem merül föl a fejében, hogy indexre tegye a könyveit. Politikusként, a budapesti Petőfi Kör tagjaként azonban ellenforradalmi szerepet játszott.« Amikor a sajtókonferencián ez elhangzott az NDK kulturális miniszterének szájából, Lukács műveinek kiadását már leállították az NDK-ban, könyvei eltűntek a könyvesboltokból és a könyvtárakból, a szerző pedig még szovjet őrizzetben volt Romániában.” – *A ford.*

⁴⁹ „Az igazságos bíró. Viktor Gasko esete” – *A ford.*

⁵⁰ Radványi László (1900–1978), Németországban, az 1920-as években felvett nevén: Johann Lorenz Schmidt: közgazdász, egyetemi tanár. Magyarul megjelent műve: J.-L. Schmidt: *A nem kapitalista út. Fő jellemvonások, problémák és perspektívák.* (Tanulmányok a fejlődő országokról.) Budapest, MTA KESZ, 1973. – *A ford.*

⁵¹ Anna Seghers: *A hetedik kereszt.* (Fordította: Thury Zsuzsa.) Budapest, Magyar Helikon Kiadó, 1960. *A ford.*

⁵² Lukács Archivum, Budapest. 1958. március 11-én kelt levél.

⁵³ Béke Világtanács: keleti és nyugati baloldali értelmiségiek csoportja által 1950-ben létrehozott nemzetközi szervezet az atomháború veszélye ellen. – *A ford.*

⁵⁴ Dieter Schiller: *Der abwesende Lehrer. Georg Lukács und die Anfänge marxistischer Literaturkritik und Germanistik in der SBZ und frühen DDR.* Pankower Vorträge, Heft 9, 1998.

⁵⁵ Wilfried Otto levele a szerzőhöz. Lásd továbbá Klaus Bellin cikkét: *Neues Deutschland*, 1990. június 1.

⁵⁶ A Kulturális Minisztérium titkárságának archívuma, DR1, 1954–1958. Elérhető a www.argus.bstu.bundesarchiv.de oldalon. (Megtekintés: 2018. március 23.)

(Fordította: Lugosi Győző)

Eredeti megjelenés: Sonia Combe: *La loyauté à tout prix. Les floués du « socialisme réel ».* Lormont, Éditions Le bord de l'eau, 2019, hátsó fedél, 7–11, 15–23, 109–116.

Bolsonaro elnöksége: egy retrográd lázadás okai és következményei

„Brazília, amely az országok közül utolsónak számolta fel a rabszolgaságot, egyfajta inherens perverzítást kapott örökül, s emiatt uralkodó osztályunk betegesen egyenlőtlenségpárti s tele van megvetéssel” (Darcy Ribeiro, 1922–1997).

„Brazília, az örökké jövőben élő ország, a XXI. század első évtizedének végén úgy hitte, végre megérkezett a jelenbe. Ám ekkor rá kellett ébrednie, hogy bele van gabalyodva a múltba” (Eliane Brum, 2019).

2018. október 28-án az esti órákban mámoros tömeg özönlötte el a Barra da Tijuca – Rio de Janeiro elegáns, nyugati városrészének – tengerpartja mentén futó főutat. A nemzeti színekbe öltözött tömeg bajnokának, Jair Messias Bolsonarónak győzelmét jött megünnepelni, akit „Mito”-t (mítosz) kiáltozva üdvözölt. A sárga-zöld áradás eufóriájával ellentétben, a nemzetközi megfigyelők többségükben – megdöbbenek. A szélsőjobb vezéralakja, az egykori katonatiszt, a kisebbségek (LMBT-közösség, őslakosok, afrikai származásúak stb.) elleni heves kirohanásairól, az emberi jogok semmibe vételéről és a környezetvédelmi kérdések iránti megvetéséről vált ismertté.

Bolsonaro, egy heterogén összetételű koalíció élén, amely az ipari és pénzügyi szektor képviselőiből, földbirtokosokból, evanglikál lelkészekből, médiatulajdonosokból, katonákból és az igazságszolgáltatás egy részéből verbuválódott, azt ígéri, hogy „megtisztítja” Brazíliát a „vörös banditáktól”, s érvényt kíván szerezni retrográd és autoriter programjának. A politikai földrendés méretei a 210 milliós országban – páratlanok. Az évek óta rosszul vezetett, válságban lévő brazil demokrácia, amelyet a XXI. század első évtizedében sokan és

sokszor mint modellt magasztaltak, ezúttal egy olyan elnökséget szült, amely tagadása önmagának.

A világ naponta ütközik meg azon – írja a brazil filozófus, Vladimir Safatle –, hogy azt kell tapasztalnia: Brazíliának, amely a világ tíz legnagyobb gazdaságának egyike, olyan kormánya van, amelynek militarizmusa, brutalitása, a legvédtelenebb társadalmi csoportokkal szembeni kegyetlensége, a természeti környezet iránti megvetése némely vonásában a fasiszta rezsimekre hajaz. Tudatában vagyunk egy ilyen kijelentés súlyának, s azt nem áll szándékunkban felelőtlenül használni. Ám ha ez a vélemény mindinkább jelen van a brazil lakosság jelentős részének gondolkodásában, emögött nem valamilye retorikai fogással szembeni engedékenység rejlik. [...] Hanem az, hogy e szó egy olyan folyamatot vetít előre, amelynek csupán a kezdetén tartunk. Természetesen senki sem arra számít, hogy a harmincas évek totalitárius modelljei térnek vissza. Ám ezek logikájának bizonyos alapvető elemei igenis hozzáidomultak a jelenlegi politikai és gazdasági valósághoz (*Le Monde*, 2019. szeptember 2.).

De hogyan jutottunk ide? Hogyan és miért fordulhatott elő, hogy egy középszerű, szélsőjobboldali, a katonai diktatúrát visszasíró parlamenti képviselő, aki nyíltan rasszista, nőgyűlölő és homofób, Latin-Amerika legnagyobb országának élére kerülhetett? Mi a magyarázata ennek a politikai választásnak? És e szélsőjobboldali hajtűkanyarnak mik a következményei Brazíliára nézve? [...]

Elmerülés

2011 eleje. A gazdasági növekedés és a szociális fejlődés megszakítatlan időszaka eredményeként úgy tűnt, Brazília végre maga mögött hagyta „elátkozott örökségét”. A gazdasági növekedés, negyedszázada először, meghaladta az évi 7,5%-os ütemet. A munkanélküliség mértéke történelmi mélyponton állt (5,3%). A munka részvételi aránya a nemzeti jövedelmen belül, 2004-hez képest, 14%-kal nőtt. 2003 és 2010 között 3 millió fő emelkedett ki a szegénységből, s további 10 milliónyian a középosztályba emelkedtek. A dolgozók nagy többsége immár hozzájutott olyan előjogokhoz (javakhoz és szolgáltatásokhoz), amelyek azelőtt az elit kiváltságának számítottak: fogászati ellátás, bankhitel, egyetemi tanulmányok, repülő utazások stb.

Akkoriban sokan gondolták, hogy Lula¹ megoldotta a kör négyszögösítését: sikerült a tömegeket integrálnia, anélkül, hogy közvetlenül konfrontálódott volna a domináns gazdasági szereplőkkel (Singer 2018). Erről utóda, Dilma Rousseff is meg volt győződve. A Kongresszus előtt elmondott beszédében az ország első női elnöke nem titkolta optimizmusát:

A nemzet életének egyik legjobb időszakát éljük: több millió munkahely létesült, a gazdasági növekedés több mint megkétszereződött, véget vetettünk a Nemzetközi Valutaalaptól való függőség hosszú korszakának, s úrrá lettünk a külső eladósodáson. És főként csökkentettük történelmi mértékű szociális tartozásunkat azzal, hogy a brazil emberek milliói kerültek ki a tragikus mérvű nyomorból, s emelkedtek fel a középosztályba. [...] A világ egyik legfejlettebb és legkevésbé egyenlőtlen nemzetévé válhatunk – erős és vállalkozó középosztállyal rendelkező országgá. Olyan demokráciává, amely eleven és modern, s amit társadalmi kompromisszumok sora, politikai szabadság és kreativitás jellemez.

Számára és a brazil politikai élet számos megfigyelője szemében az ország jövője fényesnek látszott.

Azután minden megváltozott. 2013 tavaszán soha nem látott méretű tiltakozó mozgalom söpört végig az országon: több százezer fiatal brazil vonult utcára. A tüntetők tiltakoztak a közlekedési tarifák felemelése, a lakásárak megugrása és a futball-világbajnokság megrendezésével összefüggő, túlzott kiadások miatt, jobb közszolgáltatásokat követeltek, és elítélték a korrupciót. Június végére a mozgalom kifulladásra jutott. Dilma Rousseff népszerűsége azonban lehanyaglott, néhány hét leforgása alatt 65%-ról 30%-ra esett vissza. E júniusi napokban reflektorfénybe kerültek a Lula-féle fejlesztési modell hibái, előrevetítve annak küszöbön álló bukását (Singer 2018; Chirio 2019; Safatle 2019).

A brazil gazdaság a lassulás jeleit mutatta, s a következő évben recesszióba fordult át. A nyersanyagárak világpiaci árának váratlan csökkenése miatt az exportbevételek váratlanul megcsappantak, nőtt az eladósodás, a gazdaság régóta tapasztalt dezindustrializációs és „reprimerizációs”^{*} tendenciái egyértelművé váltak, a növekedés

* A primer, nyersanyag-kitermelő szektor előtérbe kerülése a gazdaságban a szekunder (feldolgozó ipar) és a terciar szektor (szolgáltatások) rovására. (A ford.)

leállt: 2013 és 2015 között 3%-ról mínusz 1,1%-ra zuhant. A munkanélküliség nőtt, 2015-ben már a népesség 11%-ára terjedt ki. Közel 2 millió 700 ezer brazil csúszott le ismét a nyomor, 3,6 millió pedig a szegénység szintjére (Salama 2016; Singer 2018).

A gazdasági és pénzügyi körök, érzékelvén, hogy csökken a profitráta, nyomás alá helyezték az elnököt, hogy vezessen be megszorításokat és mélyreható szerkezeti reformokat. Újraválasztásának másnapján (2014. október), azok után, hogy jobbra baloldali kampányt folytatott, Dilma Rousseff engedett követeléseiknek. A liberális fordulat és a megszorítások azonban csak súlyosbították a válság hatásait, ami semmissé tette az előző évtizedben elért gazdasági eredményeket. Ugyanakkor távolról sem nyugtatta meg az üzleti világot, miközben elidegenítette a középosztály és a válság által leginkább érintett társadalmi rétegek jó részét, az árulás érzetét keltve a baloldalon, beleértve a Munkáspárt tagjait (PT) is, és aláasta [a kormány] hitelességét. Ebben a feszült légkörben robbant ki a „Lava Jato” ügy, ami kegyelemdőfésnek bizonyult Dilma Rousseff kormányának.

2014 márciusában, midőn Brazília történelmének legsúlyosabb válsága felé haladt, egy mindennapos rendőrségi nyomozás eredményeként, amely pénzmosás gyanújával egy autómossal (*Lava Jato*) foglalkozó vállalkozás ellen indult, kiterjedt csúszópénz-fizetési hálózatra és illegális pártfinanszírozásra derült fény. Amint a nyomozás előrehaladt, a közvélemény elképedve szembesült az elsikkasztott pénz (több milliárd real) volumenével és az érintettek hosszú listájával: az állami *Petrobras* vállalat és a brazil multinacionális cég, az *Odebrecht* vezető káderei, magas rangú köztisztviselők, parlamenti képviselők és szenátorok keveredtek gyanúba.

Bár az ügyben érintett volt a politikai pártok többsége, függetlenül attól, hogy részesei voltak-e a kormánykoalíciónak, vagy sem, a sajtó főként a PT-nek, Dilma Rousseffnek és a volt elnöknek esett neki – szándékosan táplálva a brazil lakosság egyre nagyobb részének neheztelését a Munkáspárt s annak kulcsfigurái iránt (Singer 2018; Anderson 2018).

A növekvő bizonytalanság közepette, amit nem csupán a gazdasági válság, hanem a bűnözés robbanásszerű növekedése is táplált (az emberölések száma 2017-ben 63 000-re nőtt), az elitek – az igazságszolgáltatás egy része, a jobboldali ellenzék és a konzervatív körök – kihasználták az elégedetlenséget, annak érdekében, hogy a „petista” (a PT-féle) kormányzatot térdre kényszerítsék. Az elégedetlenség ahhoz is hozzájárult, hogy színre lépjen, megerősödjön és

alakot öltön egy olyan új, harcos jobboldal, amely kellően elszánt volt, hogy a „lulizmus” örökségét megkérdőjelezze. Aktivistái, akik többféle társadalmi rétegből jöttek, egyként utasították el a baloldal egyenlőségi tervét, s később a bolsonarista mozgósítás derékhadát alkották (Delcourt 2015; 2018; Solano et al 2018).

Az utca „jobbosítása”

2014-től 2016-ig az ország a mobilizáció újabb ciklusát élte át. Egy sor újonnan alakult mozgalom felhívására (*Movimento Brasil Livre, Revoltados OnLine, Vem para Rua* stb.) százezres tömegek vonultak utcára az ország délkeleti nagyvárosaiban, magukra öltve a nemzeti futballválogatott sárga-zöld színét, s tiltakozva a korrupció és Dilma Rousseff kormánya ellen.

A hazai és nemzetközi média beállításával ellentétben, miszerint itt a nép egészének demokratikus és honpolgári öntudatra ébredéséről lett volna szó, hogy megszabadítsák az országot a PT-től és a korrupciótól, a mozgalom főleg a brazil társadalom középső és felső rétegét hozta mozgásba – a tüntetések során készített felmérések eziránt nem hagynak kétséget. Az átlagos tüntető „profilképe”: fehér, negyvenes éveiben járó, felsőfokú végzettségű férfi, akinek jövedelme jóval magasabb, mint az országos átlag (Solano et al., 2018; Natason, 2018).

A követelések a 2013. júniusi napokban megfogalmazottakra hajaztak. Nem esett szó immár a jobb közszolgáltatásokról; a követelések egyértelműen konzervatívabb jelleget öltöttek. A korrupciót és a „petista” gazdaságpolitikát elutasító, illetve Dilma Rousseffel szemben *impeachment*-eljárás indítását követelő jelszavak összecsengtek a szociálpolitikát és a magas adókat ostorozó transzparenssekkal; Nordeste szegény lakosságát hibáztatták, azzal vádolva őket, hogy a PT szolgálatában álló választói bázist alkotnak; elvetették a genderelméletet és a marxizmus kulturális befolyását az intézményekre, sőt, katonai beavatkozást sürgettek egy vélelmezett kommunista fenyegetés elhárítására. A mozgósítás több szempontból is emlékeztetett a *Családok menetére Istennel, a szabadságért (Marcha da Família com Deus pela Liberdade)*, ami az 1964-es államcsínyt megelőzte (Delcourt 2015; 2018).

Kétségtelen, hogy a katonai megoldás hívei a korrupcióellenes és *impeachmentet* követelő tüntetők ekkor még csupán kicsiny frakcióját alkották. Jelenlétük és a kommunizmus elleni harcra utaló számos

jel azonban a tiltakozás jobboldali radikalizálódását mutatta. Ahogy Maud Chirio rámutat:

[...] a 2015–2016-os tüntetések egy másik korszakot idéző, antikommunista jelszavai nem a nyelvhasználat túlzásai vagy egyedi gondolatársítások voltak, hanem arra utaló jelek, hogy a brazil középosztály jelentős része egy olyan diskurzust tett magáévá, amely korábban csak a szellemi és politikai élet teljesen marginális szeletének volt sajátja: eszerint, a hidegháború lezárulásával a kommunizmus nem távozott Latin-Amerika földről, hanem ideológiai és kulturális aknamunka formáját öltötte a művészeteken, a médián, az egyetemeken és az iskolákon keresztül, amelyek [az embereket] marxista, komunitárius és keresztényellenes befolyásnak vetették alá (2019).

A tüntetések nyomán a régi antikommunista alapzat átalakult és aktualizálódott. Most az „antipetizmus” talmi csillogását öltötte fel, ami a vegyes összetételű és látható struktúrát nélkülöző mozgalom legfőbb összekötő elemé vált. Egyfajta trópusi *Tea Party*vá, amelyben ifjú, libertárius hiphoposok keveredtek vállalkozókkal és felsővezetőkkel, akik a rend erőit képviselik, hívei a szabad fegyvertartásnak, kis, szélsőjobboldali csoportok tagjai, evangélikál keresztények, az abortuszt és az adókat ellenző aktivisták, a katonai diktatúra nosztalgikusai, konzervatív intellektüelek és a show-biz különféle alakjai (2015, 2018; Solano et al., 2018).

Mindazonáltal, az ideológiai, politikai és vallási szempontok önmagukban aligha motiválják e *fordított irányú lázadást*. Testet ölt benne a középrétegek és az elit növekvő idegenkedése a PT által folytatott befogadó és egyenlősítő politikától, s ennek társadalmi hatásaitól. A Munkáspárt által elfogadott kvótarendszer, amely kedvezményeket nyújtott az afrikai származású és bennszülött lakosságnak az egyetemekre való bejutáshoz, a Dilma Rousseff-féle szociális jogok a háztartási munkát vállalóknak, vagy a „köznép” növekvő jelenléte olyan helyeken, amelyek azelőtt az elit számára voltak fenntartva (kereskedelmi központok, repülőterek stb.) – mindezt társadalmi státuszukkal járó kiváltságaik elvesztéseként és a szociális távolságra vonatkozó hallgatolagos szabályok megszűnéseként élték meg. A PT-ellenesség zászlaja mögött a társadalmon belüli hierarchiáknak a lakosság jómódú rétegei számára elfogadhatatlan torzulása húzódik (Brum 2019; Marques 2019).

Dilma Rousseff a 2014. októberi választásokat csak nagy nehézségek árán nyerte meg, így második mandátuma rossz előjelekkel indult. Az ellenzék megkérdőjelezte győzelmét, amit magának vindikált, a politikai jobboldal, a konzervatív körök és az üzleti világ részéről gyűlölet övezte, a sajtó megállás nélkül támadta, szövetségesei közül pedig sokan magára hagyták, saját táborában is bírálták, sőt, az igazságszolgáltatás egy része is árgus szemekkel figyelte – csakúgy, mint Lulát, akit a Moro ügyész által színre vitt látványos eljárás nyomán, hamarosan házi őrizetbe is vetettek (2016. március). A brazil elitek és oligarchák számára a *revans* immár karnyújtásnyi közelségbe került (Anderson 2018; Singer 2018).

2015 végén Dilma Rousseff elnökségének sorsa megpecsételődött. A Lava Jato-ügy nyomozásának előrehaladása általános „fusson mindenki, amerre lát” reakciót váltott ki. Első számú koalíciós partnere, a PMDB,² amely ugyancsak érintett volt [a botrányban], felmondta a választási koalíciót a PT-vel. A szakítás, aminek motívuma az volt, hogy „elállítsák a vézést” és elkerüljék a politikai „vérfürdőt”, lehetővé tette az elnök menesztésére irányuló [alkotmányos] vádemelési eljárás elindítását. Azzal vádolták, hogy elhallgatta az államháztartási hiány nagyságát – ami Brazíliában egyébként bevett gyakorlat –, s ezért *felelősségmulasztás* miatt felelnie kell a demokráciához való visszatérés óta kétségtelenül legjobboldalibb összetételű Kongresszus előtt.

A 2014. októberi választások nyomán a három nagy konzervatív parlamenti csoport – amelyet együtt a generikus „három B” néven emlegettek: a földbirtokosok és az agrobiznisz védelmezői (*bancada do Boi*), az evangélikálok (*bancada da Bíblia*), illetve a rendvédelmi erők, az őrző-védő társaságok és a lőfegyverlobbi (*bancada da Bala*) – megerősödött a törvényhozásban (Enders 2016; Delcourt 2018; Anderson 2019; Singer 2018).

A parlamenti eljárás kimenetele nem lehetett kétséges. A brazil demokrácia nyílegyenesen haladt az összeomlás felé. 2016. április 17-én, egy észveszejtő ülészak nyomán, amit az országos tévécsatornák egyenesben közvetítettek, a parlamenti képviselők elsőprő többsége megszavazta az elnök *impeachment*jét. A lulizmus sikereit biztosító és a brazil demokráciát konszolidáló kompromisszumos modell – összeomlott (Enders 2016; Singer 2018).

Az Alkotmány rendelkezéseivel összhangban, Michel Temer alelnök (PMDB) vette át az ország irányítását, amelyet – választási felha-

talmazás nélkül – egy, a demokráciához való visszatérés óta precedens nélkül álló reformsorozat mellett kötelezte el, a Kongresszus főbb konzervatív erőinek támogatásával: a közkiadások felső határának 20 évre szóló befagyasztása, a munkatörvénykönyv és a nyugdíjrendszer reformja, a költségvetési kiadások lefaragása az egészségügyben, a közoktatásban és a szociális programok területén stb. A benyújtott számla az alsó néprétegek számára igen magas volt.

Michel Temer kormányának népszerűtlensége hamar rekordot döntött. Minthogy őt is utolérték különböző korrupciós ügyek, ténykedése táplálta a lakosságnak az állami intézmények és a pártok iránti keserűségét. Azáltal, hogy sietette a hagyományos jobboldali erők csődjét, széles teret biztosított a brazil szélsőjobb számára. A sokáig marginalizált szélsőjobboldal saját javára tudta fordítani az intézmény- és politikaellenes kiábrándulást, ami maga alá gyűrte a nem szűnő gazdasági, biztonsági és politikai válságban kimerült társadalmat.

Jair Bolsonaro felemelkedése

Jair Messias Bolsonaro se nem outsider, se nem kezdő a politikában. Az egykori ejtőernyős százados olasz és német gyökerekkel rendelkező családban született, amely São Paulo Állam alsó középosztályához tartozott. 1990-ben debütált a Kongresszusban, ahol régi fegyvertársainak támogatásával rendszeresen újraválasztották. Mint a parlament középszerű tagja, gyatra szónok, Rio szövetségi képviselője, Bolsonaro nem tűnt ki semmiféle rendkívüli képességgel. Az „alsó papság” képviselőjeként – így nevezik Brazíliában az alig észrevehető, magukba húzódó és megalkuvó parlamenti képviselőket –, 28 évnyi politikai pályafutása alatt mindössze két jelentéktelen törvény meghozatalában vállalt szerepet.

A különc, közönséges és arctalan ex-százados főleg szélsőséges kirohanásaival (kínvallatás bevezetése, a bűnelkövetők fizikai likvidálása), illetve a homoszexuálisok, az őslakosok, a nők, az afro-brazilok vagy a „baloldali banditák” elleni agresszív megszólalásaival vétette észre magát. Ismétlődő, ostoba kitörései hosszú ideig egyfajta megvetett és jelentéktelen udvaribolond-szerepre kárhoztatták, akinek közönsége a jobboldali választók legszélsőségesebb csoportjaira korlátozódott.

A szélsőjobboldali képviselőről kialakult imázs azonban az *impeachment*et követelő mozgósítás légkörében egyszeriben meg-

változott. A mozgalom addig jobbra marginális alakjának sikerült láthatóvá és hírhedtté válnia a Dilma Rousseff leváltását célzó szavazás során, midőn a kamerák előtt szavazatát „Ustra ezredes emlékének” szentelte, aki a katonai diktatúra idején (1964–1985) a gerillaharcosok kínvallatója volt. Váratlan média-túlszerepléseinek köszönhetően, Bolsonaro népszerűsége fölívelt.³ Leegyszerűsítő nézetei és radikális javaslatai – amelyek addig a nagy többség számára marginálisoknak és meghallgatásra méltatlanoknak minősültek – az erőszak által traumatizált brazil társadalomban, amely *új s még újabb botrányokkal szembesült*, s amelyet eközben gazdasági hanyatlás sújtott, egyszerűen visszhangot keltettek.

Bolsonaro egy fantom párt (a Szociálliberális Párt / *Partido Social Liberal*) zászlaja alatt kapcsolódott be a 2018. októberi elnökválasztási kampányba, mint a „szakítás”, a veszélyben lévő „nemzet” megmentője. A PT-vel szembeni heves vádaskodása – amit az ország „megroppantásával” vádolt, ígéretei, hogy véget vet a korrupciónak és a bűnözésnek, s megszabadítja [a brazil társadalmat] a baloldalnak az állami intézményekre és szervekre, a kulturális ágazatra és az egyetemekre gyakorolt befolyásától, felszólításai a családok megvédésére a genderelméletektől és a kulturális marxizmustól – mindez hamarosan rendkívül széles társadalmi rétegek támogatását biztosította számára.

Jelöltségét evangélikálok, konzervatív katolikusok, katonák, földbirtokosok és az agrobiznisz szereplői, az őrző-védő szektor tagjai támogatták. Végül a Dél fehér középosztályának jelentős része – sőt, sokan az alacsonyabb társadalmi rétegekhez tartozók közül is – azonosultak az ex-századossal, osztozva annak frusztrációiban.

Bolsonaro vált az összekötő kapoccsá e körök között, ő lett a szintézis jelöltje, a körvonalazatlan gyűlölet konkrét kifejeződése. Amint Natason írja:

[...] ez az obskúrus szövetségi képviselő, aki nem sokkal korábban még megelégedett a fegyveres erőkhöz tartozók érdekeinek képviseletével, szószólójává vált korábban is létező irányzatok együttesének, akiket ügyesen kihasználta azért, hogy egy politikai program, egy sor jelkép (mint a »Brazília mindenekfölött« / »Isten mindenekfölött«) és egy jelöltség mögé felsorakoztassa őket. Hangsúlyozni kell: Bolsonaro következménye – nem pedig oka – a Brazíliában lejátszódó drámának” (2018).

Az októberi elnökválasztást megelőzőn közvetlenül a választások kimenetele korántsem dőlt még el a szélsőjobboldali jelölt javára, a mögötte fölsorakozó széles koalíció ellenére sem. 2018 augusztusában a közvélemény-kutatások még csak a szavazatok 19%-át adták neki, mintegy kétszer kevesebbet, mint Lulának (39%), akit pár hónappal korábban Moro ügyész döntése nyomán börtönbe csuktak. Ekkor a PT, amely a volt elnököt választotta jelöltjének, még mindig abban reménykedett, hogy a *Legfelsőbb Választási Bíróság* (TSE) engedélyezi majd, hogy Lula megmértesse magát a választáson. Ez hatalmas stratégiai tévedés volt. Szeptember elején megszületett a TSE döntése. Eszerint Lulának vissza kell lépnie a jelöltségtől, ami arra kötelezte a PT-t hogy a választás első fordulója előtt alig egy hónappal találjon valakit, aki a helyébe lép. Ez volt a fordulat első tényezője. Lula kizárása és Fernando Hadad általi helyettesítése, aki sokkal kevésbé volt ismert, s aki rögtönzött kampányra kényszerült, azzal járt, hogy a népi szavazatok egy része Bolsonaro-nál landolt.

A szélsőjobboldali elnökjelölt elleni gyilkossági kísérlet – néhány nappal később, 2018. szeptember 6-án, alig egy hónappal az elnökválasztás első fordulója előtt –, amit egy elmeháborodott követett el, a fordulat második számú tényezője volt. Egyrészt, lehetővé tette Bolsonaro-nak, aki kórházba került, hogy egészségi állapotát állítsa előtérbe, ahelyett, hogy választási vitákon vegyen részt, ami leleplezhette volna alkalmatlanságát. Másrészt, a merénylet tovább javította népszerűségét – különös tekintettel az evangélikálokra, akik a merényletben az isteni gondviselés jelét vélték felfedezni: egyfajta próbatételt annak számára, akit Isten a nemzet képviselőjére és keresztény önazonosságának megvédésére jelölt ki.

Az elnökválasztási kampány hajrájában a Bolsonaro-párti propaganda teljes erőbedobással zajlott, annak érdekében, hogy ezt a képet a népi választókra ráerőltessék. A templomokban közös imákat rendeztek a szélsőjobboldali jelölt javára. Az ország második számú médiuma, az *Isten királysága egyetemes egyházának*⁴ alapítója tulajdonában álló *Record*, kizárólagos médiafedezetet biztosított Bolsonaro számára. Számos evangélikál egyház *Whatsapp*- és *Facebook*-csoportja választási marketingeszközzé alakult át, míg a szélsőjobboldali portálok és Bolsonaro saját kommunikációs csapata nagyszabású dezinformációs kampányt szerveztek, *fake news* ezreit terjesztve a közösségi hálózatokon, hogy diabolizálják az ellenfelet. A közvélemény megdolgozását célzó kommunikációs és mobilizációs

stratégia, amelyet néhány bolsonarista üzletember pénzelt, meghozta gyümölcsét. A két választási forduló között Bolsonaro népszerűsége, a közvélemény-kutatások szerint, az egekbe szökött (Chirio 2019; Chagas-Bastos 2019).

A hagyományos jobboldal fokozatos összeomlása – amely képtelen volt jelöltjét bejuttatni a második fordulóba – lehetővé tette, hogy Bolsonaro elnyerje az ipari és pénzügyi elit támogatását, hála Paulo Guedes ultraliberális javaslatainak, aki – mint egykori *Chicago boy* – Pinochet Chiléjében kapott kiképzést, s akit Bolsonaro jövődó gazdaságpolitikája irányítójának jelölt ki. A választások második fordulójának előestéjén tehát minden feltétel együtt volt Bolsonaro győzelméhez, Hadad ellenében. 2018. október 28-án, egy improvizált választási kampány nyomán, amelyben semmiféle konkrét javaslat nem hangzott el a gazdaság irányításáról, Bolsonaro toronymagasan megnyerte az elnökválasztást: közel 58 millió brazil (a szavazók 55,13%-a) őt jelölte ki az ország sorsának irányítására.

A szélsőjobboldal hatalmon:

Brazília a „tekintélyelvű neoliberalizmus” időszakában

A 2019 januárjában felállt kormányzat a Bolsonaro jelöltségét támogató, koalícióra lépett erők különböző törekvéseit tükrözte. Természetesen a ruralisták (*Mezőgazdasági és Környezetvédelmi Minisztérium*), az evangelikálok (újjonnan létesített *Nő-, Család- és Emberi jogi Minisztérium*) és az „olavisták”⁵ (*Külügy- és Oktatásügyi Minisztérium*) is képviseltetik magukat benne.

Ám a prímet főleg a katonák játsszák. Övék az alelnöki poszt (amit a volt tábornok, Hamilton Mourão tölt be) és a 6, leginkább stratégiainak számító minisztérium vezetése: intézménybiztonság, elnöki főtitkárság, infrastruktúra, védelem, bányászat és energetika, tudomány és technológia. Mint a kormány fundamentuma, amit a benne résztvevő centrifugális erők nélkül szétfeszítenének, ők biztosítják a hatalom kohézióját. A korábbi ügyéssel, Moróval az Igazságügyi Minisztérium élén, illetve Paulo Guedes-sel, akit a gazdasági „szuperminisztérium” vezetésével bíztak meg, a katonák lettek a bolsonarista kormányzati terv megvalósítói. Együtt pedig egy újfajta, „tekintélyelvű neoliberalizmus” modelljének kontúrjait rajzolják ki, aminek előzményei a hierarchikus és autoriter brazil kapitalizmusban gyökereznek (Stefanoni 2018; Safatle 2019).

A kormány, Paulo Guedes vezetésével, folytatja és elmélyíti a Temer által elindított makroökonómiai reformokat: a nyugdíjrendszer átalakítását, aminek eredményeként a fegyveres testületek tagjai különleges státuszt kapnak, a munkatörvénykönyv flexibilissé tételét, deregulációt a legtöbb területen, tömeges privatizációt, a beruházási korlátozások föloldását, adócsökkentést a vállalkozások számára, adósság-elengedést a magánszektorban, a közkiadások radikális visszafogását.

Az egyetemekre, az egészségügyre, a kultúrára és a szociálpolitikára szánt finanszírozást erőteljesen visszavágják. A programokat befagyasztják, megszüntetik vagy kiüresítik. Számos közintézmény működését takaréklángra állítják vagy megfosztják forrásaitól. A brazil társadalom legsérülékenyebb társadalmi csoportjait érintő állami segélyezést – nem minden hátsó gondolat nélkül – a lefaragások különösképpen érintik. Nordestében, ahol az ország két legszegényebb régiója található, s amely a PT választási bázisát adja, több tízezer család veszítette/veszíti el a „bolsa família” keretében nyújtott szociális juttatást, mindezt a pandémia kellős közepén (*Journal GGN*, 2020. március 20.).

Egyetlen területet nem érintenek a költségvetési szigorítások: a biztonságpolitikát. 2018 és 2019 között a védelmi és belbiztonsági közkiadások egy év alatt 21,1%-kal nőttek, míg az egészségügyre mindössze 1, a közoktatásra pedig 16%-kal költöttek többet (Terra, 2020. január 31.). A fegyverviselés liberalizálásával és a „bűnözésellenes csomag” elfogadásával, ami Moro miniszter nevéhez fűződik, s ami a rendvédelmi erőknél hallgatólagosan jogot ad az ölésre, ez a költségvetésben 4,5 milliárd reál (mintegy 1 milliárd euró) összegű emelkedést jelent, amit védelemre és belső biztonságra fordítanak – jól mutatva a biztonságpolitikai fordulatot, amit Bolsonaro kampánya során megígért, s amit kormánya haladéktalanul érvényesített is. Bolsonarónak a közszféra militarizálására és a szociális kockázatok autoriter kezelésére vonatkozó terve az elnyomó és rendőri apparátusnak a bűnözés elleni harc ürügyén való megerősítésével immár valóságga válik.

A kormány azonban a környezetpolitikát is az agrárpar gazdasági és a fegyveres erők geostratégiai érdekeinek rendeli alá. A környezetvédelmi minisztérium, amit a kampány folyamán megszűnés fenyegetett, végül megmaradt, főbb előjogai azonban (pl. harc az erdőirtások ellen) átkerültek a Mezőgazdasági Minisztériumhoz, amelynek élén az agrobiznisz egyik képviselője áll. A környezetvé-

delemért és a biológiai sokféleségért felelős két állami szervezettől, az *Ibamától* és az *ICMBio*-tól elvonták a szankcionálás jogát, vezetőik és állományuk egy részét pedig minden további nélkül elbocsátották. A klímaváltozás elleni küzdelemmel foglalkozó részleget egyszerűen felszámolták, az elnök ígéretével összhangban, hogy Brazília kilép a *Párizsi Egyezményekből* (Fearnside et Ferrante 2019).

Ezzel párhuzamosan, a természeti környezet, illetve az őslakosok védelmét szolgáló jogintézmények is megszüntetésre kerültek. Az őslakosok lakta területek körülhatárolásának folyamatát leállították. A peszticidek korábban tiltott használatát újra engedélyezték. A vadon élő állatok vadászatával szembeni korlátozásokat megszüntették. Végül a kormány arra törekszik, hogy feloldja azokat az akadályokat, amelyek a termelőket arra kötelezik, hogy megvédjék a természetes vegetációt, megtiltsák a mező- és erdőgazdasági tevékenységet és a bányászatot a természetvédelmi és az őslakosok által lakott területeken.

A kormány, cinikus módon, valójában ösztönzi e földek illegális magánkisajátítását. Állami és magánérintetést vesznek igénybe mindazokkal – környezetvédőkkel, az őshonos és az afrikai származású népek képviselőivel (*quilimbos*), az agrárreform aktivistáival stb. – szemben, akik ellenzik a kormány destruktív gazdasági terveit. A katonák és a bolsonarista aktivisták szüntelenül az ország érdekeivel ellentétes összeesküvéssel, gazdasági fejlődésének szabotálásával és azzal vádolják őket, hogy az ENSZ-intézmények, a nemzetközi NGO-k és külföldi hatalmak szolgálatában, aláássák az ország területi egységét (Fearnside és Ferrante, 2019; Le Tourneau 2019).

Ez a fajta paranoid látásmód irányítja az ország külpolitikáját is. A brazil külpolitika igazodása a Trump-féle Egyesült Államokéhoz, s vagy kilépése a klímaváltozás elleni ENSZ-mechanizmusokból – anélkül, hogy ennek bármiféle látható haszna lenne az ország számára –, csakis a felvilágosodás progresszív örökségével és különböző kifejeződésekkel (ENSZ, univerzalizmus, emberi jogok stb.) szembeni szélsőjobboldali offenzíva prizmáján keresztül érthető meg.

A különböző „perverz ideológiákkal” – amelyek Brazíliát, úgy mond, káoszba döntötték – szembeni harc ma minden fronton zajlik: a kultúra és az oktatás területén, a médiákban és a szociális hálózatokban. Jó pár kulturális intézmény került az elnököt csodáló és az evangélikálok gyámsága alá. A szexuális neveléssel és a társadalmi nemi diszkrimináció elleni harccal kapcsolatos programokat megszüntették. A brazil film népszerűsítésével foglalkozó szervezet honlapjáról számúzták a hivatkozásokat a progresszív vagy LGBT-

filmekre. A katonai diktatúra emlékét rehabilitáló díjakat alapítanak és kampányokat szerveznek. Az állami oktatási intézményekben támogatják a bibliaoktatást csakúgy, mint a „marxista” tanárok feljelentését.

A kulturális harc, amelyet a hatékony propagandagépezet élén Jair Bolsonaro fia vezet, a „virtuális milíciák” kiterjedt hálózatán keresztül is folyik, amiket folyamatosan mozgósítanak az elnök védelmében, illetve azért, hogy támadják és diszkreditálják ellenfeleit és legitimálják programját.⁶ Közreműködésükkel, mint láttuk, jelentős eredményt értek el a közvélemény egy részének jobboldali radikalizálásában.

Sötét távlatok

Körülbelül egyévnyi szélsőjobboldali elnökség után, a Brazília által nyújtott összkép egyre sötétebb. A nemzeti és a nemzetközi pénzügyi körök által ünnepelt neoliberális reformok, amiket Temer kormánya indított el, s Paulo Guedes elmélyített, nem hozták el a remélt gazdasági áttörést. A „szuperminiszter” optimista várakozásaival szemben, a brazil gazdaság nem kezdett el szárnyalni: a GDP növekedésének mértéke 2019-ben alig 1,1%-os volt. A külföldi beruházások remélt meglődulása nem következett be. A termelés és az export stagnál. A munkanélküliségi szint magas maradt, míg az országnak a korábbi időszakban fölhalmozott pénzügyi tartalékai szemmel láthatóan olvadnak, ami újabb eladósodási hullámot von maga után (Furno 2020).

A társadalmi egyenlőtlenségek és az elszegényedés ugyanakkor új csúcspontot ért. A szociális kiadások radikális csökkentése következtében, a gazdasági válság kellős közepén, a legszegényebb rétegek jövedelme 39%-kal csökkent 2019-ben. Egyidejűleg közel 3,4 millió brazil süllyedt vissza a mélyszegénységbe, ami négy év alatt 71,8%-ot jelent. Braziliában ma több mint 13,5 milliónyian nyomorognak, annyian, mint Bolíviában (*El País Brasil*, 2019. november 6.). Az országba visszatért az éhezés (*BBC News Brasil*, 2019. július 19.).

Kétségtelen ugyanakkor, hogy Bolsonaro hivatkozhat a gyilkosságok számának csökkenésére. 2018 és 2019 augusztusa között számuk 22%-kal, 35 400-ról 27 000-re mérséklődött. Ám e mérleg mögött, amire a szélsőjobboldali kormány oly gyakran hivatkozik, hogy igazolja bevezetett biztonsági intézkedéseit, másfajta valóság is rejlik. A rendőri rajtaütések és kivégzések száma a külvárosokban emelkedik. A gyűlöletet és intoleranciát hirdető diskurzus hatására – amit az elnök személyesen is táplál –, az LMBT-közösségek, az afro-brazilok,

az őslakosok, a környezetvédők és a társadalmi mozgalmak aktivistái elleni támadások megsokszorozódtak, aminek következtében Brazília a világ negyedik legveszélyesebb országává vált az emberi jogokat és a környezetet védelmezők számára (Front Line Defenders, Global Analysis 2019).

Az országról alkotott nemzetközi benyomás valójában folyamatosan romlik; hitelessége megrendült. Arra való képessége, hogy nemzetközi síkon tekintélyt szerezzen, elpárolgott. Brazíliára azelőtt sikeres társadalmi-gazdasági modellként tekintettek, dinamikus demokráciának, adekvát környezeti politikát folytató példának, olyan formálódó hatalomnak számított, amelynek [tekintélye] nagyra értékelt *soft power*én nyugszik (Alternatives Sud 2010). Ma Brazília *rogue State*, vagyis *páriaállam*. Látványos megvetése a környezetvédelem és az őslakosság kérdései iránt, kivonulása a regionális integrációkból és az erdők kiirtása, illetve a klímaváltozás elleni főbb mechanizmusokból, valamint nem szűnő támadásai az Egyesült Nemzetekkel szemben, pellengérré állította a nemzetközi közösség szemében. Igazodása a trumpi külpolitikához, állásfoglalásai, konfliktusai számos országgal kapcsolatban, régi történelmi szövetségeseit maga ellen fordította. A „petista” kormányok alatt fölhalmozott kapcsolati tőkéjének és jelentős diplomáciai sikereinek eltékozlása azzal fenyeget, hogy az ország nemzetközi téren elszigetelődik.

Brazíliában jelenleg minden lámpa vörösén világít. Az előnyben részesített növekedési modell, amely a beruházások ösztönzésén és az export növelésén alapul, fölgyorsította a dezindusztrializációt, s fokozta az ország nemzetközi piaci függését. A szociális és környezetvédelem leépítése súlyosbította a társadalmi-gazdasági válságot, az erdők pusztulását és az ország területi konfliktusait. A korrupció elleni harc – Bolsonaro vesszőparipája a választási kampány alatt – a lényegében felfüggesztésre került. Azzal, hogy eltűntek az előző kormányok alatt bevezetett társadalmi egyeztetési eljárások, a demokratikus tér jelentős mértékben beszűkült. A közintézmények és állami szervezetek többsége sérülékennyé vált vagy szétzilálódott, beleértve az általános egészségügyi rendszert is.

Ebben a helyzetben, a koronavírus-járvány a brazil társadalom legnehezebb helyzetben lévő társadalmi rétegei számára különösen baljós közeljövőt vetít előre. Minthogy a munkanélküliségi ráta néhány hét leforgása alatt megduplázódott, aligha kétséges, hogy főleg ők fizetik meg a pandémia árát. Megfelelő szociális programok hiányában, figyelmeztet a Világbank, az egészségügyi válság azzal a

veszéllyel fenyeget, hogy további 5,7 millió brazil fog a legmélyebb szegénységbe lesüllyedni (*Valor Econômico*, 2020. április 19.).

A brazil baloldal erőtlenség és elszalasztott lehetőségek között

Ami tovább sújtja a mai, a szélsőjobb karjaiba hanyatlott Brazíliát, az a baloldal erőtlensége, amelynek az elszenvedett vereség hatására nehezebbre esik, hogy meggyőző legyen, tőkét kovácsoljon az elégedetlenségből, s képessé váljon a mozgósításra. A személyeskedések és klikkharcok miatt nem tud úrrá lenni belső megosztottságán. Meggyengülése folytán nem sikerül kellően széles és szilárd ellenál-lási frontot szerveznie, hogy útját állja a szélsőjobb offenzívájának a demokrácia és az emberi jogok ellen.

Magától értetődően, a PT-nek továbbra is meg kell fizetni természet-ellenes szövetségkötéseinek árát, a társadalom átalakítását célzó tervei föladását, a közügyek technokrata és választásközpontú kezelésére cserélését, liberális előremenekülését Rousseff második kormánya idején, valamint természetesen a *Lava Jato* botrányba keveredését. A koalíció, amelybe belekényszerült, megakadályozta abban, hogy az elvárt reformokra javaslatot tegyen. Azáltal, hogy a kiábrándulás és az árulás érzetét keltette, visszalépéseivel elidegenítette magától történelmi támogatói bázisának egy részét.

A PT társadalmi támogatottsága számbórként zsugorodott össze. Aktivistái demobilizálódtak, s a körülötte keringő társadalmi mozgalmak elveszítették a küzdelemhez szükséges energiát. A néptömegek számonkérése nyomán – mint a kormány vezető pártja, amelyet a média folytonosan diabolizált –, az az erő, amely magát „a közügyek tisztességes igazgatása példájának” állította be, s amely a demokrácia kiterjesztésén munkálkodik, gyűlölet tárgyává vált, amely olyan párt, mint a többi, s amely a brazil társadalomban fölhalmozódott frusztrációk jelképe.

Mindez megmutatja, mennyire visel felelősséget a PT Bolsonaro felemelkedésében.

Midőn a frusztráció elárasztotta az utcát – írja Safatle –, a szélsőjobb a szakítás jelszavát fel tudta használni arra, hogy a maga javára fordítsa az intézményellenes haragot, amely a lakosság egy részét áthatotta. Míg a baloldal kénytelen volt olyan koalíciókat irányítani, amelyek a tehetlenség társadalmi kifejeződéseivé váltak, a szélsőjobboldal sza-

badon népszerűsíthette saját felfogását a „forradalomról”. Bolsonaro forradalmi diskurzust használva nyerte meg a választásokat. Ilyen beszédmód birtokában van uralmon, és ruházza fel magát azzal, hogy felmondjon mindennemű konszenzusra [...] (*Le Monde*, 2019. szeptember 2.).

Mindazonáltal Bolsonaro győzelme arra a válságra is rávilágít, amely az egész haladó táborra jellemző Braziliában (Delcourt 2018). Jelenleg a baloldal egyetlen összetevője sincs abban a helyzetben, hogy a PT helyére lépjen, és – miként annak idején a Munkáspárt tette – képes legyen széles társadalmi rétegeket csatlakozásra bírni. Erről tanúskodik, többek közt, a Bolsonaro alatt a haladó erők által szervezett számos kormányellenes mobilizáció gyenge politikai hatása. Egy 2020. februári közvélemény-kutatás továbbra is a szélsőjobboldali elnököt hozta ki a 2022-es választások győztesének (*El País Brasil 2020a*).

Meglehet: Bolsonaro felelőtlen hozzáállása a járványhoz, az egészségügyi válság kaotikus kezelése, népszerű igazságügyi minisztere, Sergio Moro zajos lemondása⁷ április végén, végzetesnek bizonyulhat számára (Conti 2020; *El País Brasil 2020b*). Ha így is történne, helyénvaló, ha nem kiáltunk túl hamar győzelmet. Azok a körülmények ugyanis, amelyek fölemelkedését elősegítették, továbbra is jelen vannak. A konzervatív erők – mindenekelőtt a katonák – pedig, amelyek Bolsonarót hatalomra juttatták, készen állnak arra, hogy maguk lépjenek színre. Mondjuk ki: Bolsonaro sokkal inkább teremtménye, mintsem megteremtője egy társadalmi mozgalomnak. Lehetséges menesztése nem menti fel a brazil baloldalt attól az elodázhatatlan feladattól, hogy önmagát újjászervezze, megújítsa történelmi alapjait, és olyan közös népi projektumot alkosson, amely képes a tömegeket mozgósítani, s hordozza a progresszív változás távlatait.

Jegyzetek

- ¹ Luis Inácio Lula da Silva, volt szakszervezeti vezető, a *Munkáspárt* (PT) megalapítója, Brazília elnöke 2003-tól 2011-ig.
- ² Brazil Demokratikus Mozgalom Pártja (*Partido do Movimento Democrático Brasileiro*). A PMDB (2017-től MDB) amely a demokráciához való visszatérés óta szinte valamennyi kormánykoalícióban részt vett, a brazil politikai rendszert jellemző „pszichologizmus” legrepresentatívabb formációja. A kifejezés azokra a „mindenevő” („pszichológiai” nevezett), ideológiamentes (bár inkább jobbra

- igazodó) parlamenti pártokra utal, amelyek egyedüli célja, hogy közel legyenek a hatalomhoz, biztosítandó a maguk számára a kellő „politikai osztalékot”.
- ³ Mint a „Custe o que custar” („Kerül, amibe kerül”) c. népszerű tévéműsor egykori műsorvezetője, Monica Iozzi színész és újságíró sajnálatát fejezte ki amiatt, hogy szerepet vállalt Bolsonaro népszerűsítésében: „Főszerepet játszottunk (sikereiben). Sajnálom [...], nem ezt akartuk. Tudatlan, patetikus figura volt, mindenféle képesség híján, téveszméken alapuló morális értékekkel. [...] Számunkra ez az alak annyira bizarrnak tűnt, ami már egyfajta burleszk jelleget kölcsönzött neki. Sohasem gondoltuk volna, hogy ily sokan azonosulni tudnak egy ennyire hitvány valakivel” (idézi Delcourt 2019).
- ⁴ Az ország első számú újpunkösdista egyháza, amelyet Edir Macedo lelkész és üzletember alapított.
- ⁵ Olavo de Carvalho követői, aki a brazil szélsőjobboldal guruja és Bolsonaro mentora. Az USA-ban letelepedett asztrológus és esszéíró főként a „kulturális marxizmus” térhódítását elítélő pamfletjeivel vétette észre magát egyetemi körökben.
- ⁶ David Nemer médiaantropológus e „virtuális milíciák” között három áramlatot különböztet meg, amelyek olykor egymásnak riválisai: a „propagandistákat” – azaz influenzereket, akik odaadó bolsonarista aktivisták, s akiket Brazíliában „bolsominos”-nak hívnak, illetve a közönséges választókat, akik elutasítják „az elnök cselekedeteinek bármiféle megkérdőjelezését vagy a velük szembeni tiltakozást, s a *fake news* és az állami propaganda közvetítői”; a „szociális felsőbbrendűeket”, akik az észak-amerikai fehér felsőbbrendűséget hirdető szélsőjobboldal nézeteit viszhangozzák, s habozás nélkül náciknak vallják magukat; végül a „lázdók”, akik a katonai opció és a kormányon belüli tisztogatás elkötelezett hívei (HuffingtonPost, 2019. augusztus 25.). Ezt a földalatti világot és működés módját ma már jobban ismerjük. Egy 2016-ban publikált tanulmány kimutatja például, hogy ezek a hálózatok már 2014-ben több millió brazilra voltak befolyással (lásd Chirio 2019).
- ⁷ A két férfi közötti többszörös pengeváltás után, Sergio Moro, akit a bolsonarista választók tekintélyes része a korrupcióellenes harc hőseként ünnepele, 2020. április 24-én bedobta a törülközőt, azzal vádolva az elnököt, hogy beavatkozik az igazságszolgáltatás ügyeibe. Közvetlenül előtte Jair Bolsonaro elbocsátotta a szövetségi rendőrség vezetőjét, hogy helyébe egy hozzá közeli személyt nevezzen ki (aki a választási kampány alatt személyi biztonságáért felelt), míg „klánja” különböző vizsgálatok középpontjában áll.

Irodalomjegyzék

- Alternatives Sud* 2010: Le Brésil de Lula : une dynamique de contradictions , vol.17, n°1, CETRI-Syllepse.
- Anderson, P. 2019: *Brazil Apart* : 1964–2019, Verso Books.
- BBC News Brasil* 2019: Os dados que contradizem afirmação de Bolsonaro de que não há fome no Brasil , 19 juillet, <https://www.bbc.com/portuguese/brasil-49039151>.
- Brum, E. 2019: *Brasil, construtor de ruínas : Um olhar sobre o país, de Lula a Bolsonaro*, Arquipélago Editorial.

- Calil, G. 2020: L'astrologue qui inspire Jair Bolsonaro, *Le Monde diplomatique*, février.
- Chagas-Bastos, F. H. 2019: Political Realignment in Brazil : Jair Bolsonaro and the Right Turn , *Revista de Estudios Sociales*, n°69.
- Chirio, M. 2019: L'ascension de l'extrême droite au Brésil , *La vie des Idées*, 8 janvier, <https://laviedesidees.fr/L-ascension-de-l-extreme-droite-au-Bresil.html>.
- Conti, M.S. 2020: Pandemonium in Brazil, *New Left Review*, n°122 (A planetary Pandemic), mars-avril.
- Delcourt, L. 2015: Un Tea Party tropical ? L'inquiétant réveil de l'ultra droite au Brésil , *Recherches internationales*, n°102, janvier-mars.
- Delcourt, L. 2018: Brésil : autopsie d'une débâcle démocratique, *La Revue nouvelle*, n°5.
- Delcourt, L. 2019: Brésil. Une présidence à haut risque, *La Revue nouvelle*, n°1.
- El País Brasil* 2019: Extrema pobreza sobe e Brasil já soma 13,5 milhões de miseráveis , 6 novembre, https://brasil.elpais.com/brasil/2019/11/06/politica/1573049315_913111.html.
- El País Brasil* 2020a: Bolsonaro lidera pesquisa para reeleição em todos os cenários, inclusive contra Lula, 12 février, <https://brasil.elpais.com/brasil/2020-02-12/bolsonaro-lidera-pesquisa-para-reeleicao-em-todos-os-cenarios-inclusive-contra-lula.html>.
- El País Brasil* 2020b: Sergio Moro acusa Bolsonaro de interferência política na PF e deixa Governo, 24 avril, <https://brasil.elpais.com/brasil/2020-04-24/sergio-moro-acusa-bolsonaro-de-interferencia-politica-na-pf-e-deixa-governo.html>.
- Enders, A. 2016: L'implosion de la 'nouvelle république' brésilienne, *The Conversation*, 13 mai, <http://theconversation.com/limplosion-de-la-nouvelle-republique-bresilienne-59360>.
- Fearnside, Ph. – Ferrante, L. 2019: Brazil's new president and 'ruralists' threaten Amazonia's environment, traditional peoples and the global climate, *Environmental Conservation*, juillet.
- Furno, J. 2020: O voo do pintinho : reflexões sobre o PIB de 2019, *Brasil de Fato*, 5 mars.
- Journal GGN* 2020: Governo Bolsonaro volta a cortar recursos do Bolsa Família , 20 mars, <https://jornalggm.com.br/noticia/governo-bolsonaro-volta-a-cortar-recursos-do-bolsa-familia/>.
- Le Tourneau, Fr.-M. 2019: O governo Bolsonaro contra os Povos Indígenas : as garantias constitucionais postas à prova, *Confins*, n°501.
- Marques, R. M. 2019: Brasil : direita, volver !, *Revista da Sociedade Brasileira de Economia Política*, n°52, janvier-avril.
- Natson, J. 2018: Brasil : la nueva potencia de la derecha mutante, *Nueva Sociedad* : opinión, octobre, <https://nuso.org/articulo/brasil-la-nueva-potencia-de-la-derecha-mutante/>.
- Nemer, D. 2019: WhatsApp radicalise la droite dans le Brésil de Bolsonaro, *HuffingtonPost*, 25 août, https://www.huffingtonpost.fr/entry/whatsapp-radicalise-la-droite-dans-le-bresil-de-bolsonaro_fr_5d5a6510e4b0eb875f26371c.
- Safatle, V. 2019: Le Brésil, possible laboratoire mondial du néo-libéralisme autoritaire, *Le Monde*, 3 septembre.
- Salama, P. 2016: Reprimarisation sans industrialisation, une crise structurelle au Brésil, *AutresBrésil*, 5, mai, <https://www.autresbresils.net/Reprimarisation-sans-industrialisation-une-crise-structurelle-au-Bresil>.

- Singer, A. 2018: *O Lulismo em Crise : Um quebra-cabeça do período Dilma (2011–2016)*, São Paulo, Companhia das Letras.
- Solano, Galego E. et al, 2018: *O ódio como política, A reinvenção das direitas no Brasil*, Boitempo.
- Stefanoni, P. 2018: Biblia, buey y bal ... recargados. Jair Bolsonaro, la ola conservadora en Brasil y América Latina, *Nueva Sociedad*, novembre–décembre.
- Terra 2020: Bolsonaro corta investimentos em Educação, Saúde e Segurança , 31 janvier, <https://www.terra.com.br/economia/bolsonaro-corta-investimentos-em-educacao-saude-e-seguranca,a0c81ff72f5ab50614d67ac1bd1b057a392c245i.html>.
- Valor Econômico 2020: Crise pode jogar mais 5,7 millions na pobreza extrema no país , 19 avril, <https://valor.globo.com/brasil/noticia/2020/04/19/crise-pode-jogar-mais-57-milhoes-na-pobreza-extrema-no-pais.ghtml>.

(Fordította: Lugosi Győző)

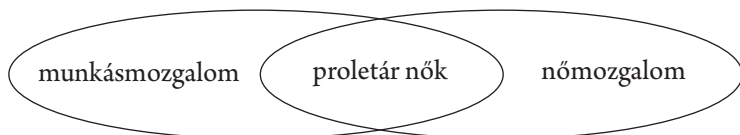
Eredeti megjelenés: *L'Alternative Sud*, XXVII – 2020, n^o2. CETRI – Édition Syllepse.

Osztály és gender

Marx és a társadalmi mozgalmak a munkások és a nők felszabadításáért

Nincs még egy fogalom, amely oly központi szerepet játszana a marxi gondolkodásban, mint az „osztály”: a marxizmus a proletariátus emancipációját a munkásmozgalommal és a kapitalizmus meghaladásával kívánta elérni. A nőmozgalom viszont a nőknek mint nemnek az egyenjogúsítását állította gondolkodása és cselekvése középpontjába. Ez a „nők által a nőkért” szervezett mozgalomként a XIX. század utolsó évtizedeiben fejlődött ki, és – folytatja a történész Gisela Bock – „a nemek által meghatározott alárendeltség alóli felszabadítást” tűzte ki céljául. Ehhez arra volt szükség, hogy leküzdjék a valamennyi életszférában érvényesülő férfidominanciát, amelyre a második nőmozgalom az 1960-as évektől a patriarchizmus fogalmát alkalmazta, egy olyan fogalmat, amelyet már a XIX. század munkásmozgalma is használt. Mind a munkásmozgalom, mind a nőmozgalom összekötötte távoli céljának – vagyis a munkásosztály, illetve nők felszabadításának – követelését azzal a harccal, amelynek során a jelenben számos reformlépéssel kívántak a munkásosztály, illetve a nők mint nem helyzetén javítani.

Ebből a háttérből nézve, teljes joggal tarthatjuk ezt a két társadalmi mozgalmat riválisoknak. A harc a körül folyt közöttük, hogy mind a politikában, mind a maguk mozgalmán belül az őket megillető jelentőséghez juttassák az osztályhelyzetet, illetve a nemet mint az elnyomás két központi dimenzióját. A konfliktus középpontjában, kimondva-kimondatlanul, az a társadalmi csoport állt, amelynek érdekeit *mindkét* mozgalom képviselni kívánta, de amely végül *mindkét* mozgalomban a perifériára szorult: a vita a proletár nők, vagyis a munkásnők, háziasszonyok és elvtársnők, a proletár lakossági réteghez tartozó lányok és anyák körül forgott. Mindkét mozgalom magáénak akarta ezeknek a nőknek a képviselőjét:

Maga Karl Marx több helyütt és ismételten nyilatkozott az osztály- és genderkérdés viszonyának általános vonatkozásairól, és írásaiból az is kiolvasható, miként fogta fel konkrétan a proletár nők társadalmi és politikai szerepét. Általánosságban úgy érvelt, hogy „embertelen a nő általános helyzete a mai társadalomban”, és ezzel a szóban forgó, hagyományos patriarchális alárendeltség ellen foglalt állást. A polgárságra kivetítve Marx azt állapította meg, hogy abból a tényből, hogy a termelőeszközöket a férfiak birtokolják, a nők átfogó függősége következik. A polgári család a nők gazdasági, szexuális és jogi szolgaságán alapul. A proletárok világában, ahol a nők és a férfiak gyökértelemmé váltak és bérmunkára kényszerültek, a hagyományos patriarchális rend – éppen ebből a körülményből kifolyólag – már felbomlóban van. Ismeretekben gazdag tanulmányában, Manfred Scharinger arra a következtetésre jut, hogy a marxi gondolkodás végső soron oda lyukad ki, hogy a proletariátusban, mivel itt a férfi nincstelen, nem létezik a nő szolgasága. Tekintettel arra, hogy a nő részt vesz a termelési folyamatban, Marx kifejlesztett egy további alapgondolatot. A nők bevonását a keresőmunkába központi feltételnek tartotta emancipációjukhoz, és ezt úgy értelmezte, hogy „a nagyipar... megteremti az új gazdasági alapzatot a családnak és a két nem viszonyának egy magasabb formája számára”. Tette ezt Marx akkor is, ha maró kritikával illette a tényt, hogy a női keresőmunka a (XIX. századi) kapitalista viszonyok keretei között szélsőséges kizsákmányolással és a proletár nők „erkölcsi elnyomorodás”-ával jár. Claudia Leeb filozófus találóan írta le, miként kötődött össze Marx felfogásában a nők gyári munkájának bírálata ezzel az „elnyomorodással” és a munkásnők kudarcával a háztartás vezetésében és a gyermeknevelésben.

Ezeket az alapvető marxi megfontolásokat úgy foglalhatjuk össze, hogy Marx csak közvetetten foglalkozott a proletár nők gender szerinti elnyomásával, amennyiben ez a proletariátuson belüli genderviszonnyal állt összefüggésben. Mintha gondolkodásában itt egyfajta senkiföldre lelnénk, amellyel Marx csak annyiban foglalkozik, amennyiben megcélozza ennek az elnyomásnak a leküzdését.

Marxnak a munkásosztályról mint politikai alanyról alkotott koncepciójában láthatóan maszkulin elfogultság rejlik. Ugyanis a kapitalista bérmunkába hajtott proletár nőket Marx több szempontból is tökéletlen alakokként rajzolja le. Képzeletében a munkásnőket – írja Claudia Leeb – nyúzott női és egyúttal nőiségüktől megfosztott eltorzult testekkel asszociálta. Ily módon, testükre redukálva, a proletár nők – ellentétben a proletár férfiakkal – politikailag önjoguktól megfosztottan jelennek meg. Ezáltal – lehet tovább érvelni – Karl Marx gondolatvilágában létezett egyfajta rejtett forogatókönyv, amely a proletár nőket nem ismerte el a munkásosztály mint kollektív politikai alany teljes jogú részének.

Ezzel szemben, Marx a gyakorlati politizálás során – főleg az 1864-ben Londonban alapított I. Internacionáléval összefüggésben – nagyon is kiállt amellett, hogy szervezzék és vonják be a munkásnőket is, és megállapította: „nagy társadalmi átalakulások lehetetlenek a női erjesztő elem nélkül”. Antje Schrupp történész mindazonáltal kimutatta, Marx elkötelezettsége, hogy a proletár nőket is szervezzék be, többek között az Internacionálén belüli olyan konfliktusokkal is összefüggött, ahol alapjában véve más kérdésekről volt szó.

Hogy az I. Internacionálét szervező politikai koncepció az osztály volt, azt semmiképpen nem kérdőjelezte meg Marx igyekezete, hogy vonják be a nőmunkásokat, illetve nőket. Az I. Internacionálé tevékenysége olyan korra esett, amikor Európában a feltörekvő munkásmozgalom és a születőben lévő nőmozgalom rivalizálása kibontakozóban volt. Lényegileg mindkét mozgalom azt állította, hogy meg akarja nyerni magának a proletár nőket, és mindkét mozgalom kijelentette, hogy a proletár nők központi érdekeit (is) képviseli. A munkásmozgalom a proletár nőket elsősorban a közös osztályérdek alapján akarta bevonni, a nőmozgalom pedig azért akarta a maga számára megnyerni őket, hogy együtt képviseljék a közös női érdekeket. Tehát mindkét mozgalom a társadalmi elnyomás egy problémakörét, nevezetesen az „osztálykérdést” vagy a „nőkérdést” helyezte gondolkodása és cselekvése középpontjába.

Ehhez társult mindkét oldalon, hogy jókora hézag húzódott a kívánalmak és a valóság, az adott mozgalom elvei és a realitás között. A valóságban ugyanis megmutatkozott, hogy a másik oldal fő kérdésének háttérbe utalása vagy lekicsinylése – vagyis a „nőkérdésé” a munkásmozgalmi oldalon, illetve az „osztálykérdésé” a nőmozgalom részéről – súlyos következményekkel járt. Ez nem utolsósorban azért volt így, mert sok munkásmozgalmi férfi és sok nőmozgalmi

nő utasította el szívében és fejében kitartóan, hogy megkérdőjelezze a másik dominancia-viszonyt, azaz a férfi-dominanciát, illetve az osztálydominanciát. A munkásmozgalom nem tematizálta szisztematikusan sem a nőknek a saját proletár táboron belüli elnyomását, sem a nők marginális helyzetét a munkásmozgalomban. A nőmozgalomban meg nem foglalkoztak komolyan azzal, hogy a mozgalmon belül a magasabb társadalmi rétegekből származó nők vezető szerepet tölthettek be, és a proletár nők helyzete mint kapitalista kizsákmányolás sem került igazán kritikai görcső alá. Ezeket a kölcsönösen jelen lévő problémákat *mindkét mozgalmon belül* messzemenő hallgatás övezte. Annál hangosabban próbálta meg mindkét mozgalom bizonyítani a maga tevékenységi és akcióformáinak feljebb- és helyénvalóságát, és annál lármásabban állította mindkét mozgalom a másik fél által elhallgatott problémákat kritikája középpontjába. A munkásmozgalom hajlott rá, hogy a proletár nők elnyomásának osztályspecifikus okait emelje ki, míg a nőmozgalom ugyanazokat a jelenségeket, amelyeket a munkásmozgalomban eképpen elemeztek, nemekre jellemző problémaként fogta fel. Egyszerű példaként hozható fel az a jelenség, amelyet ma szexuális zaklatásnak neveznénk. Ezt a munkásmozgalmi sajtóban újra meg újra főnök általi, a nőmozgalmiban folytonosan férfiak általi zaklatásként állították be. Minthogy mindkét oldal az igazságnak egy részét írta meg, amelyet a másik mozgalom elhallgatott vagy félresöpört, egyik oldalnak sem esett nehezére a politikai viták során ujjal mutogatni a másik mozgalom gyenge pontjára. Proletár férfiak is – tartotta a nőmozgalom a munkásmozgalom orra elé – zaklatnak nőket, így (elsősorban) nemek közötti problémáról van szó, a férfiak hatalmának problémájáról. A zaklatás a főnök hatalmához, a közmondásos kapitalistához és helyetteséhez kötődik, így (elsősorban) osztályproblémáról van szó, vetette ellene a munkásmozgalom. Más szavakkal: a nőmozgalom arra mutatott rá, hogy a munkásmozgalom elhanyagolja a proletár nők elnyomásának genderdimenzióját, a munkásmozgalom pedig azt vette a nőmozgalom szemére, hogy nem vagy csak kevésbé veszi figyelembe a proletár nők elnyomásának osztályjellemzőit.

Nem maradtak adósai egymásnak egy másik alapkérdés körüli vitában sem, vagyis hogy a kettő közül melyik mozgalomba kell a proletár nőket szervezni. Híres példa erre annak az elvnek a nőmozgalmon belüli és a feminista történetkutatásban a mai napig tartó bírálata, amelyet Clara Zetkin, a német szociáldemokrácia vezető nőpolitikusa állított fel követelményként 1894-ben: „a polgári nő-

jogi harciaskodás és a munkásnőmozgalom tiszta kettéválasztása”. Történelmileg azok a nők, akik a munkásmozgalom tagjai voltak vagy kapcsolatban álltak a munkásmozgalommal – nem ritkán Zetkin koncepciójára hivatkozva – valóban gyakran határolódtak el azoktól a nőszervezetektől, amelyek nem mutatkoztak szolidárisnak a (férfiak uralta) munkásmozgalommal, vagy nem működtek rendszeresen együtt munkásmozgalmi szervezetekkel. Azoknak a nőknek a szemszögéből, akik osztályokon átívelő nőmozgalmat javasoltak, a Zetkin-féle doktrina a nőmozgalom megosztását szimbolizálta. Ez a bírálat annyiban tartható megalapozottnak, amennyiben a nőmozgalom valóban arra buzdította az összes nőt, hogy működjenek együtt, és valamennyi nő közös érdekeit képviselte. Mindazonáltal itt is az a helyzet, hogy így a valóságnak csak egy része látható. A másik rész csak akkor válik észrevehetővé, ha megfordítjuk a nézőpontot, és rákérdezzünk a másik oldalon tükörképként megjelenő problémára. Tény ugyanis, hogy ugyanezek a nőszervezetek rendszeresen figyelmen kívül hagyták az „osztálykérdés” megoldására irányuló követeléseket. Együttműködési ajánlatuk a proletár nők felé legalább annyira alapult azon az előfeltételen, hogy elfogadják a nemek közötti kérdés elsőbbségét, mint amennyire a munkásmozgalom ajánlatán a proletár nőknek szóló együttműködésre, azzal a kikötéssel, hogy fogadják el az osztálykérdés elsőbbségét. Nőmozgalmi oldalon ez az álláspont a korai XX. században többek között a liberális-haladó *Nők Választójogi Világszövetségének* (*International Woman Suffrage Alliance*), akkoriban az egyik legfontosabb nőszövetségnek a politikájában nyilvánult meg. Lehetővé kell tenni a nőknek – így hangzott a szövetség kulcsfontosságú követelése 1906-ban és 1908-ban –, hogy ugyanolyan feltételek mellett gyakorolhassák a választójogot, mint a férfiak a jelenben vagy a jövőben. 1911-ben úgy fogalmazták át ezt a követelést, hogy a választójogban ne lehessen kizáró ok a nemi hovatartozás. A Szövetség azáltal, hogy *nem* nyilatkozott az alsóbb néprétegeknek a választójogba való bevonásának kérdéséről, világosan és egyértelműen távol tartotta magát az „osztálykérdéstől”. Követelései kizárólag a nemek közötti egyenlőségre irányultak. A proletár nők (és azok a nők, akik érdekeikkel azonosultak) csak azzal a feltétellel működhettek együtt a Szövetséggel, ha elfogadják a „nemi kérdésnek” az „osztálykérdéssel” szembeni elsőbbségét.

Summa summarum, a proletár nőket perifériára szorították mindkét oldalon – a munkásmozgalmon belül és által éppúgy, mint a nőmozgalmon belül és által –, miközben körüludvarolták őket.

És maguk a proletár nők? Semmiképpen sem voltak egyszerűen foglyok, illetve elszenvedői vagy támogatói a két vetélkedő társadalmi mozgalmon belül uralkodó viszonyoknak, amelyek igencsak csekély teret biztosítottak számukra, hogy mint társadalmi nem, illetve osztály maguk fogalmazzák meg érdekeiket és ezek szerint cselekedjenek együttesen, s amelyek csupán korlátozott mértékben engedték őket szervezkedni és politizálni. A politikailag aktív proletár nők és (mindkét nembeli) szövetségeseik meg-megújuló harcok során képviselték a proletár nők mind osztály-, mind genderhelyzetéből fakadó érdekeit, és ezeket megpróbálták szisztematikusan bevonni a domináns munkás- és nőmozgalom két különböző hálózatába, a létező domináns szervezeteken belül és kívül. Mary Margaret Fonow és Suzanne Franzway kimutatta, hogy a feminista szakszervezeti nőknek és a szocialista feministáknak igenis sikerült, úgymond, visszájára fordítani akár a munkás-, akár a nőmozgalomban elfoglalt, kétszeresen periférikus helyzetüket, és ebből képesek voltak előnyt kovácsolni: aktivitásukkal „hidat” tudtak verni a két mozgalom között. Azáltal, hogy ötletes módon forrassztották egybe osztály- és genderhelyzetükből adódó érdekeiket, a proletár nők még új formákat és dinamikákat is bevezettek a politikai aktivizmusba, és fontos módon járultak hozzá a társadalmi mozgalmak átalakító erejének erősítéséhez. Például a szocialista feministák – avagy a feminista szocialisták – közül nem kevesen folytattak „kettős”, sőt „többszörös” politikai életet, vagyis egyidejűleg, illetve párhuzamosan tevékenykedtek különböző politikai hálózatokban. Mások önálló szerveződések alapítottak, így azok a szakszervezeti aktivisták, akik részt vettek az 1919 és 1924 között működő *Munkásnők Nemzetközi Szövetségében* (*International Federation of Working Women*), vagy azok a fiatal nők, akik a XXI. században különböző országokban létrehozták az úgynevezett „szocialista nőkollektívákat”.

Azoknak a különféle *alternatív* stratégiáknak a története, amelyeket a feminista szocializmus vagy a szocialista feminizmus követett, legalább annyira sokarcú, mint a fent tárgyalt kiállítás a klasszikus munkás- vagy a domináns nőmozgalom mellett. Itt ideális megoldás – ahogy Dorothy Sue Cobble a Munkásnők Nemzetközi Szövetségével kapcsolatban megjegyezte – nem létezett. A Szövetség nem akadályozta meg a szakszervezeti nőket és szövetségeseiket abban, hogy fellépjenek a proletár nők osztályhelyzetükből és genderhelyzetükből adódó érdekeiért. Emellett a Szövetség pusztá léte arra ösztönözte a nőket és a szakszervezetek domináns szervezeteit, hogy legyenek nyitottabbak a proletár nők érdekei iránt. Ugyanakkor a Szövetség

azzal a problémával harcolt, hogy a domináns szervezetek politikai ki-
rekesztésére, illetve bekebelezésére törekedtek, anyagi forráshiánnyal
küzdött, és azzal, hogy csekély politikai befolyással bírt. A szocialista
feministáknak vagy feminista szocialistáknak, akik a korábban emlí-
tett „kettős” vagy „többszörös” politikai életet folytatták, szintén több-
féle nehézséggel kellett szembenézniük. Harcolniuk kellett a politikai
elszigetelődés ellen, és alkalmazkodniuk kellett azokhoz a másféle
politikai hálózatokhoz, táborokhoz, amelyek között mozogtak. Bár
gazdagították őket részvételükkel, ám alkalmazkodniuk is kellett a
különböző hálózatokat meghatározó osztály- vagy genderpolitikai
prioritásokhoz.

Mégis: sokan azok közül, akik az alternatív stratégiákra tettek,
élethosszan kitartottak mellettük, és nem kevesen emlékeznek sze-
mélyes és politikai felszabadulásként a kezdetekre és azokra az átala-
kulásokra, amelyeket a marxizmus és feminizmus egybegondolása és
egybeforrasztása közben átéltek. Dorothee Sölle *schwierigkeiten mit
chuck 'n' freddy* (nehézségek chuck'n' freddyvel) című szabadversében,
amelyet a londoni *Highgate Cemetery*ben Karl „Chuck” Marx sírjánál,
halálának századik évfordulója alkalmával tett látogatásakor írt, találó-
an fogalmazza meg a konfliktus és a felszabadulás közötti feszültséggel
terhes viszonyt: „... és ha női mivoltom elfelejtettem egy időre / hogy
jó szocialistává legyek / magamra öltöm ezt megint / és mérlegre
helyezem / a szocializmust olyannak képzelem / mint egy házat sok
lakással / és veszekedni kezdek veletek / ... / ha megtanulunk nőként
gondolkodni / összes fogalmaitokat / ki kell majd tágítani mint a
szoknyákat / mert más állapotban vagyunk / szüntelen / ...”.

Felhasznált irodalom

- Gisela Bock: *Frauen in der europäischen Geschichte. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*.
C. H. Beck, 2000.
- Dorothy Sue Cobble: *The Other Women's Movement: Workplace Justice and Social
Rights in Modern America*. Princeton, Princeton University Press, 2005.
- Dorothy Sue Cobble: A Higher 'Standard of Life' for the World. U.S. Labor Women's
Reform Internationalism and the Legacies of 1919. *The Journal of American History*
100 (2014) 4.
- Suzanne Franzway: *Mary Margaret Fonow, Making Feminist Politics. Transnational
Alliances between Women and Labor, Urbana*. Chicago, und Springfield, University
of Illinois Press, 2009.
- Claudia Leeb: *Power and Feminist Agency in Capitalism. Toward a New Theory of the
Political Subject*. New York, Oxford University Press, 2017.

- Karl Marx és Friedrich Engels művei*, 2. k.: A szent család vagy a kritikai kritika kritikája – Bruno Bauer és társai ellen; 23. k.: A tőke, I. k.; 32. kt.: Levelek 1868–1870; Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1971, 1967, 1974.
- Manfred Scharinger: *Geschlechterverhältnisse bei Marx und Engels*. Wien, Arbeitsgruppe Marxismus, 2007.
- Antje Schrupp: *Nicht Marxistin und auch nicht Anarchistin. Frauen in der Ersten Internationale*. Königstein, Ulrike Helmer Verlag, 1999.
- Dorothee Sölle: *schwierigkeiten mit chuck 'n' freddy* (1983), újabb kiadás: *Das Argument* 314 (2015).
- Clara Zetkin: *Reinliche Scheidung*, in: *Die Gleichheit* 4 (1894) 8.
- Susan Zimmermann: *A Struggle over Gender, Class, and the Vote. Unequal International Interaction and the Birth of the "Female International" of Socialist Women*, in: Oliver Janz, Daniel Schönplig (Hg.): *Gender History in a Transnational Perspective*. New York, Berghahn Books 2014.
- Susan Zimmermann: *Frauenpolitik und Männergewerkschaft. Internationale Geschlechterpolitik. IGB-Gewerkschafterinnen und die Arbeiter- und Frauenbewegungen der Zwischenkriegszeit*, Wien, Löcker Verlag (megjelenés előtt).

(Fordította: Kerényi Gábor)

Állampolgárság, társadalmi nem és globális egyenlőtlenség

„Az ember legnemesebb része az útlevel, amely nem is keletkezhet az egyén születéséhez fogható egyszerűséggel. Hiszen az ember akár a legkönnyelműbb módon, bárhol világra jöhet, míg az útlevel soha. Ennek kiválóságáért elismerés is jár, miközben egy ember éppolyan kiváló is lehet, mégsem ismerik el.”

Bertolt Brecht: Menekült párbeszéd

„Hogy létezik egyáltalán olyasmi, hogy jogokhoz való jog – amelynek jelentése annyi, mint olyan kapcsolatrendszerben élni, amelyben bennünket cselekedeteink és véleményünk alapján ítélnek meg –, mindezt csak azóta tudjuk, amióta e jogot elveszített emberek milliói jelentek meg, és a világ új globális szerveződése miatt ezt vissza sem tudják szerezni.”

Hannah Arendt: A totalitarizmus gyökerei

Bevezetés

Az Európába érkező menekültek kezelésével kapcsolatos jelenlegi vitákban központi dimenziókként tűnnek fel az állampolgárságra és a nemekre épülő egyenlőtlenségek, amelyek mentén ki kell térni a fogadó társadalom és a bevándorló csoportok közötti állítólagos különbségekre. A politikai párbeszéd során ezek a minták megjelennek a „biztonságos származási országok”, a társadalmi élőszködökként és bűnözőkként számontartott, Balkán-térségből menekültek, illetve a menedékkérő férfiak által elkövetett „újfajta szexuális erőszak” következetes konstrukciójában. A média ezt a különbségtételt olyan – többek között – német/európai önábrázolás mellett közvetíti, amely akár az önmegvalósító nők, akár a homoszexuálisok jogaira hivatkozva,

civilizációs és morális tekintetben is igen fölényeskedő. Ezeket újabban maga a CSU¹ és a Pegida² is programjába foglalja a menekültek integrációjának mércéjeként (saját mércéjeként már kevésbé).

Az Európai Unióban mindemellett a migráció és az állampolgárság jelenkori kezelése során Nyugat-Európa nagy múltra visszatekintő történeti hagyományára a modernitás, haladás és civilizációs fölény forrásaként hivatkoznak. Az említett szervezetek legutóbbi követelése a koloniális jellegű gender- és állampolgársági vonatkozású lépések újbóli megerősítését vonják maguk után: a különböző nemzeti és etnikai férfi mintákat és női testképeket a jobboldali pártok egymás ellen kijátszották, amikor a „kölni szilveszteri eseményeket” arra használták fel, hogy az „afrikai erőszaktevőkkel” szemben koloniális szemléletmódú és rasszista félelmeket keltsenek, illetve az emberi és menedékjogokat a nemzeti és uniós határok „védelme” érdekében korlátozzák, miközben a menekült nők és az LMBT-személyek számára éppúgy hiányoznak az alkalmas szállások és felszerelések. Így végső soron mindannyiuktól megtagadják a szükséges védelmet, vagy esetleg felfüggesztik a családegyesítés folyamatát. Ahogy az országos jobboldali-nemzeti pártok ugrásszerű megerősödése, úgy a határlezárásokat és a bevándorlók kiutasítását követelő felhívások mögött is egyfajta növekvő „Nyugat-kultusz” rejlik. A nyugati civilizációs fölény és a kiváltságok biztosítása (amire már a Pegida név is nyíltan utal) – az EU-ban és a nyugati világ szélesebb körében – elválaszthatatlanul összekapcsolódik az előjogokat adó állampolgári státusszal és a gazdasági jóléttel.

Ebből kifolyólag, ebben a cikkben az állampolgárság és a nemek dimenziói mentén fennálló egyenlőtlenségek történelmi keletkezését követjük nyomon. Ezáltal azt kívánjuk megmutatni, hogy az egyenlőtlenségi struktúrák régiókon átnyúló összefonódásait már az európai gyarmati terjeszkedés óta végigkísérték bizonyos nyugati-kapitalista elképzelések a nemi szerepekről, normákról és munkamegosztásról. A társadalmi nemi (gender-) kategória azóta jellemzi az állampolgárság intézményét, amióta ez létrejött. Emellett a gender és az állampolgárság igen bonyolult módon összekapcsolódtak a társadalmi rétegződés és egyenlőtlenség olyan további dimenzióival, mint a faji meghatároz(ó)dás és a rabszolgaság. Ugyanakkor álláspontunk szerint, az állampolgársághoz köthető sztereotípiák a nemek mellett világszerte éppolyan fontos rétegződési dimenziót képeznek, mint a társadalmi mobilitás. Csakúgy az európai társadalmakon belüli, nemeken alapuló egyenlőtlenségek, ahogy a gyarmatosítások korában

a gyarmatosított és gyarmatosító férfi szereplők közötti egyenlőtlenségek is oda vezettek, hogy a nemi meghatározottság és az állampolgárság (ahogy annak nemi vonatkozása is) napjainkig a legfontosabb tényezői a szegény és gazdag országok polgárai közötti egyenlőtlenségeknek. E feltevés igazolásához első lépésben egy globális és a gyarmati viszonyokkal szemben kritikus nézőpontból világítjuk meg az állampolgárságot és a társadalmi nemi kategóriát. Ezt követően sorra vesszük az állampolgárság megszerzését célzó, különböző nemi meghatározású stratégiákat, mint a házasságkötés, az anyaság és a szexturizmus. Az ilyen jellegű állampolgári cselekmények (acts of citizenship) által az egyenlőtlen állampolgári jogok felboríthatók, olyan céllal, hogy a nemi és faji alapon megkülönböztető, gyarmati struktúrákat a szereplők kijátsszák, újarögzítsék, majd el is sajátítsák. Cikkünket végül egy olyan vádbeszéddel zárjuk, amely azt sürgeti, hogy a fennálló koloniális és interszekcionálisan felépített nemi viszonyok nagyobb teret kapjanak a globális erőviszonyok elemzéseiben.

Az állampolgárság globális megközelítése

A (globális) egyenlőtlenségeket vizsgáló elemzések többnyire a jövedelem, vagyoni helyzet, képzettségi szint, státusz vagy foglalkozás különbségeire vonatkoznak. A jelen cikk azonban kritikai nézőpontból vizsgálja meg a nemek és az állampolgárság mint meghatározó társadalmi rétegződési tényezők jelentős szerepét. Az európai gyarmatosító terjeszkedés óta a gyarmati viszonyokból fennmaradt attribúciók keretében a nemi szerepekről, normákról és a nemek közötti munkamegosztásról alkotott nyugati-kapitalista elképzelések kivetítése és alkalmazása zajlott. Ezek a kivetítések éppúgy érvényesültek a globális rendszer központjaiban és peremein élő fehér nőkkel kapcsolatban, mint ahogy a nem fehéreként megkülönböztetett, „feminizált” csoportokkal, a faji alapon megkülönböztetett nőkkel, az etnikai közösségekkel, illetve a gyarmati társadalmakkal szemben.

Az állampolgárság mint a modern nyugati társadalmak intézménye rendszerint a szociális egyenlőtlenségek csökkentésére hivatott mechanizmusként értelmezhető. Amíg ez minden állampolgárt ugyanazon jogokkal, és ezáltal elméletileg ugyanazon lehetőségekkel ruházza fel, addig a társadalmi-gazdasági különbségeket ellensúlyozza. Míg a szociológia klasszikusai kitanútanak e felfogás mellett, a globális megközelítések során egyre több kétség merül fel e szemléletmóddal

szemben. Az állampolgárság globális egyenlőtlenségekre gyakorolt hatásának kérdését először felvető szerzők egyike Rogers Brubaker volt, mégpedig 1992-ben megjelent *Citizenship and Nationhood in France and Germany* című könyvében. Brubaker arra hívja fel a figyelmet, hogy ma minden állam korlátozza az állampolgársághoz való hozzáférést. Ennek egyik módja a születési állampolgárság elve (*ius soli*) szerint az állam területén való születés kitétele, a másik a leszármazás elve (*ius sanguinis*), amely legalább egy állampolgársággal rendelkező felmenő feltételéhez köti az állampolgárságot. Ezt meglehetősen önkényes módon, mégpedig a születési (és a születéstől kezdve fennálló) attribúció által teszi, és ezzel igen eltérő mértékben és minőségben szabályozza az állampolgárok hozzáférést a közjavakhoz, a munkapiacokhoz, az infrastruktúrához és a társadalombiztosítási rendszerekhez. Ezért Ayelet Shachar (2009) jogtudós Brubaker után a „születési jogi sorshúzás”³ kifejezéssel illette a politikai közösségekre jellemző jogok megadásának mai logikáját. Ezzel az állampolgárság intézményének a globális egyenlőtlenségek újratermelődésében betöltött jelentős szerepét kívánta hangsúlyozni. Központi érve úgy szól, hogy az állampolgárság egy körültekintően szabályozott rendszer, amely a szűkös erőforrásokhoz való hozzáférést a politikai közösség „természetes” örökösire korlátozza. Ez éppúgy érvényes a gazdag és a szegény országok között nagymértékben eltérő, szűkös erőforrásokra, például a jövedelemre, ahogy – tragikus módon – az olyan létfenntartáshoz szükséges forrásokhoz való hozzáférésre is, mint a tiszta víz, az orvosi ellátás és az élelmiszer. Ennek tekintetben tehát döntő szerepet játszik a gazdag országban születés véletlenszerűsége.

Shachar provokatív álláspontja szerint, az egyenlőtlenség egyik legfontosabb, globális szintű ismérve – vagyis az állam politikai közösségében való tagság, azaz maga az állampolgárság – a középkori feudalizmushoz hasonlóan működik. Az örökölt vagyonhoz (*inherited property*) hasonlóan – teljesítménytől függetlenül – automatikusan továbbadja az egyik generáció a következőnek, és ezzel nem önállóan szerzett, hanem egy döntő jelentőségű, neki tulajdonított jellemzőt képvisel. Ez önmagában meghatározó következményekkel jár azok életlehetőségeire nézve, akiket – akár haszonélvezőként, akár e csoportból kimaradóként – érint. E tekintetben a *ius sanguinis* (leszármazás) és a *ius soli* (születési állampolgárság) elve hasonlóan súlyos következményeket hordoz a globális egyenlőtlenség rendszerén belüli lehetőségek elosztására nézve.

A nemek pedig ehhez hasonló módon, hozzárendelt és egyenlőtlen kategóriákként honosodtak meg. A migrációt és a globális egyenlőtlenségeket tekintve, a két osztályozási mód szorosan és elválaszthatatlanul – interszekcionálisan – összekapcsolódik. Az egyenlőtlen és nemi meghatározódású szervezeti formák összhangban álltak az egyenlőtlen állampolgársági jogok strukturális elosztásával. Az állampolgárság modern/koloniális intézményét ezek már a bevezetése óta formálták, és az állampolgárság új formáiban és elveiben újra működésbe lépnek és kifejezésre jutnak. A nemi alapú megkülönböztetés fokozatos mechanizmusai és ezeknek a Nyugat-Európában fennálló, a(z egykori) gyarmatokkal szemben eltérő sajátosságai közötti folytonosság az állampolgárságon mint középponti intézményen alapszik. Ez fenntartja a nők és a férfiak, ugyanakkor a modern világ és a vele szemben gyarmati viszonyban álló államok (a „globális Észak” és a „globális Dél”) közötti egyenlőtlenségeket is, és szorosan kapcsolódik a faji és szexuális alapú megkülönböztetés, illetve a munkafeltételekből adódó létbizonytalanság különböző formáihoz. Különösen a társadalmi nemi meghatározottság (*gendering*, Sheila Pelizzon, 1998.) koncepciója hordoz magában általános fogalomként ezzel kapcsolatban számos, régiókon átnyúló folyamatot. A mostani jelenségek alapján egyértelművé válnak a nemi alapú megkülönböztetés azon megnyilvánulásai, amelyek ún. „szexuális kivételezettség” (Dietze 2015) formájában fejeződnek ki. Emiatt a „nyugati társadalmak” (azaz „a Nyugat”) a „tökéletesen emancipált” (Dietze 2010) állapot megvalósítóinak képzelik magukat, és a nemi alapú emancipációs elmaradottságot, a nemi alapú előítéletességet, a szexuális erőszakot és a homofóbiát kivetítik a „nem nyugati” (muzulmán), a nyugatitól eltérő jegyeket képviselő személyekre, ebben az esetben a fehér nyugati nőiséget és a szexuális szabadságot fenyegető jelenségként megalkotott „észak-afrikai férfiak” kategóriájára. Az éppen kibontakozó párbeszéd azt mutatja meg, hogy mennyire erősen összefonódnak egymással a társadalmi rétegződés tengelyei, azaz az állampolgárság és a nem/nemi meghatározottság, illetve, hogy egyáltalán lehet-e ezek között összefüggés. A vita továbbá azért folyik, hogy a „veszélyes” férfiaság feltételezett származási országait „biztonságos származási országokká” nyilvánítsák, és így ezen országok polgárait a menedékhez való alapvető jogból strukturálisan kizárják.

Az állampolgárság globális megközelítése alapján a nyugati nemzetállamokban az állampolgári jogok intézményesítése maga után vonja a nem európai, nem fehér és nem nyugati lakosságnak a polgári, szociális és kulturális jogokból való törvényes (és fizikai) kizárását. A számos kutató által koloniális konstrukcióként közzétett társadalmi nemi (gender) kategória (McClintock 1995; Stoler 1997; Lugones 2007) az állampolgárság keletkezése óta jellemzi annak modern/gyarmati viszonyokat fenntartó intézményét. A nők mind a nyugati, mind a nyugaton kívüli államokban csak fokozatosan részesültek az állampolgársági jogokból, mialatt a más régiókból származó férfiakat és nőket a koloniális tengelyek mentén különböztették meg nemük szerint. A kolonialitás megközelítései (Quijano 2000; Mignolo 2000; Lugones 2007/2008) – elsősorban latin-amerikai összefüggésben – az egyenlőtlenül, nemek szerint megkülönböztetett állampolgári jogoknak, mint a modernitás / gyarmati viszonyrendszer fontos alkotóelemeinek strukturális elosztását vitatják, amelyre az állampolgársággal összefüggő kolonialitás fogalmát használjuk (Boatcă – Roth 2016).

A szabadságot, azaz a rabszolgaság ellentétét képviselő nyugat-európai, intézményesített állampolgárság megjelenésével egyidejűleg a nők jogait formálisan a férfi hatalomnak rendelték alá, és a szabad mozgáshoz való jogukat ennek megfelelően korlátozták. Közvetlenül a francia forradalmat követően az állampolgársági jogokat csupán a férfiakra vonatkoztatták, akiket az adófizetés, a katonai szolgálat teljesítése és ezzel a társadalmi rend fenntartásához való hozzájárulás képessége „aktív polgárokká” minősítette. A nők, a külföldiek és a gyermekek ezzel szemben a „passzív polgárok” közé számítottak, és valamennyi politikai jog birtoklásából ki voltak zárva (Blackburn 1988, 198.; Wallerstein 2003, 653.). Amíg ez a fehér nyugat-európai nők számára olyan átmeneti rendelkezésként érvényesült, amelyen a további oktatási intézkedéseknek felül kellett kerekedniük, addig a rabszolgává tett afrikai férfiak és nők áruvá és „pure flesh” (Broeck 2006) minőséggé, azaz puszta hússá redukálása kirekesztette őket minden olyan társadalmi (nemi) pozícióból, amely az állampolgárokéhoz hasonlítható lenne.⁴

Ahogy Olympe de Gouges a *Declaration of the Rights of Women and the Female Citizen* (1791) szövegében, úgy Mary Wollstonecrafts is utal *A Vindication on the Rights of Women* (1792) című követelésé-

ben a férfiaknak az emberi jogi és állampolgársági vitából származó haszonrészére – látható eredmények nélkül. Az 1793-ban lefektetett francia alkotmány kiterjesztette az aktív állampolgárságot valamennyi felnőttkorú (nem szükségszerűen vagyonos) férfira. Ez a nők társadalmi közösségi tagságát a férfiakhoz való viszonyuktól tette függővé, és egyre inkább kizárta őket a kultúra férfiak által uralt területeiről (Hanagan 2002, 167.).⁵ A magánháztartások kulturális és előírások kötelezettsége a nyugat-európai polgári környezetben egyidejűleg maga után vonta az ott elvégzett fizetetlen munka természetes erőforrásként, ezért „nem munkaként” való konstrukcióját.

Pnina Werbner és Nira Yuval-Davis ennek megfelelően úgy írják le a nők állampolgári jogokból való kizárását, mint „a magán-, családi és érzelmi élet megtestesítőiként való honosításuk eredendő jellemzőjét”, illetve mint a „férfias, racionális, felelősségteljes és tiszteletre méltó közösségi tér konstrukciójának elemi hozzátartozóját” (1999, 6.). Amíg a nőket, a gyerekeket és a külföldieket ilyen módon – a férfiak által vélhetően sikeresen átvészelt – civilizációs folyamat múltbéli (igaz, közelmúltbéli) állapotának megfelelő szintre degradálták, addig az állítólagos egyetemes elvek megvalósítása állandó faji és nemi alapú partikularizmust teremtett. Ennek megfelelően a kirekesztés „a gyarmati szereplőktől kezdve a nőkön, bizonyos osztályokon, és faji alapon megkülönböztetett kisebbségeken át az egyéb szexuális beállítottságú és képességekkel rendelkező személyekig mindenkire” kiterjedt (Dobrowolsky – Tastsoglou 2006, 10.).

A koloniális-rasszista és nemi meghatározású munkamegosztás genealógiája

Ahogy már említettük, a társadalmi nemek kategóriái az állampolgárság keletkezése óta jellemezték annak modern/koloniális intézményét. A feminista kutató, Gayle Rubin a *The Traffic in Women* (1975) című esszéjében úgy írja le a „biológiai és társadalmi nemek rendszerét” (a továbbiakban: sex-gender-rendszer), mint egy olyan „megállapodási csomagot” (set of arrangements), amelyben a biológiai nemen társadalmi nemet értenek, és amely minden szociális és gazdasági viszony prototípusaként szolgál.⁶ E rendszer keretében a férfiak egymás között nőket cserélnek egy olyan folytonosság mentén, amely a prostitúciótól a házasságkötésig terjed (Rubin 1985). Rubin a sex-gender-rendszert a kapitalista gazdaság velejárójának tekintette, amely

viszont az emberiség egész történelme folyamán átszötte a kultúrát. Jean Franco ezzel szemben azzal érvel, hogy az elnyomott nők – azaz a rabszolgává tett bennszülött nők – csereügyleteinek bizonyos formái a hódítás szerves részét képezték. Ezek a nők a spanyol hódítóknak szánt ajándékként, illetve az azték és spanyol férfiak közötti cserekereskedelem tárgyaiként jelentek meg (1999, 71.).⁷ Miközben María Lugones egy globális szemléletű és egy gyarmati viszonyokat mellőző elemzést (Wallerstein 1974 ; Mignolo 2000) feminista nézőpontból vizsgál, megalkotta a kapitalizmusra jellemző „modern/koloniális gender-rendszer” (modern/colonial gender system) fogalmát, hogy erre mint a társadalmi nem, a modernitás és a kolonialitás egymással kölcsönhatásban lévő képződményére hivatkozzon:

A gyarmatosítás nem a prekoloniális, európai gendermintákat és gyakorlatokat kényszerített rá az alávettettekre. Helyette olyan új genderrezsimit hozott létre, amely a fehér polgári gyarmatosítókétól nagyon különböző viszonyokat eredményezett az alávettett férfiak és nők számára. Vagyis sok társadalmi nemet hozott létre, és megteremtette magát a gendert mint koloniális koncepciót és a termelési és tulajdonviszonyok, kozmológiák és a megismerés formáinak egyfajta szerveződési módját (Lugones 2007, 186.)

A faji és nemi meghatározottság sajátos összekapcsolódása az európai gyarmatok rabszolgatartó rendszerén belül különösen egyértelművé vált. Az őslakosok és a rabszolgák ki voltak zárva a gyarmatosítók által birtokolt állampolgársági jogokból, továbbá a szabályozások és törvényi eljárások önkényes módon érvényesültek. Amíg a rabszolgák behozatala olcsóbb volt, mint a munkaerő természetes növelése, addig tervszerűen megakadályozták, hogy a Karibi-térségben leigázott nők családot alapítsanak és gyerekeket szüljenek (Mies 1996, 91.). A transzatlanti rabszolgakereskedelem 1806-os felszámolása után viszont a helyi utódnemzés (local breeding) máris jövedelmező lehetőséggé vált. A gyarmatosítók civilizációs küldetéstudatával állt összhangban a polgári házassági norma bevezetése, amelyet az őslakosok nemiségéről feltételezett alacsonyrendűség elleni stratégiaként vetettek be. A gyarmati uralomra igen magas fenntartási költségeket rótt az egykori rabszolgák ellenállása, amelyet a gyarmatosítók vagy a családmag, esetleg mindkettő által elvárt monogámia azonnali kényszerítésével szemben tanúsítottak.⁸

A rabszolgasorú nők szülés elleni heves tiltakozásai a 19. század elején a brit Karibi-térségben, illetve a 20. századforduló idején a németek által gyarmatosított délnyugat-afrikai területeken fordul-

tak elő. Ezek súlyosan érintették a földbirtokosok terveit, hiszen ők a rabszolgák természetes utódaival jutottak olcsó munkaerőhöz. A gyarmati világban sokféle „változatban” megjelentek az ún. „fajokat vegyítő” házasságok⁹ is. Ezek megakadályozása érdekében viszont állami jogi intézkedések gondoskodtak arról, hogy az afrikai német gyarmatokon 1908-ban mindkét házastárs és a gyermekeik állampolgársága és választójoga is elveszzen. Ugyanakkor a gyarmatosító fehér férfiak és a fekete afrikai nők közötti szexuális kapcsolatot addig megtűrték, amíg ebből nem született utód (Mamozai 1982. 129.). Mindkét intézkedés célja az volt, hogy a nem fehér lakosság ne tehessen szert tulajdonra, és így választójoga se lehessen. Ennek a legerősebb járulékos hatása azonban az volt, hogy a fekete nőket ágyas vagy prostituált szerepkörbe kényszerítették, a fehér nők jelentőségét pedig egyre inkább a háztartás és az anyai funkciók ellátására korlátozták (Bush 1981; Alexander 1991).

Ahogy az alapvető fogyasztási javak Európán kívüli előállítását „elmaradottnak” és „alacsonyrendűnek” nyilvánították, ezzel párhuzamosan a Nyugat-Európában propagált polgári családmódellet oda vezetett, hogy a női házimunkát „munkán kívüli tevékenységnek” bélyegezték, és a nőket általában a fizetetlen munkavégzés normájával azonosították.

A nők jelenleg világszerte növekvő részvétele a munkapiacra, a munka ezzel egyidejű szerkezeti átalakítása, illetve az egyre kedvezőtlenebb munkafeltételekből adódó létbizonytalanság növekedése pontosan rávilágít a megváltozott nemi szerepek globális szintű hatásaira. Az állampolgárság megszerzéséhez vezető stratégiák, mint a házasságkötés, az anyaság és a szexturizmus éppen az egyenlőtlen állampolgársági jogok megdöntésének módszereit képezik. Ezen állampolgári cselekedetek („acts of citizenship”, Isin – Nielsen, 2008) keretében a nemi, koloniális és faji meghatározottságú struktúrák gyakran előtűnnek, ismét érvényesülnek, és mélyebb szintekre is beszivárognak.

Állampolgári cselekedetek – „Globális gondozói láncok, turizmus, globalizált házassági piac”

Ahogy az előbbieken kifejeztük, a hozzárendelt sajátosságok között a nemeken túl az állampolgárság éppolyan fontos dimenziója a rétegződésnek, mint a társadalmi mobilitás. Globális szinten a magasabb

osztályok tagjai azzal a hatalmas előnnyel számolhatnak, hogy sem az efféle hozzárendelésekkel, sem a valós migrációval nincs dolgunk. Nemcsak az egyén állampolgárságától, hanem pénzügyi forrásaitól is nagyban függ, hogy a legális státusz megszerzésével elért társadalmi mobilitás egy jóléti államban vajon migrációnak vagy inkább egy felépített/megalapozott státusznak számít. Ezért az állampolgársággal kapcsolatos hozzárendelések kikerülése érdekében a piacokhoz való hozzáférés egyre nyilvánvalóbb, habár ritkán járható út, és csak csekély számú gazdag szereplő előtt szabad. Az ő esetükben a mobilitást mégis ritkán nevezik migrációnak – ellenben ők képezik a „globális befektetők”, „külföldiek” (*expats*) vagy „adózási okokból betelepült külföldiek” (*foreign residents for tax purposes*) csoportját. Ezen szereplők migrációs folyamatát gyakran áttelepülésként (*relocation*) tartják számon vagy „üzleti migrációnak” (*businessmigration*) minősítik. Különösen egyértelművé teszi az állampolgárság és a magántulajdon közötti párhuzamot az állampolgársági jogoknak az utóbbi években világszerte megfigyelhető áruba bocsátása, vagyis a tartózkodási engedélyek és állampolgárságok megvásárolhatósága (Boatca 2015, 189.).

A globális munkamegosztással összhangban áll azon magas pozícióban lévő vagyonos – főként férfi – egyének jelenléte, akiknek egy kiváltságokat ígérő állampolgárságot módjukban áll megvásárolni. Az állampolgársághoz tapadó globális „gender-nyereségeket” tekintve elmondható, hogy a magántulajdon koloniális jellegű öröklődése elősegíti a privilegizált – nyugati – állampolgárság öröklődését, ugyancsak koloniális viszonyokat fenntartva. A nők jelenleg világszerte növekvő részvétele a munkapiacra, a munka szerkezeti átalakítása és a munkafeltételekből adódó létbizonytalanság növekedése olyan jelenségeket hoznak létre, amelyekről mostanában „a munka elnöiesedése”, „a szegénység elnöiesedése” és „a migráció elnöiesedése” címszavak alatt folyik vita.¹⁰ Ilyen módon a szegénység elterjedése a nők körében összefüggésben áll olyan nemzeteken átnyúló és globális folyamatokkal, mint a határokon átlépő migráció elnöiesedése és a kiszolgáltatott, nem hivatalos munkaviszonyok – mint pl. a magánháztartások területének – elnöiesedése.¹¹ A munka és a migráció elnöiesedésével összefüggésben, újabban „a nemek nemzeteken átnyúló rangsorolásáról” beszélnek, amely a nemek etnicizált és faji konstrukcióira épül. A nőket kiválóan alkalmas munkaerőnek állítják be a futószalag melletti mechanikus folyamatokhoz vagy a varrómunkákhoz – tehát a világszerte alacsony

képzettséget igénylő munkának tekintett és rosszul fizetett tevékenységekhez. A nemek ilyen szempontból olyan globális strukturális kategóriákként tűnnek fel, amelyek faji és etnikai meghatározottságú osztályokhoz kapcsolódnak, valamint a helyi és globális munkapiacokon, szervezeteken és hatalmi struktúrákon keresztül jelennek meg (Dannecker 2005, 280.). A feminizálás tehát jellemzője egy sor olyan egyenlőtlenséget generáló folyamatnak, amelyek együtt járnak a gazdasági globalizáció nők helyzetére kifejtett hatásaival. Mialatt – a munkapiaci diszkriminációt, az erőforrásokhoz, tudáshoz és hitelekhez való korlátozott hozzáférést tekintve – a szegénység feminizálása magában hordozza a nők szegénységi kockázatait, addig ez nemzetközi és globális összefüggésben maga után vonja, egyrészt, a migráció határokon átnyúló feminizálását, másrészt a kiszolgáltatott, nem hivatalos foglalkoztatási viszonyok feminizálását is. A szegénység, a migráció és a munka feminizálása erőteljes hatással van a munkaviszonyok változásaira, az állampolgárság megszerzéséért bevetett „trükkökre”, illetve a bevándorlók etnikai és faji meghatározottságára. Hiszen globális perspektívából nézve a nemek közötti hierarchiák átalakulási folyamatai a munka újbóli felosztásához vezetnek – leginkább a nőket érintően, de a globális „Nyugat–Kelet” és „Észak–Dél” tengelyek mentén is jellemző. A *Global Care Chains*, azaz globális gondozói láncok útján a különböző régiókból bevándorló nők kielégítik a globális Észak háztartási és ápolási munka iránt növekvő keresletét, és elvégzik az ottani nőkre háruló ápolási feladatokat.

Barbara Ehrenreich és Arlie Russel Hochschild a *Global Woman. Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy* (2004) című könyvükben világosan összefoglalják azokat az elsődleges lehetőségeket, amelyek a migráció feminizálásával megnyílnak a faji alapon (nem fehérként/nem nyugatiként) megkülönböztetett nők előtt. A nemi meghatározódású, gyarmati jellegű vagy globális egyenlőtlenségek strukturálisan is visszatükröződnek a globalizált házassági piacon és a szexturizmus forgatókönyveiben (O’Connell Davidson – Sanchez Taylor, 1999). Ezek összhangban állnak a fentebb említett társadalmi és fizikai mobilitással kapcsolatos egyenlőtlenségekkel, amelyek a mai nemspecifikus állampolgársági, esetleg migrációs politikákban is megnyilvánulnak.

(Szex-)turizmus, házasság és anyaság, azaz az állampolgársághoz vezető ösvények – „(Fast) Tracks”

A többnyire férfi befektetőktől eltérően a vagyontalan nők, transznemű személyek és a faji alapon megkülönböztetett szereplők a mobilitásért cserébe¹² önmagukat kínálják. Ez annyit jelent, hogy testüket, érzelmi munkát, házimunkát vagy mindezt egyben hajlandók nyújtani azért, hogy az állampolgársággal végül előrébb kerüljenek a társadalmi ranglétrán. A „globális Dél” számos térségében képviseli a turizmus ágazata a kemény valutához, fogyasztási javakhoz vagy luxuscikkekhez való kevés hozzáférési lehetőségek egyikét. Néhány esetben a turistákkal való találkozás még a mobilitás esélyeit is javíthatja, csakúgy, mint egy turistavízummal, tartózkodási engedéllyel, sőt, házassággal és nyugati útlevéllel lehetővé vált külföldi út. Az Észak és Dél közötti turizmus – illetve szex- vagy románcturizmus¹³ – alapját legfőképpen mégis az elmélyült egyenlőtlen hatalmi struktúrák adják. Hogy ki és hol lehet turista, és ott ki szolgálja őt ki, ez teljesen aszimmetrikus, és koloniális rétegződési tengelyekhez van kötve, amelyekre erősen jellemző a faji és nemi meghatározottság. A nyugati útlevél (közepes vagy magas jövedelmű) tulajdonosai az állampolgársággal járó kiváltságaikat például arra is használhatják, hogy a Karibi-térségbe utazzanak. A románc- és szexturizmus bármely nemi és szexuális irányultságú nyugati turista „álmnyaralásának” elválaszthatatlan részét képezi a legtöbb olyan, egykor gyarmatosított régióban, amely gazdasága nagy mértékben függ a turizmustól (O’Connell Davidson – Sánchez Taylor 1999).¹⁴ A koloniális helyzetű „mások” egzotikus idegen csoportként való azonosításához és szexuális meghatározottságához komoly hagyomány fűződik (McClintock 1995). Ennek hátterében a nyugati férfiak és nők korukból, nemükből és/vagy társadalmi osztályukból fakadó hátrányos helyzete nem érvényesül, mégpedig az ún. „fehérlétből” származó kulturális/faji meghatározódáson alapuló tőkének („cultural/racial capital of whiteness”, Shohat, Stam, 2012. 191.) köszönhetőn, amely nekik, (szex-)turistáknak a Nyugaton kívüli világban ugyancsak az állampolgársághoz társuló kiváltsággal jár. A „globális Dél” üdülőhelyein dolgozó szexmunkások az állampolgárság hiányából fakadóan erotikus tőkévé válnak, amely tény a fekete bőrű testhez társított koloniális és faji meghatározottságú, erotikus nyugati képzetten alapul. E képzetten keresztül ők anyagi haszonhoz igyekeznek hozzájutni egy strukturálisan egyenlőtlen találkozás keretében (Roth 2013). A Nyugaton kívülről érkező társak eközben mégis

nagymértékben függenek a kiváltságos útlevelel birtokos partnerük kegyességétől. A nők és egyéb marginalizált csoportok itt különösen gyakran válnak mentális vagy szexuális erőszak áldozatává.¹⁵

A kétnemzetiségű párok a legtöbb nyugati országban még évekkal a házasságkötést követően is tehetetlenek a bizalmatlansággal, az ellenőrzésekkel és a törvénytelen névnyilvánítással szemben (Messinger 2013, 377.). Azon stratégiák vagy állampolgári lépések (*acts of citizenship*), amelyek a társadalmi mobilitást a házasság által segítik elő, az állami szankciók célpontjává váltak. A leszármazás (*ius sanguinis*) elve alapján őket (egy vérjogon alapuló polgári közösségben) mintegy „hamisított származásúnak” (*forged descent*) bélyegzik (Boatca 2014). Olyan esetekben, ha a párnak csak az egyik tagja európai uniós állampolgár, a bejegyzett élettársi jogviszonyhoz számos európai államban – például Németországban, Görögországban, Dániában, Észtországban, Litvániában és Lettországon – mindkettőjüknek törvényes tartózkodási engedéllyel kell rendelkeznie. Németországban és Ausztriában jellemző, hogy az uniós és nem uniós állampolgárok közötti, tartózkodási engedély megszerzését célzó házasságot becsmérő kicsengéssel „színlelt házasságnak” tartják. Ezt a fogalmat viszont soha nem vonatkoztatják két nyugati állampolgár közötti házasságkötésre – amely éppúgy irányulhatna adókedvezmény vagy más állami kiváltságok megszerzésére. Ennek ténye a magas szintű, intézményesült rasszizmusra világít rá (Messinger 2013, 386.).¹⁶ A gyanús házaspárokat megalázó állami ellenőrzéseknek vetik alá, pl. bejelentetlen látogatásoknak, amelyeknek a kapcsolat „valódiságát” kell igazolniuk. Irene Messinger az osztrák eset elemzése során (2013) egyértelmű összefüggéseket állapít meg a számos uniós államban megerősített migrációs ellenőrzések és a kétnemzetiségű, azaz olyan párok jogi helyzetének szigorítása között, ahol az egyik fél nem uniós állampolgár. A kétnemzetiségű párok állami felügyeletének erőteljesen nemi, faji és osztálymeghatározottságú dimenziói nyilvánvalók. A leggyakrabban azokat az alacsony jövedelmű osztrák nőket gyanúsítják, akik olyan afrikai férfiakkal állnak házasságban, akik nem legálisan települtek az országba. Ezzel szemben az ázsiai nőkkel házasságban élő osztrák férfiak ugyanekkora csoportja nem számít gyanúsoknak, és aligha van felügyeletnek kitéve. Továbbá a kor különbség csak akkor számít gyanúsoknak, ha az osztrák nő a férfinél számottevően idősebb. Ezenkívül az alacsonyabb jövedelmű csoportok lehetőségeit is korlátozzák, mert 2006 óta a pároknak 1200 euró feletti rendszeres jövedelmet kell felmutatniuk.

A fent leírt módszerek elsősorban azt mutatják meg, hogy az állampolgárságon nyugvó rendszerek hogyan áthatók alá az interszekcionálisan nemekhez kötődő praktikák, mint a turizmus és a házasság útján. Másodsorban ezen lépések megítélése és büntetése alapján egyértelművé válnak az állampolgárságnak mint a globális egyenlőtlenségek központi tengelyének és a nemi meghatározottságnak az összefonódásai.

Kitekintés

A koloniális, faji és etnikai alapú konstrukciókon nyugvó állampolgárság, valamint a gyarmatosítás során újból megalkotott nemi/társadalmi nemi kategória napjainkig a globális egyenlőtlenségek legfőbb tartópillérei. Ahogy az említett példák világossá teszik, az állampolgárság leíró logikájának „saját fegyverrel” való támadására tett kísérletek – például az állampolgárság házasság útján történő megszerzésével – a nemzetközi és pénzügyi intézmények részéről kritikába, büntetésekbe ütköznek, és bűncselekménynek minősülnek. Az ilyen kísérleteket jogi ellenintézkedésekkel igyekeznek kivédeni, illetve a faji, etnikai és nemi meghatározottságú tengelyek mentén felügyelni és ellenőrizni. Mivel a „globális Északon” élő, jómódú középosztálybeli családok a gyermekgondozás, háztartási munka, idősgondozás és szexuális szolgáltatások tekintetében a bevándorlóktól váltak függővé, így – Ehrenreich és Hochschild szerint – megszületik „a hagyományos nemi kapcsolatot tükröző globális kapcsolat [...]”.

A fejlett világ átveszi a régi patriarchátus családfőjének szerepét a világban – aki elkényeztetett, mindenre jogot formál, nem tud főzni, takarítani, és egyedül nem találja meg a zokniját. A szegény országok pedig felveszik a hagyományos női szerepeket – vagyis türelmesek, gondoskodók és önfeláldozók. Az a típusú munkamegosztás, amelyet a feministák már akkor bíráltak, amikor még „helyi” volt, ma, képletesen szólva, globálissá vált (Ehrenreich – Hochschild 2004, 11.).

Az említett példák ezzel a (strukturálisan) gyarmati viszonyokat őrző dimenziókra, valamint a nemek és az állampolgárság interszekcionális kapcsolatára utalnak. Mindkét kategória történelmi jelentőségű lett, kontextustól függően eltérők lehetnek, és emellett a fennálló koloniális és interszekcionális nemi viszonyokat magukban

foglaló, kapitalista hatalmi struktúrák jellemzik őket. Ugyanakkor ezek a struktúrák az előítéletek megkerüléséhez rendhagyó/szabályellenes állampolgári cselekedeteket hívnak életre, noha ezek teljesen egyenlőtlen erőviszonyok között zajlanak. Az Európába érkező menekültek kezeléséről szóló jelenlegi vitákkal párhuzamosan, a leírt állampolgárságból és társadalmi nemekből fakadó egyenlőtlenségek – az ezekkel szembeszegülő módszerekhez hasonlóan – előreláthatóan fokozódni fognak. Ugyanakkor ezek már jelenleg is a fent leírt koloniális jellegű intézkedések erősödéséhez vezetnek, amelyek a gender és az állampolgárság mentén működnek. Ebben a vonatkozásban a nemi meghatározású hatalmi viszonyok elemzéséhez sürgősen ajánlott a koloniális jellegű strukturális tengelyek átgondolása. Idetartozik az interszekcionalitás jelentésének transzlokális keretek közötti továbbgondolása is. Ha ezen aggasztó folyamatokat ellensúlyozni kívánjuk, ahhoz elengedhetetlen a globális egyenlőtlenségek, valamint a migráció globális és interszekcionális megközelítése.

Irodalom

- Alexander, Jacqui M. 1991: Redrafting Morality: The Postcolonial State and the Sexual Offences Bill of Trinidad and Tobago. In: Chandra T. Mohanty – Ann Russo – Lourdes Torres. (Hrsg.): *Third World Women and the Politics of Feminism*. Bloomington, 133–152.
- Andrews, George Reid 2000: *Afro-Latin America*. Oxford.
- Blackburn, Robin 1988: *The Overthrow of Colonial Slavery*, London, Verso.
- Brubaker, Rogers 1992: *Citizenship and Nationhood in France and Germany*. Cambridge, MA.
- Boatca, Manuela 2015: *Global Inequalities Beyond Occidentalism*. Farnham.
- Boatca, Manuela 2014: Commodification of citizenship: Global inequalities and the modern transmission of property. In: Wallerstein, Immanuel – Chase-Dunn, Christopher – Suter, Christian (eds.): *Overcoming Global Inequalities*. Boulder, CO, 3–18.
- Boatca, Manuela – Roth, Julia 2016: Unequal and Gendered: Notes on the Coloniality of Citizenship. *Current Sociology*, Marz 2016, 191–212.
- Broeck, Sabine 2008: Enslavement as regime of western modernity: Re-reading gender studies epistemology through black feminist critique. *Gender Forum* 2008/2.. [www.gen derforum.org](http://www.genderforum.org).
- Broeck, Sabine 2008: Property: Gender and Slavery. *Gender Forum* 2006/14. www.genderforum.org/issues/raceing-questions-iii/property/?print=1 (30.06.2016).
- Bush, Barbara 1981: White >ladies<, coloured >favourites< and black >wenches<; Some Considerations on Sex, Race and Class Factors in Social Relations in White Creole Society in the British Caribbean. *Slavery & Abolition: A Journal of Slave and Post-Slave Studies* Vol. 2 (3), 245–262.

- Dannecker, Petra 2005: Transnational Migration and the Transformation of Gender Relations: The Case of Bangladeshi Labor Migrants. *Current Sociology* 53 (4), 655–674.
- Dietze, Gabriele: Deutsche Exzeptionalismen – Willkommenskultur und Austerität. In: Blog Feministische Studien, 07.09.2015. <http://blog.feministische-studien.de/author/gabi-dietze/>.
- Dietze, Gabriele: Der okzidentalistische Geschlechterpakt. Emanzipation als uneingelöstes Versprechen. In: polar 9, Herbst 2010. www.polar-zeitschrift.de/_09.php?id=441#441.
- Dobrowolsky, Alexandra – Tastsoglou, Evangelia 2006: Crossing boundaries and making connections. In: Dobrowolsky, Alexandra – Tastsoglou, Evangelia (eds.): *Women, Migration and Citizenship: Making Local, National, and Transnational Connections*. Farnham, 1–35.
- Ehrenreich, Barbara – Hochschild, Arlie (eds.) 2004: *Global Woman: Nannies, Maids, and Sex Workers in the New Economy*. New York.
- Forestell, Nancy Margaret – Moynagh, Maureen Anne (eds.) 2012: General Introduction. Documenting First Wave Feminisms. In: Forestell, Nancy Margaret – Moynagh, Maureen Anne (eds.): *Documenting First Wave Feminisms. Volume I: Transnational Collaborations and Crosscurrents*. Toronto, xix–xxv.
- Franco, Jean 1999: La Malinche: From Gift to Sexual Contract (1992). In: Pratt, Mary Louise – Newman, Kathleen (eds.): *Critical Passions: Jean Franco: Selected Essays*. Durham and London, 66–82.
- Goring, Darlene 2006: The history of slave marriage in the United States. *Journal Articles*. Paper 262.
- Gutiérrez Rodríguez, Encarnación 2010: *Migration, Domestic Work and Affect. A Decolonial Approach on Value and the Feminization of Labor*. New York.
- Hanagan, Michael 2002: Gewalt und die Entstehung von Staaten. In: Wilhelm Heitmeyer – Michael Hanagan (Hrsg.): *Internationales Handbuch der Gewaltforschung*. Wiesbaden: 153–176.
- Isin, Engin F. – Nielsen, Greg M. (eds.) 2008: *Acts of Citizenship*, London.
- Lugones, Maria 2008: The coloniality of gender. In: *Worlds and Knowledges Otherwise*. Spring 2008. 1–17.
- Lugones, Maria 2007: Heterosexualism and the colonial / modern gender system. In: *Hypatia* 22(1), 186–209.
- Mamozai, Martha 1982: *Herrenmenschen: Frauen im deutschen Kolonialismus*. Reinbek.
- Morrison, Karen Y. 2010: Slave mothers and white fathers: Defining family and status in Late Colonial Cuba. *Slavery & Abolition* 31(1): 29–55.
- McClintock, Anne 1995: *Imperial Leather: Race, Class and Sexuality in the Colonial Context*. New York – London.
- Messinger, Irene 2013: There is something about marrying... The case of human rights vs. migration regimes using the example of Austria. In: *Laws* 2, 376–91.
- Messinger, Irene 2012: *Schein oder nicht Schein. Konstruktion und Kriminalisierung von >Scheinehen< in Geschichte und Gegenwart. Reihe Kritik & Utopie*. Wien.
- Mies, Maria 1996: *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. London.
- Mignolo, Walter D. 2000: *Local Histories, Global Designs. Coloniality, Subaltern Knowledges, and Border Thinking*. Princeton.

- O'Connell Davidson, Julia 2001: The sex tourist, the expatriate, his ex-wife and her >other<: The politics of loss, difference and desire. In: *Sexualities* 4(1), 5–24.
- O'Connell Davidson, Julia – Sánchez Taylor Jacqueline 1999: Fantasy islands: Exploring the demand for sex tourism. In: Kempadoo, K. (eds.): *Sun, Sex and Gold: Tourism and Sex Work in the Caribbean*. Lanham, MD, 37–4.
- Parvulescu, Anca 2014: *The Traffic in Women's Work: East European Migration and the Making of Europe*. Chicago.
- Pearce, Diana 1978: The Feminization of Poverty: Women, Work, and Welfare. In: *Urban and Social Science Review*, 11, 28–6.
- Pelizzon, Sheila 1998: *But can she spin? The decline in the social standing of women in the transition from feudalism to capitalism*. PhD Dissertation, State University of New York at Binghamton.
- Pruit, Deborah – LaFont, Suzanne 1995: For love and money: Romance tourism in Jamaica. In: *Annals of Tourism Research* 22(2), 422–440.
- Quijano, Anibal 2000: Coloniality of power, Eurocentrism, and Latin America. In: *Nepantla: Views from South* 1(3), 533–574.
- Roth, Julia 2013: Entangled inequalities as intersectionalities: Towards an epistemic sensibilization. In: *desiguALdades.net Working Paper No. 43*. www.desiguALdades.net/bilder/Working_Paper/43_WP_Roth_Online.pdf?1367229865.
- Rubin, Gayle 1975: The traffic in women: Notes on the >political economy< of sex. In: Reiter, Rayna R. (eds.): *Toward an Anthropology of Women*. New York, 157–210.
- Sánchez Taylor, Jacqueline 2010: Sex tourism and inequalities. In: Cole, Stroma – Morgan, Nigel (Hrsg.): *Tourism and Inequality: Problems and Prospects*. Wallingford / Cambridge, MA.
- Shachar, Ayelet 2009: *The Birthright Lottery: Citizenship and Global Inequality*. Cambridge, MA / London.
- Shohat, Ella – Stam, Robert 2012: *Race in Translation: Culture Wars around the Postcolonial Atlantic*. New York.
- Stoler, Ann Laura – Cooper, Frederick (eds.) 1997: *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley.
- Vereinte Nationen 2000: UN Millenniumsziele. www.armut.de/bekaempfung-der-armut_internationale-strategien_un-millenniumsziele.php.
- Wallerstein, Immanuel 1974: *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*. New York.
- Wallerstein, Immanuel 2003: Citizens all? Citizens some! The Making of the Citizen. *Comparative Studies in Society and History*, 45, 4, 650–679.
- Werbner, Pnina In: Sexualities Yuval-Davis, Nira 1999: Introduction: *Women and the new – discourse on citizenship*. In: Werbner, Pnina – Yuval-Davis, Nira (eds.) *Women, Citizenship, and Difference*. New York – London.

Jegyzetek

¹ Bajor Keresztényszociális Unió / Christlich-Soziale Union in Bayern, amely kizárólag Bajorországban működik, Németország többi részében testvérpártja, a CDU van jelen. A CSU és a CDU jobbközép pártok tagjai az Európai Néppártnak. (A ford.)

- ² Hazafias Európaiak a Nyugat Iszlamizálódása Ellen (Patriotische Europäer Gegen die Islamisierung des Abendlandes): 2014 októberétől 2016 júliusáig működő idegenellenes mozgalom, amely Drezdából indult. (*A ford.*)
- ³ Valamennyi fordítás tőlem származik – *A ford.*
- ⁴ „[...] az európai-amerikai modern világban az afrikai származású rabszolgák soha nem minősültek nőknek (ez következett logikusan abból, hogy nem tekintették embernek őket), és ezért nem formálhattak jogot arra, hogy részt vegyenek a gender kortárs társadalmi konstrukciójában, illetve annak megkérdőjelezésében [...] – a kategória, amely lehetővé tette volna a fekete nők számára a társadalmi alkufolyamatokban és párbeszédben való részvételt, nem vonatkozott a »tárgyakra«, amelyet pusztá húsként konstruáltak meg, és úgy is kezeltek. Továbbá magának a gendernek a kategóriája is abban a kontextusban jelent meg a nyugati transzatlanti retorikában, hogy fogalmi keretet teremtsenek a fehér nők számára, akik nem akarták, hogy rabszolgaként, tárgyként kezeljék őket.” (Broeck 2008, 15.)
- ⁵ Számos afroamerikai és afrikaribi, többnyire egykori rabszolganő utalt már korán a társadalmi nem és a „race”, azaz a „faj” szó egyidejű megjelenésére, illetve ezek teljesen különböző, nemi alapú besorolására kolonialis/rasszista hézagok mentén, valamint többszörös hátrányos megkülönböztetésről számoltak be.
- ⁶ Amerikában már az első feministák szembeszálltak az ellen, hogy a nők az állampolgárság eszközével automatikusan férjükhöz voltak kötve (ugyanis a nők abban az esetben elvesztették állampolgárságukat, ha más nemzetiségű férfihez mentek feleségül).
- ⁷ Franco a „hódítás megtestesítőiként” ír az olyan „megvásárolt”, „elcserélt” – a feminizált pozíciótól mégis eltérő – nőkről, mint a mexikói Malinche, és azt állítja, hogy a nőkereskedelem ilyen jellegű, kolonialis gyakorlatai előkészítették „a szükséges szexuális és más praktikus szolgáltatásokat” az Újvilág lakossága számára, illetve egy mesztic társadalom alapjait tették le (Franco 1999, 76.). Franco e szokásokat az „ajándék gazdaság végének” és a szerződésben szabályozott kereskedelmet/cserét megelőző átmeneti jelenségeknek tekinti (Franco 1999, 74.).
- ⁸ A rabszolgastátusz személyek esetében a házassággal kapcsolatos gyakorlatok és előírások igen sokfélék voltak, az USA-ban például a törvényes házasság a rabszolgák számára nem volt megengedett (Goring 2006.). Mivel gazdájuk magántulajdonának számítottak, és a rabszolgatartó társadalmakban sem szociális, sem emberi státuszuk nem volt, ezért gyakran önkényes szabályoknak és szokásoknak voltak kitéve (Andrews 2000 für verschiedene Praktiken und Rechtsnormen).
- ⁹ Morrison 2010-ben összehasonlítja azokat a 19. századi kubai, braziliai és USA-beli tiltásokat és törvényi rendelkezéseket, amelyek a „fajokat vegyítő” házasságok ellen irányultak.
- ¹⁰ Az 1990-es években eredetileg az ipari nemzetek, (USA és Németország) kontextusában (Pearce 1978) vizsgálták a nőket érintő elszegényedési kockázatokat és ezek globális jelentőségét olyan tényezők mentén, mint a munkapiaci diszkrimináció, az erőforrásokhoz, tudáshoz vagy hitelekhez való korlátozott hozzáférés. Végül az Egyesült Nemzetek Szövetsége által készített dokumentumokon keresztül kerültek be a köztudatba (Egyesült Nemzetek Szövetsége, 2000.).
- ¹¹ Az újabb tanulmányok szerint a házimunka feminizálása nemcsak mennyiség kérdése, vagyis a nők magas arányának köszönhető e területen, hanem sokkal inkább a munkának tulajdonított minőségről szól (Gutiérrez Rodriguez 2010, 101.).

- ¹² Amíg a külföldi befektetők állampolgárságát és a munkaerő vándorlását úgy alakítják, hogy minél többen jussanak hozzá a kiváltságokkal járó állampolgársághoz, addig a bevándorlók faji alapon bűnözőkké nyilvánítása a központi régiókban – elsősorban az EU-ban és az USA-ban – csakis azt célozza, hogy a bevándorló munkaerő számára egyedüli opcióként az örökölt állampolgárság és a hosszadalmas honosítási eljárások álljanak rendelkezésre.
- ¹³ Néhány kutató „románcturizmusnak” (*romance tourism*) nevezi a szegényebb régiókban (többnyire heteroszexuális) nők által igénybe vett olyan turisztikai szolgáltatásokat, amelyek célja az ott lakókkal folytatott romantikus és/vagy szexuális kapcsolat készpénz, fogyasztási vagy kiutazást megkönnyítő javak ellenében. Ez az igen ellentmondásos fogalom több okból is különbözik a „szexturizmus” fogalmától. Egyrészt a turistanők alkalmi nyári kalandként mesélnek találkozásaikról, határozottan elhatárolódva a („férfiaknak kínált”) szexturizmustól, másrészt, mert ez több, mint pusztán megfizetett szexuális szolgáltatás (közös szórakozás, étkezés, tánc vagy akár a teljes nyaralás ideje alatti kíséret) (Pruit – LaFont, 1995; O’Connell Davidson 2001). Ulrich Seidl „Paradies: Liebe / Paradiesom: Szerelem” (2013) című félig-meddig dokumentumfilmje szemléletes példával állt elő.
- ¹⁴ A szexturizmus-kutatásról, szexturizmusról és az egyenlőtlenségekről: Sánchez Taylor 2010.
- ¹⁵ Továbbá léteznek olyan házassági ügynökségek is, amelyek a szegény országokból származó (főleg) nők „faji-erotikus” tőkéjét kínálják a „globális Északon” élő férfiak (és nők) „állampolgárságon nyugvó előnyeikért” cserébe, azoknak, akiknek társkeresési szándékai vagy valamilyen sajátos igényüknek megfelelő partnerük megtalálása a saját társadalmukon belül nehézségekbe ütközik (pl. egy sokkal fiatalabb, odaadó, gondoskodó, vonzó hölgy, aki az ügynökség katalógusából máris kiválasztható).
- ¹⁶ Érdekes módon a német (vagy más) állampolgárok és üldözött zsidók (a náci diktatúra idején állampolgárságuktól megfosztottak) közötti házasságkötéseket „védelmi házasságnak” (*Schutzehhe*) nevezik (Messinger 2012).

(Fordította: Balogh Györgyi)

Eredeti megjelenés: *Feministische Studien*. Volume 34: Issue 2. 189–206.

Beszámoló a régióból

A genderellenes hullám Kelet-Európában és máshol:
a társadalmi nemek tudománya, a civil társadalom és az állam

Az Aspasia évkönyvben néhány hónapja megjelent Beszámoló a régióból (Report from the Region. The “Anti-Gender” Wave Contested: Gender Studies, Civil Society, and the State in Eastern Europe and Beyond), amelyet itt közreadunk, a nők egyenjogúsítására irányuló törekvésekkel és a gender studies-zal foglalkozik, valamint azzal, hogy ezt az utóbbi időkben miként kezeli a kelet-európai országok politikája és politikai kultúrája. A Beszámolót abból az alkalomból közöljük, hogy a magyar országgyűlés 2020 májusában úgy döntött, nem ratifikálja az Isztambuli Egyezményt, és emellett olyan rendelkezést is hozott, hogy a „születési nem” a magyar személyazonosító okmányokban nem megváltoztatható adat, ami súlyosan sérti a transznemű és interszexuális emberek önazonosságon alapuló elismerésének jogát. Az Isztambuli Egyezmény – teljes nevén: Az Európa Tanács Egyezménye a nők elleni és a családon belüli erőszak megelőzéséről és felszámolásáról – az Európa Tanács által kidolgozott nemzetközi jogi megállapodás, amely kötelező érvényű jogszabályokat hivatott teremteni a nők elleni és a családon beüli erőszak ellen. A egyezményt eddig 46 állam, valamint az Európai Unió írta alá, de csak 34 állam ratifikálta. Egy új genderideológia jegyében, amely az ártalmasként megbélyegzett feminizmus ellen fordul, az egyezmény számos országban ütközik egyre növekvő ellenállásba, így Magyarországon is, amely a megállapodást aláírta ugyan, de nem ratifikálta. Most a magyar országgyűlés úgy döntött, hogy nem iktatja törvénybe Magyarországon, és felszólította a magyar kormányt, hogy az Európai Unióban képviselje azt az álláspontot, hogy az Unió ne csatlakozzon az Isztambuli Egyezményhez. E döntés háttérében többek között az EU Gender Equality Strategy 2020–2025 (EU nemek közötti egyenlőség stratégiája, 2020–2025) 2020. március 5-i elfogadása áll. Az új EU Gender Equality Strategy elsőrangú célként határozza meg az EU belépését az Isztambuli Egyezménybe.

Abban a politikai nyilatkozatban, melyet a KDNP most a magyar országgyűlés elé terjesztett, és amelyet a parlament 115 igen, 35 nem és 3 tartózkodás mellett elfogadott, teljes egészében kibontakozik az Orbán-kormány genderideológiája. Az alábbiakban közölt Beszámoló, valamint a témakörrel foglalkozó kutatók általában – találoán – „genderellenes” ideológiának nevezik a különféle konzervatív köröknek ezt az új ideológiáját, miközben maguk a konzervatívok a gender studies-t és a progresszív, a genderkérdéssel foglalkozó civil aktivizmust bélyegzik meg „genderideológia”-ként. Más országokhoz hasonlóan, a női jogok védelme melletti hittétel – amely a KDNP-nyilatkozatban is szerepel – itt is összekapcsolódik egy agresszív migrációellenes retorikával. A nyilatkozatban az áll, hogy az egyezmény „[...] a társadalmi nem definícióján alapuló megközelítést ír elő rendelkezéseinek átültetése során, az Országgyűlés pedig nem kívánja nemzeti jogunk részévé tenni sem a társadalmi nem fogalmát, sem az Isztambuli Egyezmény genderszemléletét. Nem támogatjuk másrésről azért sem, mert az Isztambuli Egyezménynek a menedékjog nemi alapon történő biztosítására vonatkozó rendelkezései ellentétesek az Üzenet az Európai Unió vezetőinek című 36/2015. (IX. 22.) OGY határozatban megfogalmazott politikai célkitűzésekkel, és az azokat megvalósító, a jogellenes bevándorlással szembeni hatékony fellépést biztosító magyar jogszabályi környezettel.

Jogunk van megvédeni országunkat, kultúránkat, törvényeinket, hagyományainkat és nemzeti értékeinket, amelyeket sem a többségi meggyőződéstől eltérő genderszemlélet, sem a korlátozás nélküli vagy a társadalmi nemek alapján előnyöket biztosító bevándorlás nem veszélyeztethet.”

Az Orbán-rezsim már régebben elkötelezte magát az új genderideológia mellett, amely a nők egyfajta egyenjogúságát a feminizmustól elhatárolódva kívánja biztosítani, és ezt nyílt rasszizmussal köti egybe. Központi szerepet játszik itt a „hazai” nőknek és jogaiknak védelme, akiket – mint állítják – meg kell védeni a más országokból és kultúrkörnyezetekből származó, nőket bántalmazó férfiakkal szemben. 2019. november 25-én, a nők elleni erőszakkal szembeni küzdelem világnapján, a Család- és ifjúságügyért Felelős Államtitkárság a honlapján nyilatkozatot jelentetett meg, amelyben leírják, hogy a magyar kormány teljes körű segítséget nyújt a „kapcsolati erőszak áldozatainak”. A nyilatkozatban többek között az áll, hogy „a magyar kormány mindent megtesz azért, hogy megvédje Magyarországot és a magyar nőket a tömeges bevándorlástól, és az azzal együtt járó, nők elleni erőszakos bűncselekményektől, amelyeknek száma a bevándorló-országokban radikálisan megnőtt.”

A Beszámoló megjelenése óta határozataikban más kelet-európai kormányok is felerősítették a genderellenes politikai hullámot a régióban. Egy új, 2020 júniusában elfogadott romániai törvény megtiltja minden oktatási intézményben „a nemi identitás olyan elméleteinek és felfogásainak terjesztését, amelyek azt állítják, hogy a gender a biológiai nemtől elválasztható fogalom.”

A Beszámolóban idézett dokumentumok együttesen világosan megmutatják az Orbán-rezsim rasszista genderideológiáját. Ez úgy határozza és védi meg a belföldi nők jogait, hogy közben ideológiailag elhatárolódik mindentől, ami feminista szellemiségűnek nevezhető. A belföldi nőket főleg a külföldi férfiak veszélyeztetik. Azokat a külföldi nőket pedig, akik genderspecifikus erőszak áldozatai lettek, Magyarország nem védi meg.

Az alább olvasható Beszámoló megmutatja, hogy a benne leírt csatározás a nők politikai jogai körül nemzetközi jelenség. A benne található, különböző kelet-európai országokra vonatkozó, részletes információk lehetővé teszik, hogy ezeket egymással összehasonlítsuk, és a magyarországi fejleményeket és állapotokat nemzetközi összefüggésbe helyezzük. A Beszámoló fontos tájékoztatást nyújt az Isztambuli Egyezmény elleni harcról a különböző országokban. Részletesen foglalkozik az újraszista genderideológia lényegével és különböző megjelenési formáival, és bepillantást enged, miként lépnek föl a feminista civil szervezetek, aktivisták és tudósok az ellen, hogy a genderellenes erők a rasszista ideológia felhasználásával kisajátítsák a nők egyenjogúságára irányuló törekvéseket.

A haladó szellemű civiltársadalomnak a nők elnyomása és kizsákmányolása elleni harcában és az ezzel a harccal szövetséges gender studies számára központi politikai kihívást jelent az új genderideológia. Mint a Beszámoló végezetül találóan összefoglalja, ez a harc három lényeges pont körül forog. Fel kell lépni azon állításokkal szemben, hogy a haladó nőpolitika bizonyos formái ártalmasak a családra, a gyerekekre és a nemzetre. Emellett fontos visszaautásítani, hogy ebben az új genderideológiában összekössék a női jogok védelmének politikáját a rasszista migrációs politikával. És harcolni kell az ellen is, hogy a nemek közötti retrográd vagy progresszív viszonyokat gondolatilag, illetve politikailag azonosítsák bármely kultúrkörnyezettel vagy nemzettel: a nők elnyomása és kizsákmányolása ellen az egész világon egyformán, de elsősorban a magunk kultúrájában kell harcolni.

A szerkesztőség

2018. október 12-én a magyar kormány bármiféle nyilatkozat vagy magyarázat nélkül törölte a felsőoktatási szakok jegyzékéből az először 2007-ben elindított, majd 2016-ban átalakított kétéves társadalmi nemek tanulmánya mesterképzést. (Azok a diákok, akik akkor a képzés hallgatói voltak, még befejezheték tanulmányaikat.) A budapesti Eötvös Loránd Tudományegyetemen, a diákok számát tekintve legnagyobb állami felsőoktatási intézményben, ahol 2017-ben indult el az ezirányú mesterképzés, ez a lépés a szak eltörlésével volt egyenlő. A Közép-európai Egyetem (CEU) kétéves társadalmi nemek tanulmányának mesterképzése számára ez annak a magyar akkreditációnak az elvesztését jelentette, amelyen keresztül a szak elvégzése után kapott diplomát az Európai Unióban elvégzett képzésnek ismerték el. Emellett a CEU elveszítette a jogot, hogy új diákokat vegyen fel az USA-ban akkreditált, Magyarországon futó programjaira, és hogy általában is amerikai intézményként működjön Magyarországon (bár ez a döntés még mindig jogi viták tárgya). Amikor a CEU magyarországi működésének folytatását ellehetetlenítő felsőoktatási reformot 2017 márciusában kihirdették, a kormány már megvitattott egy jelentést *A társadalmi nemek tanulmánya mesterképzéssel kapcsolatos kérdésekről* címmel, és az Orbán Viktor által vezetett Fidesz – Magyar Polgári Szövetség katolikus koalíciós partnere, a Kereszténydemokrata Néppárt nyilvánosan tagadta a társadalmi nemek tudományának létjogosultságát.

Mindezek eredményeképpen 2019-ben a diákok már nem jelentkezhetnek Magyarországon társadalmi nemek tanulmánya szakra; a CEU-n futó „összehasonlító társadalmi nemek tanulmánya” (*comparative gender studies*) doktori programra sem. A *MATILDA European Master in Women’s and Gender History* (MATILDA Európai Mesterszak: Nők és társadalmi nemek története) néven futó kétéves MA-program, ami több egyetem, többek között a CEU és a Szófiai Ohridi Szent Kelemen Egyetem (Bulgária) együttműködésével jött létre, szintén elvesztette magyarországi akkreditációját. Az egyetlen kivételt az *Erasmus Mundus* mesterképzései jelentik, mint pl. a *GEMMA Master’s Degree in Women’s and Gender Studies* (GEMMA Mesterszak: Nők és társadalmi nemek tanulmánya). A CEU gender tematikájú programjai amerikai és osztrák akkreditációval futnak tovább, az újonnan létrehozott CEU-PU osztrák magánegyetem égisze alatt.¹

Ez a magyarországi epizód² (amelyhez azóta rendkívül aggasztó, tágabb „genderellenes” intézkedés párosult, lásd a fenti szerkesztőségi Bevezetést) tökéletesen példázza és egyben kijelöli az irányát azok-

nak a politikai fejleményeknek, amelyek négy szempontból is nagy jelentőséggel bírnak. Először: törekvés mutatkozik az elsősorban feminista ismeretekre és perspektívára épülő intézmények és politika létjogosultságának megkérdőjelezésére, és ezáltal a feminista elvek aláásására, az ezzel foglalkozó intézmények, projektek költségvetésének lefaragására, illetve – mint a magyar esetben – a kapcsolódó felsőoktatási képzések és tanfolyamok korlátozására, illetve megszüntetésére. Mindez annak ellenére történik, hogy ezzel párhuzamosan megjelent a #MeToo mozgalom, és általában véve új típusú feminista törökvések törtek felszínre. Vagyis itt nemcsak a társadalmi nemek tudományának kétségbe vonásáról, hanem leginkább a társadalmi nemekre haladó szellemben tekintő politika megkérdőjelezéséről van szó. Másodszor: ez a trend világszerte erősödik, egyre több kormány, nyilvános kampány, hangadó civil szervezet csatlakozik a „genderellenes” küzdelemhez. Hónapról hónapra, sőt napról napra születnek a társadalmi nemek tudományát és a velük kapcsolatos progresszív politikát akadályozó kisebb-nagyobb intézkedések, vagyis a „genderellenes” politika globálissá vált. Harmadszor: ez a trend különböző érvek egyes kombinációján alapul. Általában összekötik a társadalmi nemekkel kapcsolatos progresszív vagy a társadalmi közbeszédbe általánosan beépült normákhoz – mint pl. az egyenlő bánásmódhoz vagy a szexuális erőszak elleni fellépéshez – való henecegő ragaszkodást az idevágó politikai csatákban kialakult fogalomhasználatuk szerint értelmezett (*lásd a fenti szerkesztőségi Bevezetést*) „genderideológia”, illetve ennek állítólag nagyon is káros „vadhajtásai” – mint pl. az óvodás gyermekek nemi identitásának összezavarása – elleni erőszakos fellépéssel, az agresszív bevándorlásellenes vagy muszlimellenes szólammokkal és mindenféle ténylegesen feminista diskurzusok és politikai elvek elleni erőszakos tiltakozással. Negyedszer: amint ez a kettős „érvelés” kibontakozik, tanúi lehetünk annak, hogy ezzel párhuzamosan folyamatosan átlépik az eddig elfogadható nyilvános beszéd határait, így például a nőkkel, a bevándorlókkal, a reprodukciós jogokkal kapcsolatban. A kettős „érvelés” sok esetben lehetővé tette az új, „genderellenes” ideológia megjelenését az általános társadalmi közbeszédben, és azzal is járt, hogy a nyílt szexizmus és a társadalmi nemekkel összefüggésben megnyilvánuló rasszizmus (újra) társadalmilag elfogadottá vált.

A gender studies intézményesített, oklevelet adó master és doktori képzéseinek megszüntetése a magyarországi egyetemeken ennek az általános, globális trendnek a fényében vizsgálendő, és ezt a fejlődést

más közép-európai országok hasonló folyamatainak kontextusába kell helyezünk. A hivatalos érv, amire hivatkozva a magyar hatóságok a kétéves gender studies mesterszakot megszüntették – miszerint a szakra nem volt érdeklődés –, nyilvánvaló hazugság. Az utóbbi évtizedben évente kb. 20 diák végzett a CEU magyar akkreditációval is rendelkező kétéves mesterszakán, és a felvett diákokat évente 150–200 jelentkező közül választották ki. A mesterszak megszüntetésének következményei csak később fognak nyilvánvalóvá válni a magyar tudományos életben. Hogyan alakul majd az egyetemi dékánok és más döntéshozók hozzáállása a – még – létező gender studies specializációkhoz és a témával kapcsolatos kurzusok indítására vonatkozó kérelmekhez, az egyes kutatók tanítási preferenciáihoz vagy a közönség részéről megfogalmazódó konferenciatervekhez? Hogyan fogják a gender studies-zal foglalkozó közösségek, csoportok és ezek tagjai megtervezni, bemutatni és megvalósítani kutatási és oktatási céljait?

Ezeknek az embereknek az ország meghatározó politikai szereplői és médiák által fenntartott átható „genderellenes” atmoszférában és közbeszéd közepette kell tudományos tevékenységet végezniük és döntéseket hozniuk. Ebben a kontextusban a társadalmi nemek tudományával foglalkozó kutatók és a tudományos élet néhány vezetője fontos szerepet tölt be egy alternatív tudományos párbeszéd és általában egy ellennyilvánosság fenntartásában. Magyarországon a társadalmi nemek tanulmányozásával foglalkozó kutatók és a téma oktatása iránt elkötelezett tudósok nagy és jól látható közösséget alkotnak. A legfontosabb kezdeményezések és intézmények között tartjuk számon a Corvinus Egyetem Társadalmi Nem- és Kultúrakutató Központját Hadas Miklós és Nagy Beáta vezetésével, a Társadalmi Nemek Tudománya Kutatócsoportot a Szegedi Tudományegyetem angol szakán és a Barát Erzsébet főszerkesztésében megjelenő *Társadalmi Nemek Tudománya: Interdiszciplináris Folyóiratot*.

Más közép- és délkelet-európai országokban a „genderellenes” politika különböző fokai érzékelhetők. Az intézményesített gender studies képzésbe való direkt beleszólás egyelőre inkább kivétel volt, mint szabály, azonban sok helyen kaptak nagy nyilvánosságot széleskörű „genderellenes” kampányok, és ezek támogatói leleményes módon szoktak konstruálni különféle „incidenseket”, amelyeket aztán keresztes hadjáratuk apropójaként használnak fel. A „genderellenes” politika mindenhol szembekerül a társadalmi nemek témakör körül tevékenykedő közösséggel, és tudományos és aktivista szinten is ellenállásba ütközik. Ebben az írásban szertenénk ezirányú friss in-

formációkkal szolgálni, és megkíséreljük összefoglalni a helyzetet Közép-Kelet- és Délkelet-Európában, remélve, hogy ezzel hozzájárulunk mind a gender studies-zal kapcsolatos tudatossághoz, mind a gender studies és a valójában feminista aktivizmus tevékeny támogatásához.

Szerbiában nem került sor formális, intézményi beavatkozásra a társadalmi nemek tudományos tanulmányozásába. A Belgrádi Egyetem egyéves politikatudomány/gender studies mesterképzése és a Novi Sadi Egyetem társadalmi nemek tanulmánya doktori képzése – igaz, a jelentkezők számának függvényében – életképes marad és folytatódni fog. Ha nem jelentkezik elég diák – és mostanában lehetséges egy ilyen trend –, akkor ezek a programok nem tudnak megfelelően működni. Mindazonáltal az említett két program mellett más intézmények és kezdeményezések is akadályoztatás nélkül foglalkozhattak a társadalmi nemek tudományával az elmúlt években. Sikeres együttműködés született a Belgrádi Egyetem nyelvészeti karán több mint két évig folyó „Elmélet, aktivizmus és kulturális gyakorlat: a feminista sajtó az 1990-es és 2000-es évek Szerbiájában” című kurzusból. A szemináriumból kötet lett, *The Feminist Press in Serbia: Theory, Activism and Art Practices in the 1990s and 2000s* címen, Ana Kolarić és Biljana Dojčinović szerkesztésében. Ebben az előadók és a résztvevők cikkeit gyűjtötték össze (Kolarić – Dojčinović 2018). A szeminárium és a kötet is egy kompetitív nemzetközi támogatási alaptól részesült pénzügyi segítségben.³

A horvátországi Zágrábban működő, a nők helyzetével foglalkozó gender studies központ (Centar za ženske studije Zagreb; Center for Women's Studies) mind tudományos, mind aktivista szempontból jól működik, bár az elmúlt években pénzügyi nehézségekkel küzdöttek. 2018-ban a *Tréca* (horvátul „a harmadik”, nőnemben) c. folyóirat, amelyet 20 éve alapítottak, és a mai napig Horvátország egyetlen feminista folyóirata, nem kapott támogatást egyetlen városi vagy állami intézménytől sem. Amikor jelen *Beszámoló* nyomdába kerül, a zágrábi Központ által kiadott folyóirat szerkesztői még a 20. jubileumi szám előkészítésén dolgoznak, társadalmi munkában. A főszerkesztő, Nataša Govedić, a számos horvátországi sajtóterméktől megvont támogatásokkal összefüggésben ír a problémáról a *Tréca* ezen számának előszavában.

Szlovéniában a társadalmi nemek tudományos vizsgálatát önmagában nem érte messzemenő nyilvános kritika, viszont volt példa egyes kutatók és tanárok erőszakos pellengérré állítására. 2018 márciusában egy szlovén szélsőjobboldali tévécsatorna és egy keresztény

fundamentalista online magazin nyilvános botrányt akart kelteni egy csoport végzős egyetemistával kapcsolatban, akik a Ljubljani Egyetem szociális munkás szakán, egy a gender studies-zal és az emberi jogok irányában elkötelezett tanszéken tanultak. Az incidens azután történt, hogy a diákok visszatértek egy szerbiai terepmunkáról, ahol menekültekkel foglalkoztak, akik egy olyan településen élnek, amelyet az ott élők „dzsungel”-nek neveznek. A féltés nyelvezetébe csomagolt vitriolos gyalázkodás „a leányainkért” érzett aggodást igyekezett kifejezni: „Nézzék, mit tesz a Szociális Munka Tanszék a diákjaival! [...] Elküldték a diáklányokat a migránsokat szórakoztatni. [...] A Szociális Munka Tanszék nem talál más példát az emberi szenvedésre, így egy hajléktalan, idős vagy elhagyott embert, akivel kapcsolatban a jövő szociális munkásai együttérzést tanulhatnak? Forrásunk szerint a jövőbeli szociális munkások empátiája a »fiatal, jóképű, fehér fogsorú férfiak« iránt odáig ment, hogy ott tartózkodásuk alatt néhányan beleszerettek migráns férfiakba a telepen, és most keresik a módját, hogy visszatérhessenek hozzájuk.”

A szlovén nyilvánosság gyorsan és erőteljesen reagált, terjesztve a menekültellenes propagandát, és célba véve a kritikus szociális munka által támogatott emberjogi értékeket. Névtelen kommentelők hada erősítette fel a szöveg szerzőinek erőszakosságát, és ezt a diákok iránti féltő gondoskodásként próbálták álcázni. Gyűlölethullám indult a szociális munkásnak tanuló diákok és az őket oktató tudósok ellen; felhívások jelentek meg a „muszlim kurvák” (azaz a szlovén diáklányok) elleni szexuális erőszakra, a szociális munka szakon tanító tanárok legyilkolására és a tanszék bezárására. A szociális munka tanszéket „balosok, homoszexuálisok és feministák keltetőhelyének” bélyegezték, ami „szívesebben segít a muszlim férfiaknak, mint a szlovén szegényeknek”.⁴

Szélesebb összefüggésben nézve, mind Szerbiában, mind Horvátországban a gender studies-zal foglalkozó intézmények és a kapcsolódó infrastruktúra olyan okokból szembesültek bizonyos problémákkal, amelyek az oktatás és a kultúra szféráját érintő neoliberais politikában, illetve az államnak ebből a szerktorból történő folyamatos kivonulásában keresendők. Ez a folyamat a tudományos és aktivista munkát, illetve az elkötelezettséget és az érdeklődő közösséget egyelőre nem hátráltatta lényegileg sem Szlovéniában, sem Magyarországon. A szlovéniai incidens azonban megmutatja, hogy a társadalmi nemekkel kapcsolatos progresszív elvek elleni támadás, ami a szélesebb nyilvánosságban is jelen van, könnyen átlépi a tudományos szféra

határait. Már 2012-ben a Horvát Szülők Hangja a Gyermekekért nevű szervezet – amit 2006-ban azzal a céllal alapítottak, hogy támogassák a szülők „horvát értékrend” szerinti gyermekneveléshez való jogát – kampányt szervezett az iskolai egészségügyi felvilágosítás ellen. A szervezet azt állította, hogy a szexuális sokféleség és a reprodukciós jogok témájának beemelése az iskolai programba egyenértékű a gyermekek szexualizálásával és a homoszexualitás reklámozásával (Hodžić – Štulhofer 2017; Zaviršek – Rajgelj 2019). Ljubljanában 2015 óta rendszeresen tartanak imádságokat a meg nem született gyermekekért egy szülészeti klinika előtt. 2016-ban kb. 180 ember, köztük számos, a társadalmi nemek tudományával foglalkozó kutató (pl. Vlasta Jalušič, Mojca Dobnikar, Tanja Renner, Mirjana Ule, Milica Antić, Roman Kuhar, Vesna Leskošek, Ana Sobočan, Svetlana Slapšak, Darja Zaviršek és mások) írt alá petíciót, kérve az alkotmányellenes politikai akció beszüntetését. Az egyház gondozásában álló Kul.si online portál a petíció aláíróit „a meg nem született gyermekek gyilkosainak” nevezte (Zaviršek 2018). A vádak elleni jogi fellépés sikertelen volt; a 2019-es bírói ítélet szerint nincs elég bizonyíték arra, hogy a Kul.si portál megvalósította volna a gyűlöletbeszéd bűncselekményét.

Romániában sokáig nem vonták kétségbe a társadalmi nemek tudományának létjogosultságát, legalábbis nem intézményes beavatkozások során (az azóta történt intézkedéseket lásd a fenti szerkesztőségi Bevezetésben). Románia minden nagyobb egyetemén vannak kurzusok és modulok a gender studies témájában, általában a politikatudomány, a szociológia, az antropológia vagy az irodalom tanszékek kínálatába ágyazva. Jelenleg két, kifejezetten a társadalmi nemekre fókuszáló mesterképzés létezik Romániában, mindkettő Bukarestben. Ezek a „Politika, társadalmi nemek és kisebbségek tanulmánya” szak a Politikai és Közigazgatási Egyetemen, valamint az „Esélyegyenlőségi politika román és európai kontextusban” program, amely egy román–francia mesterképzés a Bukaresti Egyetemen. Emellett a 2000-es évek eleje óta Temesváron és Kolozsváron volt felvehető gender studies szak, de ezek a programok pár éve megszűntek.

Néhány társadalmi nemek tanulmánya program az EU genderrel kapcsolatos elveinek specialistáit képző intézményként lépett színre. Kolozsváron az antirasszista interszekcionális feminizmus egy változata jelent meg az akadémiai közegben, nagyrészt Vincze Enikő roma női mozgalmakkal kapcsolatos kutatásai nyomán.⁵ Sok, a társadalmi nemekkel foglalkozó kutató próbálja úgy erősíteni nemzetközileg is versenyzépes kutatási profilját, hogy különféle magasszintű kutatási

központokkal működnek együtt, pl. a bukaresti Társadalomtudományi Továbbképzés Regionális Francia Centruma (Centre Régional Francophone de Recherches Avancées en Sciences Sociales). Ennek ellenére a legtöbb ilyen programnak és az ezzel foglalkozó kutatóknak nehézséget jelent az európai kutatásfinanszírozás, mivel a romániai szabályrendszer nem egyezik a nyugat-európai egyetemekre jellemző publikációs és előléptetési kritériumokkal, melynek eredményeképpen a nagy nemzetközi alapítványok néha elutasítják pályázataikat. A reakció eddig inkább az alkalmazkodás, semmint ezeknek a hierarchiaknak a megkérdőjelezése volt.

A nők elleni erőszakra, a munka és magánélet egyensúlyára vagy a nők formális politikai képviseletére fókuszáló gender studies látszólag nem okoz ideológiai problémát ma Romániában. Az intézményesített gender studies igyekszik nem felkelteni a „genderellenes” kulturális és politikai törekvések figyelmét. A társadalmi nemek és a szexualitás egyébként is a kormányzó Szociáldemokrata Párt (PSD) – amelyet mind a nemzetközi közvélemény, mind a választók egy jelentős, igen hangos része korruptnak és alkalmatlannak tartott – és az EU-párti és korrupcióellenes jobbközép Klaus Ioannis közötti egyfajta „kulturharc” középpontjában állt, és a társadalmi nemek intézményesített kutatása paradox módon sokszor éppen ezért nem vált témává. A PSD-kormány, hogy megőrizze támogatottságát, a Fidesz által is alkalmazott eszközökhöz folyamodott. A kormányzati média napi szinten emlegette Soros Györgyöt, aki a budapesti Közép-európai Egyetem alapítója és a magyar kormány menekültellenes politikájának fő céltáblája. 2019. március 8-án Románia egyik legnézettebb tévécsatornája a PSD támogatásával leadott egy műsort „a veszélyes feminista mozgalomról”. A műsor fő érve az volt, hogy erős és teljes értékű nőnek lenni lehetséges a veszélyes feminista politika nélkül is. Ez jelezte, hogy a kormányzati körök újfajta közbeszédet próbálnak elterjeszteni a társadalmi nemekkel kapcsolatban, amelynek célja annak a világibb, kevésbé szélsőségesen nacionalista, de konzervatív középosztálybeli rétegnek a mozgósítása volt, akiket nem szólított meg a hagyományos román családról szóló érvelés, amit a kormányzattal szövetséges Román Ortodox Egyház hangoztatott például a 2018. októberi családügyi népszavazás kapcsán. Ez a népszavazás, amelyet a konzervatív civil szervezetek szövetsége kezdeményezett, és a PSD is támogatott, a heteroszexuális házasság intézményét kívánta beemelni az ország alkotmányába; a referendum végül a szavazatok nem elegendő száma miatt eredménytelennek bizonyult.

Bár voltak rá kísérletek, hogy az enyhén euroszkeptikus vagy éppen kereszténydemokrata tematikát tegyék meg fő irányvonalnak, a kormányzó PSD párt közel sem lett annyira népszerű, mint Magyarországon a Fidesz, és nem is volt képes előállni a Fideszéhez hasonlóan koherens üzenettel. A PSD álláspontja például mindig ambivalens maradt még a saját „családbarát” platformjával kapcsolatban is. Miközben a népszavazás előkészületei zajlottak, 2018 márciusában a PSD vezetője a parlamentben vitát kezdeményezett az élettársi kapcsolatok bevezetéséről a román jogba. Ezt a javaslatot úgy is lehetett értelmezni, mint egy olyan kiskapu megteremtésére irányuló szándékot, ami lehetővé teszi az azonos nemű párok intézményes együttélését, még ha házasságuk nem is lenne megengedett. (Ez történt Horvátországban 2013-ban a sikeres „családbarát” referendum után, megteremtve a regionális modellt az EU megbékítésére és a „vesztesek” kompenzálására.) A PSD-tag miniszterelnök 2019. március 7-én EU-barát beszédet tartott Brüsszelben a nemek egyenlőségéről. Eközben Iohannis elnök a PSD-nél haladóbb szelleműnek állította be magát, látva, hogy a családügyi népszavazás összekovácsolta a PSD-vel szembeni ellenzéket. (2018 októbere előtt az elnök nem adott hangot a családügyi népszavazással kapcsolatos ellenérzéseinek, bár röviden azt nyilatkozta, hogy ő a „toleranciát” részesíti előnyben.)

Így Romániában a nemi egészséggel és szexualitással kapcsolatos oktatás lett a „genderideológia” elleni kritika legfőbb terepe. Egyre nőtt az ellenállás azzal szemben, hogy a szexuális felvilágosítást a Nemzeti Oktatási Stratégia részévé tegyék, illetve erősödött az egyházi tiltakozás azzal kapcsolatban, hogy a szexuális felvilágosítás választható iskolai tantárgy legyen. Egyre kevesebb diák veszi fel ezt a tárgyat azokban az iskolákban, ahol erre lehetőség van (2018-ban a diákok kb. 5%-a). 2019 februárjában Iohannis elnök, igyekezve tőkét kovácsolni a PSD-ellenes és népszavazás-ellenes erők új szövetségéből, kiadta a „Tanult Románia” című írást, ami az elnök oktatással kapcsolatos hosszú távú terveit hangsúlyozta, ideértve a szexuális felvilágosítás fontosságát is.

A társadalmi nemekkel foglalkozó tudósok nemcsak nyilvános állásfoglalást tettek közre a „genderellenes” ideológiával és az ezzel összefüggő fejleményekkel kapcsolatban, de szervezett tiltakozásba is kezdtek. A gender studies erősebben kritikus vonulata különösen jellemzi azokat a kutatókat, akiknek (még) nincs egyetemi állásuk és biztos intézményi háttérük. 2017 novemberében a „Queer és feminista tanulmányok Kelet-Európában” c. konferenciát Bukarest-

ben tartották.⁶ Az *ANALize: Journal of Gender and Feminist Studies* folyóirat (amit 2013-ban újrarendítették) 2018. októberi számában több cikket is közölt az LMBT-aktivizmusról és a konzervatív fordulatról.⁷ A 2018. februári számban közzétették az *Akadémikusok nyílt levele a nemek egyenlőségének problematikájáról* c. írást.⁸ A nyílt levél követelte a romániai gender studies szakokon diplomát szerzett szakemberek elismerését mint „a társadalmi nemek tudományának specialistáit” és a „nemek közötti esélyegyenlőség specialistája” mint foglalkozás hivatalos jegyzékbe vételét. A szöveg bírálta és leminősítette annak a négyezer embernek a képzettségét, akik egy olyan kormányzati programban tanultak, aminek a tananyaga nem volt nyilvános, és nem a szakterület elismert akadémiai specialistáival való konzultáción alapult. A nyílt levél követelte, hogy minden, a nemek egyenlőségével kapcsolatos központi intézményi munkakör betöltéséhez legyen minimálisan kötelező elvárás a gender studies szakon szerzett mesterdiploma és a feminista civil szervezeteknél szerzett tapasztalat, annak érdekében, hogy a terület ne váljon „szélhámosok és amatőrök” terepévé, és hogy előmozdítsák „a nemi egyenlőség és esélyegyenlőség közös céljának elérését Románia politikai és társadalmi közegében”.⁹

Bulgáriában a Szófiai Ohridi Szent Kelemen Egyetemen elérhető társadalmi nemek tudománya mesterképzés működése gyakorlatilag leállt, főként az idősebb oktatók nyugdíjba vonulása miatt.¹⁰ Ennek ellenére egy csapat kutató – köztük Krassimira Daskalova történész, Daniela Koleva kultúratudományi szakember és Miglena Nikolchina irodalomtudós – energikusan dolgozik a szak újjáélesztésén. Teszik ezt az ország közszféráját uraló erősen „genderellenes” közbeszéd és ellenséges akciók közepette.¹¹

A legutóbbi incidensek egy együttműködés terve kapcsán robbantak ki, amelynek címe *Vitaforum egy, a társadalmi nemek szempontjából kiegyensúlyozott iskolai modelltől: Bulgária mint esettanulmány* volt, és a 2018–19-es UNESCO részvételi programra pályáztak vele a társadalmi nemek és az oktatás témakörében. A terv támogatást kapott az első értekelési fázisban, az utolsó értékelési körben pedig Párizsba küldték. Azonban a bolgár elnök egyik szélsőjobboldali tanácsadója kampányba kezdett a javaslatban foglalt „genderideológia” ellen, és az oktatásügyi miniszter a médiában azt nyilatkozta, hogy még ha támogatásban részesül is a pályázat, ő nem fogja engedni, hogy a benne foglaltakon alapuló tananyag bolgár iskolákba kerüljön. A médiában a kutatócsoportot korrump, gonosz stb. „genderügynököknek” bélyegezték.¹² Ezen a ponton az akadémiai körök néhány tagja is felszólalt

a „genderideológia” ellen. Az Oktatási Minisztérium és a Bolgár Tudományos Akadémia is megerősítette, hogy a társadalmi nemek tudományának fejlesztése nem szerepel a terveik között.

Még ezen incidens előtt, 2017 decemberében került sor az Európa Tanács nőkkel szembeni és családon belüli erőszak elleni konvenciója (az Isztambuli Egyezmény) elleni kampányra. A kampány sajátos módon arra használta a „genderellenes” ideológiát, hogy a nemekkel kapcsolatos progresszív politika létjogosultságát kérdőjelezze meg. A VMRO nacionalista párt vezére, Kraszimir Karakacsanov, aki egyben miniszterelnök-helyettes és védelmi miniszter is, kiadott egy sajtóközleményt, *VMRO: Bulgáriára nyomást gyakorol a nemzetközi lobb, hogy vezessük be a harmadik nemet* címmel.¹³ Karakacsanov kijelentette, hogy pártja és a Hazafiak nevű politikai párt, a kormányzó koalíció partnerei, nem támogatják az Isztambuli Egyezmény ratifikációját, és harcolni fognak ellene. Érvelése megismételte az egyik konzervatív vallásos civil szervezet, a Társadalom és Értékek Szövetség által kiadott, egy héttel korábbi közleményt. Ez a szervezet igen aktív volt a politikai kampány után a civil szférában folyó egyezményellenes mozgósításban; tiltakozásokat szerveztek és petíciót kezdeményeztek az egyezmény ellen, és annak lényegét így fogalmazták meg: „Az egyezmény bevezeti a biológiai nemtől független társadalmi nemek és nemi identitás fogalmát. Benne olyan szövegrészek vannak, amelyek súlyos károkat okozhatnak, és veszélyes következményekkel járnak a nőkre, szülőkre, gyerekekre, a házasságra és a családra, illetve a vallás- szabadságra nézve, továbbá a nemzeti függetlenséget, a közrendet, a közbiztonságot és a bevándorlási politikát illetően.”¹⁴

2018 első felében a törvény, ami az Isztambuli Egyezményt a bolgár nemzeti jog részévé tette volna, erős ellenállásba ütközött mind a kormánypártok, mind az ellenzéki szocialista párt, a köztársasági elnök és a Bolgár Ortodox Egyház részéről. Az ellenséges közéleti reakciókat az embereknek a („harmadik nemmel”, a „genderideológiával” és az azonos neműek házasságával szembeni) félelmeire apelláló manipulatív kampány táplálta. A kormányzat végül visszavonta a törvényjavaslatot. A visszavonás előtt 75 parlamenti képviselő kérte Bulgária alkotmánybíróságától, hogy vizsgálja felül az egyezmény ratifikációjának alkotmányos jellegét. 2018. július 18-án a bíróság úgy ítélkezett, hogy az Isztambuli Egyezmény ellentmond a bolgár alkotmánynak. A bírósági ítéletet úgy értelmezték mint az igazi bolgár keresztény értékrend győzelmét a nép, a család és a nemzet védelmében az LGBT-lobbival és a „brüsszeli diktátummal” szemben.

Csehország egyetemsein számos kutató, kurzus és akadémiai kezdeményezés foglalkozik a gender studies-zal – ezek közül néhány erős civil társadalmi gyökerekkel rendelkezik. A Cseh Tudományos Akadémia Szociológiai Intézete ad otthont a „Társadalmi Nemek és a Szociológia” nevű kutatócsoportnak, amit 1990-ben Marie Čermáková alapított. A prágai Károly Egyetem bölcsészkarán a Társadalmi Nemek Tudománya szak mesterképzését 2004-ben akkreditálták, és jelenleg újjraakkreditálás alatt áll. Emellett a tanszék nemrég indította el angol nyelvű mesterképzését a társadalmi nemek témájában. A brnói Masaryk Egyetem Szociológia Tanszéke eddig alapidiplomás képzést nyújtott a témában (ez a képzés 2004-ben indult), illetve a társadalmi nemek tudománya specializációt kínált a szociológia mesterképzésen belül. 2018-ban megszűnt a brnói alapszakos képzés.

A 2013-ban publikált, a társadalmi nemek tudományával foglalkozó csehországi intézmények helyzetét tárgyaló összefoglaló munkájában Libora Oates-Indruchova azzal érvelt, hogy „mindezeknek az intézményeknek és egységeknek egytől egyig meg kellett küzdeniük a feminista kutatással szembeni ellenszennvel, és a társadalmi nemek tudományát övező, annak akadémiai létjogosultságát megkérdőjelező gyanakvással, amely bizonyos intézményi struktúrák, illetve az ezekben helyet foglaló befolyásos szereplők részéről fogalmazódott meg. Rendszeresen illetik őket azzal a váddal, hogy inkább aktivisták, mint tudósok, és hogy a társadalmi nemek tudományát ideológiai elhajlás jellemzi (mintha ez ugyan más társadalomtudományokra nem lenne igaz). Nemrégiben az egyik intézményt auditáló akadémiai bírálók azon az alapon elleneztek a tudományág bármiféle további intézményi fejlesztését, hogy a társadalmi nemek tudománya csak egy »divatos« szak (mindezt a politikai vezetés azon szólamai közepette, hogy az oktatásnak a piac igényeit kell kiszolgálnia). Ennek ellenére [...] két prágai kutatócsoportnak a társadalmi nemek kérdésének szakértőiként sikerült a nyilvánosság számára is láthatóvá válnia” (Oates-Indruchova 2013).

A brnói BA-program megszüntetésének hivatalos indoka a diákok alacsony száma, „az érdeklődés hiánya” volt. Valójában évente több mint 150-en jelentkeztek a programra az elmúlt időszakban, akik közül 12–17 diákot lehetett egy évben felvenni. Jelenleg a Szociológia Tanszék azon oktatói, akik korábban ebben a programban tanítottak, továbbra is foglalkoznak a társadalmi nemek témájával, és a szociológia témakörén belül oktatják is ezt. Prágában az elmúlt években felerősödtek a kritikus hangok az egyetem falain belül és kívül (azaz

a médiában) is, és a társadalmi nemek tanulmányát úgy jellemezték, mint amely inkább ideológia, semmint tudomány. A Csehországban bevezetett egyetemi akkreditációs szabályozás általánosságban is sok fejfájást okozott az önálló gender studies programoknak, mivel új követelmények jelentek meg a habilitált oktatók számát illetően, akiknek kötelezően az oktatógárda részét kell képezniük.

Lengyelországban számos egyetem kínál oklevelet adó képzést a társadalmi nemek tudománya témájában, bár néhány program mostanában megszűnt. Oklevelet adó képzés elérhető többek között a Varsói Egyetemen, a Lengyel Tudományos Akadémián, illetve a toruńi Nicolaus Copernicus Egyetemen. Létezik egy nemzetközi együttműködésen alapuló program is, az Erasmus Mundus mesterképzése a nők és a társadalmi nemek tudománya témájában (a korábban említett GEMMA), amelyet a Łódźi Egyetem kínál.

Ugyanekkor a „genderellenes” retorika erősen jelen van Lengyelországban. A lengyel jobboldal hangosan üdvözölte az kétéves társadalmi nemek tanulmánya mesterképzés magyarországi megszüntetését. A lengyel jobboldali média örömmel fogadta az ötletet „a gender studies betiltására”, és többféle akcióba kezdett e cél elérése érdekében. Anna Sobecka, a Jog és Igazságosság Pártja (a kormányzó párt) egyik parlamenti képviselője 2018 októberében formális interpellációt intézett a tudomány- és felsőoktatásügyi miniszterhez, amelyben a társadalmi nemek tanulmányozását „ideológiának” minősítette, és a témában elérhető programok és a diákok számáról érdeklődött, illetve feltette a kérdést, hogy a minisztérium tervezi-e a gender studies szakok finanszírozását az állami egyetemeken. Az interpellációra mindezidáig nem érkezett hivatalos válasz. Jaroslaw Gowin tudomány- és felsőoktatásügyi miniszter 2015-ös hivatalba lépése óta több ízben is elítélően nyilatkozott a társadalmi nemek tudományáról, bár 2016-ban leszögezte, hogy nem kíván beleszólni a tudomány autonómiájába és szabadságába.

A társadalmi nemek tudományát célkeresztbe helyező agresszív, nyilvános támadások 2017-ben kezdődtek Lengyelországban. Ekkor egy lengyel abortuszellenes civil szervezet (az Élet és Család Alapítvány, amelyet jelenleg az abortuszellenes kampány egyik legaktívabb szereplője vezet) kérelmezte a lengyel állami egyetemektől a gender studies-t oktató tanárok nevének kiadását, más, pl. a fizetésükre vonatkozó információkkal együtt. 2018 szeptemberében aláírásgyűjtés indult, ami a társadalmi nemek tudományának betiltását kérelmezte a tudomány- és felsőoktatásügyi minisztertől. A petíció egyértelműen

Orbán Viktor Fidesz-kormányának elveit követte, és ez még azelőtt történt, hogy a kétéves magyarországi mesterképzést megszüntették volna. A petíciót eddig több mint 30 ezer ember írta alá.

2018-ban Lengyelország az egyetemek újjászervezését is magában foglaló felsőoktatási reformot vezetett be. Ez a törvény a társadalmi nemek tudományára közvetlenül nincs hatással. Lengyelországban a gender studies képzések egyébként is fizetősek, ezeket a diákok finanszírozzák. A felsőoktatási reformot sok kritika érte a társadalom- és bölcsészettudományokra gyakorolt hatása miatt; például az olyan szakok, mint a kultúratudomány vagy az antropológia már nem elismertek, ezek helyét a „kulturális és vallási tanulmányok” szak vette át. Ennek ellenére a társadalmi nemekre fókuszáló vagy ezeket elemzési kategóriaként elfogadó egyéb tudományos kutatási irányok, ideértve a történelmet, egyelőre folyamatos pénzügyi támogatást kapnak a két fő nemzeti támogatási alaptól. Emellett a társadalmi nemek tudományával foglalkozó vagy ezt integráló formális és informális kutatócsoportok és központok több állami egyetemen és a Lengyel Tudományos Akadémián is működnek, és konferenciákat, előadásokat szerveznek.

Ez az írás nem vehette sorra az összes közép-európai ország fejleményeit. Mindazonáltal összegzésként elmondható, hogy Közép- és Kelet-Európa számos országában teret nyert a „genderellenes” ideológia, és ez abba az irányba befolyásolta a közbeszédet és a politikát, hogy megkérdőjeleződjön a gender studies tudományos létjogosultsága. A gender studies mesterképzés, magyarországi országos megszüntetése azonban precedens nélküli. Úgy tűnik, hogy a régióban sok múlik a közösségi és egyéni kezdeményezéseken és akciókon, amelyek biztosíthatják a gender studies szakoknak és tanfolyamoknak a továbbélését, és ezek további kezdeményezések kiindulópontjai is lehetnek. Emellett a társadalmi nemek tudományával foglalkozó kutatók számos országban kezdték tudományos górcső alá venni a „genderellenes” ideológiát, és nyilvános ellenvéleményeket és tiltakozást fogalmaznak meg. Ellenzik, hogy a nemekkel kapcsolatos bizonyos típusú politikai irányelveket a nemzetre, a családra vagy a gyermekekre károsnak bélyegezzenek, és elutasítják a nemekkel kapcsolatos progresszív, „európai” irányelvekhez való ragaszkodás társítását a rasszista bevándorláspolitikával, illetve a társadalmi nemekhez fűződő retrográd szemlélet összekapcsolását bármelyik nemzettel vagy kultúrával.

Egy olyan világban, ahol az agresszívan antifeminista, rasszista és a nyíltan társadalmi kirekesztésre építő politika – régi vagy új kön-

többsen – napról napra mind nagyobb teret nyer, számít minden ilyen tett és kezdeményezés.

Számos Közép- és Kelet-Európában dolgozó kolléga gyűjtött, illetve szolgáltatott információt e Beszámoló számára, köztük Krassimira Daskalova, Alexandra Ghit, Isidora Grubacki, Natalia Jarska, Ana Luleva, Libora Oates-Indruchova, Darja Zaviršek és Susan Zimmermann. Ez utóbbi koordinálta a folyamatot, szerkesztette az írást és adta meg keretét.

Jegyzetek

- ¹ A MATILDA-programról ld.: <https://matilda-european-master.univie.ac.at/> (Letöltés: 2019. március 10.) A nők és a társadalmi nemek történetéről és a társadalmi nemek tanulmányáról Közép- és Kelet-Európában ld. az *Aspasia* hasábjain közölt vitákat: Krassimira Daskalova (szerk.): FORUM. The Birth of a Field: Women's and Gender Studies in Central, Eastern, and Southeastern Europe, 1–2. *Aspasia: The International Yearbook of Central, Eastern, and Southeastern European Women's and Gender History* 4 (2010): 155–205 és 5 (2011), 128–203; valamint Krassimira Daskalova (szerk.): FORUM. Clio on the Margins: Women's and Gender History in Central, Eastern, and South Eastern Europe, 1–2. *Aspasia*, 6 (2012): 126–185 és 7 (2013), 132–213.
- ² Ennek az epizódnak, illetve a jelenlegi „genderellenes” trendnek és a kapcsolódó oktatási „reformoknak” az elemzéséhez lásd még: Barát Erzsébet 2019: Revoking the MA in Gender Studies in Hungary Enmeshed in the Right-Wing Populist Political Rhetoric. *L'Homme: Europäische Zeitschrift für feministische Geschichtswissenschaft* 30 (2019), 2.
- ³ A PATTERNS Lectures nevű program Közép- és Délkelet-Európában induló új egyetemi kurzusok támogatására jött létre az ERSTE Alapítvány kezdeményezésére, a World University Service (WUS) Austria kezelésében. Szerbiáról lásd.: <http://patterns-lectures.erstestiftung.net/20162017-2/selected-courses/#eindeutiger-bezeichnerVII> (Letöltés: 2019. március 12.)
- ⁴ Ezt az esetet dokumentálja Darja Zaviršek és Barbara Rajgelj tanulmánya (2019). Lásd például Vincze cikkeit ebben a kötetben: Jelena Jovanović – Angéla Kóczé – Enikő Vincze – Violetta Zentai (szerk.) 2018: *The Romani Women's Movement: Struggles and Debates in Central and Eastern Europe*. London, Routledge.
- ⁶ Eredeti konferenciafelhívás: https://blacksea-horizon.eu/object/event/947/att_ach/Queer_Fem_SEE_Call_for_Papers.pdf (Letöltés: 2019. március 19.) A konferencia előadásait itt publikálták: <http://feminist.krytyka.com/en/issues/feminist-critique-2-2019> (Letöltés: 2019. március 12.)
- ⁷ <http://www.analize-journal.ro/issue-no-10-242018> (Letöltés: 2019. március 14.)
- ⁸ <https://www.amosnews.ro/scrisoare-deschisa-reprezentantilor-mediului-academic-referitoare-la-prolematica-egalitatiei-de-gen> ; <https://www.amosnews.ro/scrisoare-deschisa-reprezentantilor-mediului-academic-referitoare-la-prolematica-egalitatiei-de-gen> (Letöltés: 2019. március 14.)

- ⁹ <https://www.amosnews.ro/scrisoare-deschisa-reprezentantilor-mediului-academic-referitoare-la-problema-egalitatii-de-gen> (Letöltés: 2019. március 14.)
- ¹⁰ A társadalmi nemek tanulmányának korai fejlődéséről Bulgáriában lásd: Luleva, Ana 2009: Zum Stand der Geschlechterforschung in Bulgarien. In: Christian Voß (szerk.): *EU-Bulgariistik: Perspektiven und Potentiale*. Berlin, Verlag Otto Sagner, 161–171.
- ¹¹ A helyzet részletes elemzését adta Ana Luleva „Pride and Prejudices: Gender in the Focus of the Emotional Public Discourse in Bulgaria” c. előadásában a 9. InASEA konferencián (Emotions, Senses, and Affect in the Context of Southeast Europe), a horvátországi Zadarban, 2018. szeptember 27–30-án.
- ¹² <https://trud.bg>; <https://offnews.bg/obshtestvo/avtorite-na-proekta-zadzhendar-modelv-uchilishte-nalozhiha-ni-tcenz-685661.html> (Letöltés: 2019. március 12.)
- ¹³ <http://glasove.com/categories/intervyuta/news/vmro-mezhdunarodni-lobitarnatiskat-byulgariya-da-uzakoni-tretiya-pol> (Letöltés: 2019. március 19.)
- ¹⁴ <http://legalworld.bg/67724.vmro-se-obiavi-sreshtu-ratifi-ciraneto-nanistanbulskata-konvencii-podpisana-ot-ekaterina-zaharieva.html>; <http://glasove.com/categories/na-fokus/news/istanbulskata-konvenciya?page=2> (Letöltés: 2019. március 12.)

Irodalomjegyzék

- Hodžić, Amir – Štulhofer, Aleksandar 2017: Embryo, Teddy Bear-Centaur and the Constitution: Mobilizations against ‘Gender Ideology’ and Sexual Permissiveness in Croatia. In: Roman Kuhar – David Paternotte (szerk.): *Anti-gender Campaigns in Europe: Mobilizing Against Equality*. Lanham, MD, Rowman & Littlefield, 59–77.
- Kolarić, Ana – Dojčinović, Biljana (szerk.) 2018: *Feministički časopisi u Srbiji: Teorija, aktivizam i umetničke prakse u 1990-tim i 2000-tim*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, http://doi.fl.bg.ac.rs/volume.php?l=rsl&pt=eb_book&y=2018&issue=femjis-2018&i=0 (Letöltés: 2019. március 15.)
- Oates-Indruchova, Libora 2013: The Local and the Global in Czech Gender Studies. *News-Net: News of the Association for Slavic, East European, and Eurasian Studies* 53, no. 4 (2013), 1–3.
- Zaviršek, Darja 2018: *Skrb kot nasilje*. Ljubljana, /cf*.
- Zaviršek, Darja – Rajgelj, Barbara 2019: Anti-refugee Sentiment without Refugees: Human Rights Violations and Social Work in Post-socialist Countries of Southeastern Europe in their Social Contexts. *Journal of Human Rights and Social Work* 4, no. 1 (2019): 5–17. <http://link.springer.com/article/10.1007/s41134-018-0083-2> (Letöltés: 2019. április 5.)

(Fordította: Lyublyanovics Kyra)

Eredeti megjelenés: *Aspasia* 13 (2019): 1–11. DOI:10.3167/asp.2019.130103

A foglyok elkülönítése és a tilalomrendszer a holokauszt éveiben

Szemelvények *Az ismeretlen fekete könyv*¹ náci irányelveiből, a megszállás időszakának sajtójából és szemtanúk visszaemlékezéseiből

Összeállította: Ilja Altman

Források

A megszállt Kijevben orosz származású férjének családjánál rejtőzködő Ida Belozovszkaja visszaemlékezései; Jevszej Gopstein bibliográfus Szimferopolra vonatkozó jegyzetei²; a lettországi Preili kisvárosban 1941 nyarán agyonlőtt 15 éves lány, Seina Gram naplója; egykori foglyok tanúvallomásairól készült feljegyzések Minszk, Jesszentuki, Kaunas, Odessza, a román megszállási zóna,³ Litvánia és Ukrajna járási központjainak felszabadulása után.

*A mozgásszabadságtól való megfosztás
(Szigorúan titkos!)*

Részletek a Reichskommissariat Ostland (Ostland Birodalmi Helytartóság)⁴ zsidókra vonatkozó ideiglenes rendelkezéseiből (Lettország – Riga, 1941. augusztus 9.)

A zsidóknak tilos:

- elutazniuk lakóhelyükről, illetve lakóhelyet változtatni a Gebietskommissar (Гегбитскомиссар; területi helytartó, politikai biztos) vagy a Stadtskommissar (városi helytartó, politikai biztos) engedélye nélkül,
- a járdán járni, tömegközlekedési járművel, autóval közlekedni;
- a szabadidős pihenőhelyeket igénybe venni (üdülőhelyek, uszodák, parkok, parkzónák, játszótérek, sportlétesítmények);
- színházakat, filmszínházakat, könyvtárakat, múzeumokat látogatni;
- bármilyen típusú iskolába járni.

Zsidóknak kifejezetten tilos olyan körzetekben lakni, amelyeknek gazdasági, katonai vagy ideológiai fontosságuk van, beleértve az üdülőterületeket is.

A Generalkommissarok (Генерал-комиссары; előjáró helytartók, politikai biztosok) döntenek arról, milyen szankciókat foganatosítanak a fent megnevezettekkel kapcsolatban, s egyúttal ezek bevezetését minden területi egységnek és területi biztosnak külön elrendelve.

Elkülönítés

(Szigorúan titkos!)

Részletek a Reichskommissariat Ostland zsidókra vonatkozó ideiglenes rendelkezéseiből (Lettország – Riga, 1941. augusztus 9.)

Amennyire csak lehetséges, a zsidókat egy helyre kell csoportosítani a városokban, illetve a nagyvárosok azon kerületeiben, amelyek lakossága korábban főként zsidókból állt. Gettókat kell létesíteni bennük, és a zsidóknak meg kell tiltani, hogy ezeket a gettókat elhagyják.

A gettó teljes elszigetelését a helyi lakosságból kialakított segédrendőrséggel kell biztosítani.

Mindenki, aki a gettó területén át akar haladni, azt csak a Gebietskommissar előzetes engedélyével teheti.

Részletek helyi rendelkezésekből

A gettó-koncentrációs táborát szögesdrótkerítéssel kell lezárni és körülkeríteni. A gettóból a zsidók csak csoportosan és munkavégzés érdekében távozhatnak. Röviddel ezelőtt már megtiltották nekik a járdákon való közlekedés. (*Litvánia – Kaunas, 1941. július*)

Zsidóknak tilos a járdán közlekedni, a zsidó személyeknek az utca közepén kell menniük. (*Belorusszia – Minszk*)

A gettóból történő be- és kijárást csak oszlopmenetben szabad végrehajtani, amelynek célja a kora reggeli munkába menet, illetve este az onnan való visszajövetel. Ha zsidót a gettó területén kívül fognak el, amint oroszral beszélget, mindkettőt helyben agyon kell löni. (*Belorusszia – Minszk*)

„Sokakat gyilkoltak meg, mert egyik barakkból a másikba mentek át.” (*Ukrajna – Harkov*)

„A kijárási csak este 10-ig engedélyezett, de előtte sem merészeli senki a fejét kidugni. Csak a lakásban ülünk.” (*Seina Gram, Lettország – Preili, 1941. július 3.*)

„Leginkább az töltött el rémülettel, hogy mindenütt és mindenhol feliratok voltak: »Zsidóknak tilos a bemenet!« A zsidó gyerekek, akik nem értették ezt, állandóan kérdezték: »Mifélek azok a zsidók, hogy lehet őket meglátni?« Aztán a szüleiknek be kellett vallaniuk, és meg kellett mondaniuk, hogy őket értik ez alatt.”⁵ (*Manyi Feingold visszaemlékezéseiből, Ukrajna – Uman*)

„Mindannyian egérfogóban voltunk. Hová bújhatnánk el? Minden út zárva volt. Néhány nap múltán apám valamiért kiment az utcára, és nem tért vissza – már kezdték összefogdosni a zsidó férfiakat.” (*Ida Belezovszkaja, Ukrajna – Kijev*)

Azonosító jelzések, engedélyek, tiltások
(Szigorúan titkos!)

Részletek a Reichskommissariat Ostland zsidókra vonatkozó ideiglenes rendelkezéseiből (Lettország – Riga, 1941. augusztus 9.)

A zsidók nem gyakorolhatják az alább felsorolt foglalkozásokat: ügyvédi tevékenység, bankműveletekkel, pénzváltással, pénzkölcsönzéssel kapcsolatos tevékenység, közvetítési, ügynökségszervezési, ingatlankereskedelmi és ügynöki-házalási tevékenység.

E rendelkezéssel összefüggésben a zsidóknak regisztráltatniuk kell magukat, bejelentve családnévüket, nemüket, életkorukat és címüket.

Rendeletet kell kiadni arról, hogy a zsidóknak állandóan és egyértelműen megkülönböztethető azonosító jelet kell viselniük: legalább tíz centiméteres, sárga, hatágú csillagot kell hordaniuk, baloldalon mellmagasságban és a hátuk közepén.

Naplórészletek:

„November 12-től a zsidó lakosságot arra kötelezték, hogy mindkét

kezükre csillagot erősítsenek. Magam is viseltem. Az első napokban hordtam, aztán pedig abbahagytam, szembeszegültem a paranccsal.” (*Oroszország – Szimferopol*)

„A sztaroszta, a falu vezetője kihirdette: minden zsidónak haladéktalanul viselnie kell a jelet – hatágú csillagot – a jobb oldali ruhaujjon, jól látható helyen. Úgy döntöttem, inkább meghalok, de nem hordom ezt a bélyeget. S minthogy a férjem orosz volt, a sztarosztához fordultam. Adott egy igazolást, hogy fel vagyok mentve a jelzés viselése alól. Boldog voltam ettől a dokumentumtól.” (*Raisza Zelenykova visszaemlékezéseiből, Ukrajna*)

„Ahhoz, hogy kenyeret kapjunk, előtte be kellett mutatni az igazolványunkat, hogy igazoljuk, nem vagyunk zsidók.” (*Ukrajna – Jesszentuki*)

„Anna Morgulisz másfél éven át hamis igazolvánnyal élt, amit egy prémkabátért, egy ágyneműért és egy ruháért vásárolt a Moldovanka piacon.” (*Ukrajna – Odessza*)

A külvilágtól való izolálás

Naplórészletek:

„Két éve nem voltam az utcán, nem láttam a napot, nem lélegeztem be friss levegőt. A lakás ablakai el voltak függönyözve. Ha egy idegen megjelent az udvaron, olyan helyre kellett elrejtőzni, ahol a razzia során nem fedezhetnek fel. Ha csak kinyitottam volna az ajtót, és kimentem volna a lépcsőfordulóra, már halálos veszély fenyegetett. Minden szomszéd abban volt érdekelt, hogy felfedje a rejtkehelyemet.” (*Ida Belozovszkaja – Ukrajna, Kijev*)

„Hogy megmentsem a gyerekeimet, egy falusi iskolába mentem tanítónőnek az első osztályba. Adtak egy kályha nélküli szobát, amelynek az ablaka ki voltak törve. Egy keskeny vaságyat. Szalmát magam kerítettem. Egy hónapon belül csináltak egy tűzhelyet, megígértem, hogy fizetek érte. Volt ugyan tűzifája az iskolának, amit még a mi hatalmunk készített oda az 1941–1942-es tanévre, de a főnök magához vette az egészet, és nem akart belőle adni, viszont nem mertem vele vitatkozni. 1941-ben rettenetes hidegek voltak, s ebben a fagyban nem

lehetett kifűteni a kis szobámat. A gyerekeknek szinte kezűk-lábuk lefagyott. Több mint két éven át nem láttunk kenyeret.” (E. Kotlova tanítónő visszaemlékezéséből, aki két gyerekével menekült el Kijevből)

„Naponta meghalt 15–20 ember az éhségtől, a tífusztól, a súlyos fekélyektől és hasonlótól.” (Ukrajna – Tulcsin, gettó)

Harc a kijárási tilalom megsértői és a betegek ellen

Odesszai Újság, 1942. augusztus 23.

„Vaszilij Karakutát, Szergej Tekarenkot és Andrej Ragyionovot három napra börtönre ítélték, mert engedély nélkül érkeztek a városba.”

„A rendőrhatalóság letartóztatta a zsidó Swarzburg-Peiszehovicsot, aki a Kaukázusból jutott ide, hogy megkeresse családját. Nem volt nála semmilyen dokumentum. Swarzburgot átadták a katonai rögtönítélő bíróságnak.”

Naplórészletek:

„Ha a németek sárga jelzés nélküli zsidóval találkoznak, ütlegetik őket, hogy viseljék a csillagot.” (Belorusszia – Minszk)

„Ha egy zsidó némettel találkozik, akkor köteles levenni előtte a sapkáját. Ha nem ezt teszi, bármelyik német halálra is verheti őt.” (Belorusszia – minszki gettó)

„Már tudtam, hogy a városban razziáznak, de azt nem, hogyan zajlik. Mit tesznek eközben? Mindenkit ellenőriznek, vagy csak szűrőpróbaszerűen?” (Jevsej Gopstein, Oroszország – Szimferopol)

„Ha valakinek 38 fok fölé emelkedett a láza, agyonlőtték. Emiatt végeztek ki négy lánykát és egy húszéves fiatalembert. A lázat egy ukrán orvos és egy német komendáns együtt ellenőrizte. A beteg lányok és fiatal fiúk egészségesnek mondták magukat, s hogy képesek dolgozni.” (Ukrajna – Spola város lakóinak elbeszéléseiből. A felszabadulás után feljegyezte Kruglják tanító.)

A Reichskommissariat Ostland irányelveiből

A munkaképes zsidókkal szükség szerint végeztessenek kényszermunkát. A javadalmazásnak nem kell igazodnia a tevékenység tényleges értékéhez, csupán ahhoz, hogy elősegítse a munkát végző és az ő családtagjai pusztá létfenntartását, figyelembe véve azt is, még milyen javak állnak rendelkezésére ehhez. A kényszermunkásokat alkalmazó magáncégek és személyek a munka ellenértékének megfelelő összeget a Gebietskommissariat pénztárába fizessék be, amely a megfelelő módon adja ki a fizetséget a kényszermunkásoknak. Az ezekkel összefüggő elszámolásokról külön rendelkezések lesznek kibocsátva.

Naplórészletek:

„A tőzegkitermeléshez új csoportot szerveznek. Nem lánynak való. De megelégettem az otthon ülést, már inkább magam jelentkeznek munkára.” (*Seina Gram, Lettország – Preili, 1941. július 24.*)

„A tőzsde kért egy jegyzéket arról, hogy a zsidók közül ki, hol és milyen munkát végez. Amikor a jegyzéket megkapták, a képzett dolgozóknak kártyákat adtak ki. A kétkezi munkások nem kaptak ilyen kártyákat.” (*Belorusszia – Minszk*)

„A képzett dolgozóknak a házuk bejáratára egy kisebb táblát kellett kifüggeszteniük, s azon feltüntetni a családfenntartó munkahelyét és az eltartottak listáját. Amikor mindez megvolt, kijött a parancs arról, hogy minden házat beszámoztak a »bizottságban«, s hogy ezt a számot sárga színnel fel kell tüntetni a ruhák hátán és mellrészén. A számot fehér vászonra nyomtatták. Én két 12-es számot viseltem, egyet elől, illetve egyet hátul.

Így tehát most már mindenki hordja a számokat. A németek aztán kihirdették, hogy ha valaki valamelyik házból megsérti a német törvényt, akkor mindenki, aki az alatt a szám alatt lakik, agyon lesz löve.” (*Belorusszia – Minszk*)

„Hozzám fordul a főnök, és teljes meggyőződéssel állítja, hogy zsidó nő vagyok, s hogy 1000 rubelt fog kapni a fejemért. Elbeszélésbe kezd arról, hogy mennyire kedveli a zsidókat, s majdnem feleségül

vett egy zsidó tanítónőt. Aztán azt ajánlja, hogy adjak neki 1000 rubelt, s akkor nem fedi fel a zsidó voltomat. Mintha macskakörmök vajnának a lelkembe, de nem mutatom ki. Azt felelem: »Aggódjon az, akit abba a rovatba írtak be!«” (*Ukrajna – E. Kotlova tanítónő visszaemlékezéseiből, aki két gyerekével menekült el Kijevből*)

Hétköznapi élet

Részletek a Reichskommissariat Ostland zsidókra vonatkozó ideiglenes rendelkezéseiből (*Lettország – Riga, 1941. augusztus 9.*)

A zsidó lakosság saját létfenntartása érdekében megtarthatja a következőket:

- A minimális szükségleteket kielégítő háztartási eszközöket (bútor, öltözék, ágynemű).
- Minden családtag zsidóra számított napi 0,2 birodalmi márkát (2 rubelt). A pénzt egy hónapra előre kell számítani.
- A gettóban a zsidók csak annyi élelmiszert kaphatnak, amennyi elkülöníthető a település többi lakójának szükségletétől, de nem többet, mint amire szükségük van a puszta létezésük fenntartásához. Ez vonatkozik az összes alapvető igényt kielégíteni hivatott javak elosztására is.

Naplórészletek:

„Végre a könyökeim segítségével úgymond megmosdottam, ledörögöltem magam. Érzem, hogy meg kell magyarázzam e szóhasználatot, hiszen a mosakodni azt jelenti, hogy az ember leöblíti a kezét, majd nedves ujjaival áttöröli a szemhéját és az arcát. Az pedig nyilvánvaló, hogy szappanra senki nem is gondolhat.” (*Ukrajna – Lvov, Janovszki-láger*)

„Semmilyen ételt nem adtak. Az emberek abból a tartalékból ettek, amit magukhoz tudtak venni és idehozni a városból. Megkezdődött az éhezés. Naponta húszan–harmincan haltak éhen. A víz hiányától is szenvedtünk. Déli 12-től 1 óráig megengedték a nőknek, hogy korlátozott számban, őrizet alatt, egy közeli kúthoz menjenek vizet húzni, pontosabban nem vizet, hanem piszkos, sáros lötytyöt. A férfiak nem mehettek vízért. Nagy hiány volt vízből, s egy üvegért 100 rubelt is elkérték.” (*Szemjon Krivorucsko, Ukrajna – Harkov*)

„A brigádvezető osztotta a kenyeret. Minden fogoly egy darabot kapott. Norma szerint egy darabnak 175 grammosnak kellett volna lennie. De az esetek nagy részében a súlyuk nem volt több 120 grammnál. A kenyér fekete volt, tele korpával, és nagyon nehéz volt lenyelni.” (*Ukrajna – Lvov, Janovszki-láger*)

„Van egy lengyel női rokonom, Sztranyiszlava Krajevskaja. Wc-kben, pincékben, padlásokon, saját lakásában rejtegetett, illetve a saját és az én orosz barátaimnál, akik az életüket kockáztatták ezért. Egyszer, amikor támadás érte a házat, ahol tartózkodtam, egy hordóba másztam. Így éltem túl egy egész évet, egészen 1942 decemberéig.” (*Anna Morgulisz, Ukrajna – Odessza*)

„Beállt a tél. Nincs mivel fűteni. Nincs mivel takarózni. Nincs mit enni. Nappal idegen házakhoz megyek melegedni. Én az egyikbe, Lida lányom a másikba. Vannak jó emberek, akik enni adnak. De olyanok is vannak, akik a házba sem engednek be.” (*Raisza Zelenykova visszaemlékezéseiből, Ukrajna*)

„A szörnyű zsúfoltságtól, az éhségtől, a vízhiánytól tömegessé váltak az emésztőrendszeri megbetegedések, amelyek még több fertőzéshez vezettek. A barakkokból csak reggel 8 és délután 4 óra között lehetett kimenni. Bárkit, aki máskor ment ki, helyben agyonlőtték. Reggelre a barakkok folyosóit kibírhatatlan mocsok árasztotta el. És akkor megkezdődött a takarítás – kézzel, minthogy lapát vagy seprű nem volt, a németek viszont agyonlövással fenyegettek, ha egy órán belül nem lesz kitakarítva. És ehhez jött még az éjszaka elhunytak holttesteinek elhordása.” (*Szemjon Krivorucsko, Ukrajna – Harkov*)

Lelkiállapot

Naplórészletek:

„Minden órában új hírek jönnek. Az egyik azt mondja, hogy még vinni fognak közülünk, a másik, hogy már nem. Kinek higgyünk? Annál rettenetesebb. Mindenki ül, és várja a halált. Megtudjuk, hogy az itt maradt zsidóknak még szörnyűbb halált készítenek elő. Élve égetnek el bennünket. Már nem érdekel. Sem élni nem akarok, sem meghalni. Csupán egy dolog hökkent meg: hogy viselhetjük el mindezt?” (*Seina Gram, Lettország – Preili, 1941. július 30.*)

„A szabadidőmben, amikor egyáltalán nem volt mit csinálnom, és olvasnivalóm sem volt, nem találtam a helyet, ahova magam elől elrejtőzhettem volna. A kishálószobában lévő cserépkályhához mentem, és hozzákopogtattam a fejemet, hogy elnémítsam a belső fájdalmat, hiszen kiabálni nem volt szabad.” (*Ida Belezovszkaja, Ukrajna – Kijev*)

„Ötven évet magam mögött tudva sem képzelhettem el, hogy jöhet egy olyan nap, amikor a legkisebb hangtól, az utcai lépések zajától, az ajtón egy könnyed kopogástól is félni kezdesz, és halálos rémület tölt el. És a legszörnyűbb, hogy az emberek, akiket egész életedben ismertél, elfordulnak tőled, mint valami idegentől, mintha ellenség lennél, mintha pária, alacsonyabb rendű lény volnál.” (*Anna Morgulisz, Ukrajna – Odessza*)

Menekülés a valóság elől

Naplórészletek:

„A leghiszékenyebb és az önmagukat leginkább áltató emberek feltétlenül alávetették magukat a románok parancsainak. De nem volt kibúvó semmilyen indokkal. A gettóba be kellett vonulniuk a bennlakóknak, akik több éve nem keltek ki az ágyból, a nyomorékoknak, sőt a súlyosan fertőző és a pszichikai bántalmaktól szenvedő betegeknek, továbbá a szülési fájdalmaktól szenvedő nőknek is. Nem volt kivétel. Lám, jön egy kistermetű ember, a feje mélyen behúzva a vállai közé, magas, gondolatokkal teli homloka a tudósé, barna szemei szomorúak. Egész alakjában zavartság, mélységes bánat, a sorsnak való megadás. Kézen fogva vezet egy kicsi, ősz hajú, rózsaszín arcú öregasszonyt.” (*Ukrajna – Odessza*)

„Reggel hat óra előtt egyetlen zsidó sem mert mutatkozni sem az utcán, sem az udvaron. És ha csak megjelent valaki, azonnal le tartóztatták. Hadd utaljak egyetlen esetre! Egy kilencvenéves öreg imádkozni jött a zsinagógába, s amikor senkit nem talált ott, kiült a kúthoz, hogy várja a többieket. Odament hozzá egy litván bandita, ütlegetni kezdte, és a börtönig üzte.” (*Litvánia*)

„Mindig sokat olvastam, de most sehogyan nem jutottam könyvhöz, s ettől rettenetesen szenvedtem.” (*Ida Belezovszkaja, Ukrajna – Kijev*)

„Későn kelek. Mindenki más már munkán van. Egy keveset foglalkozom az oroszsal, aztán felmegyek a padlásra és rakosgatom az újságokat.” (*Seina Gram, Lettország – Preili, 1941. július 3.*)

„Amikor eltelt egy kevés idő, amikor már remény sem volt az értelmes életre, felvetődött bennünk a kérdés, hogy hármásban – én, Igor fiam és a férjem – felakasztjuk magunkat, hogy véget vessünk az életünknek. De még vártam ezzel. Amikor kimentem az utcára, úgy éreztem, mintha a levegő leverne a lábamról, akkora ereje volt.” (*Ida Belozovszkaja, Ukrajna – Kijev*)

„Tisá beáv, az első és a második szentély pusztulásának emléknapja van. Soha nem imádkoztam ezen a napon és egyáltalán nem böjtöltem, ma viszont egy héttel a nagy szerencsétlenség, a véres vasárnap után, amikor annyi ártatlan áldozat lelte halálát, úgy döntöttem, természetesen a hatóságok elöl eltitkolva, hogy egész nap imádkozom. Fél kettőkor jönnek hozzám, és a tözegmunkálatokhoz regisztrálnak. Mama rám parancsol, hogy egyek valamit, mert másként nem tudok majd dolgozni. Hallgatok rá.” (*Seina Gram, Lettország – Preili, 1941. augusztus 8. Másnap Seina Gramot egész családjával együtt meggyilkolták.*)

Fordítói jegyzetek

- ¹ A *Fekete könyv* 1980-ban, Jeruzsálemben jelent meg a Jad Vasem Intézet és a Tarbut Kiadó együttműködésében. Az eredeti kéziratot 1944 és 1946 között Vasziliy Grosszman és Ilja Ehrenburg irányításával népes szerkesztőgárda állította össze „a német-fasiszta hódítóknak a háború időszakában, 1941–1945 között, a Szovjetunió átmenetileg megszállt körzeteiben és Lengyelország haláltáboráiban a zsidók elleni bestiális tömeggyilkosságokról”. A könyvet azonban nem adták ki, sőt a nyomtatásra elkészített anyagot 1948-ban megsemmisítették, a szerkesztők közül sokakat meghurcoltak. Ám a kézirat Izraelbe került, más része Romániában jelent meg, illetve belőle a szovjet sajtóban is publikáltak részleteket. Ezek felhasználásával 1991-ben láttak napvilágot oroszul a dokumentumok, a visszaemlékezések a kijevi MIP Oberig kiadónál *Fekete könyv* (Черная книга) címmel. Folytatásának tekintik *Az ismeretlen fekete könyv* című összeállítást, amit 2015-ben jelentetett meg a moszkvai АСТ Kiadó. Benne visszaemlékezések, tanúvallomások, levelek, naplórészletek, a román és a magyar megszállók zsidók elleni kegyetlenkedéseinek leírásai, amelyek az eredeti „Fekete könyv”-ből politikai okokból kimaradtak. Fejzetecímei: Ukrajna, Fehéroroszország, Oroszország, Litvánia, Lettország, Szovjet emberek, Zsidó hadifoglyok, Külföldi zsidók legyilkolása a Szovjetunió területén.
- ² Jevszej Gopstein (1885–1960) a krímbeli Szimferopolban vezetett naplót 1923

januárjától 1953 januárjáig. Gyöngybetűs kéziratát a Harvard Egyetem őrzi. Kópiáját és kiadásának jogát Borisz Berlin, a Boston College professzora és Maxim Sraer kapta meg. Borisz Berlin, Jurij Purim és mások szerkesztésében 2012-ben jelentette meg a moszkvai DPK Press Kiadó *Régi jegyzetlapokból* (Из старых бумаг) címmel.

- ³ Transznizisztia – ma a Moldáviától elszakadt Dnyeszter Menti Köztársaság.
- ⁴ Reichskommissariat Ostland: 1941-ben a náci Németország polgári közigazgatási megszállási intézményt hozott létre ezen a néven a Baltikumban (Észtország, Lettország, Litvánia), Lengyelország északkeleti részén és a Belorusz SZSZR nyugati területén a második világháború időszakában.
- ⁵ A „zsidó” (жид) kifejezésnek a keleti szláv nyelvterületen, a közbeszédben pejoratív, kifejezetten antiszemita töltete van. A kulturált, előítéletmentes közbeszédben, a tömegkommunikációban a „еврей” (jevrej) szó használatos a népcsoport, illetve a zsidó valláshoz tartozók megnevezésére. Ugyanakkor a pravoszláv egyház szóhasználatában megőrződött a kifejezés eredeti formájának használata, többé-kevésbé pejoratív tartalom nélkül.

(Fordította: Kabai Domokos Lajos)

Az ismeretlen fekete könyv (Неизвестная «Черная книга») először 1993-ban jelent (Jeruzsálem–Moszkva, S. Szpektor) a Jad Vasem és a GA RF (az Oroszországi Föderáció Állami Levéltára) együttműködésében. 2015-ben újra kiadta a moszkvai АСТ Kiadó (https://imwerden.de/pdf/grossman_erenburg_chernaya_kniga_materialy_2015__ocr.pdf). Magyarul 2005-ben látott napvilágot egyetemi segédkönyvként (szerk. Krausz Tamás; ford. Székely Ervin), Budapesten, a Pannonica Kiadó gondozásában.

Október hatása Keleten¹

Új Március (Bécs) 1927., különszám, 111–117.

Hogy Lukács is ott van szerzőként az Új Márciusnak – a Kommunisták Magyarországi Pártja Bécsben megjelenő folyóiratának – abban a különszámában, amelyik az októberi forradalom 10. évfordulójáról emlékezett meg, abban nincs semmi meglepő. Végül is a 20-as években Lukács, ha (a KMP frakcióharcainak folyományaképp) a Komintern többször a második vonalra rendelte is vissza, vagy egyenesen eltiltotta is a politikázástól – tudott dolog, Lukács maga írja a könyv előszavában, ilyen „kényszerű szabad időben” született a Történelem és osztálytudat is 1922 végén –, mindvégig valamiképp a KMP egyik vezető figurájának számított.

Hogy a gyarmatok ügyéről írt, tán meglepőbbnek tűnhet, nem igazán olyan téma ez, amelyet Lukácssal asszociálni szoktunk, ám más feladatok (az ifjúsági mozgalom, az emigráció frakcióival való kapcsolattartás, pártiskola) mellett minden jel szerint a gyarmatok nemzeti mozgalmainak ügye is rá volt kiosztva a bécsi emigrációban: nem az Október hatása Keleten az egyetlen olyan írása, amely a kérdéssel foglalkozik – nem egészen logikátlanul, az egyenlőtlen fejlődés problémája a '24-es Lenin-tanulmányban is foglalkoztatta őt. Mindenesetre egy bizonyos dr. Lukac Ausztriából föltűnik a Liga gegen Koloniale Unterdrückung végrehajtó bizottságának 1926 júliusi névsorában is, annak a szervezetnek a (talán csak remélt és legalábbis részben csak morális támogatást ígérő) vezetői (Georg Ledebour, Henri Barbusse, Henriette Roland Holst, Martin Andersen Nexö, Friedrich Adler é. m.) között, amelyet Willy Münzenberg próbált (nem a Komintern támogatása nélkül) tető alá hozni különböző,*

* Lásd: Marokkó – Szíria – Kína, Új Március, Wien, 1925. szeptember (I. évf., 3. sz.), 25–30.; Gyarmati krónika, Párisi Munkás, Paris, 1926. június 26. (III. évf., 26. sz.), 2. – Lukács 20-as években írt cikkeinek gyűjteményét lásd: <https://www.lana.info.hu/lukacs-gyorgy/lukacs-gyorgy-muvei/lukacs-gyorgy-publicisztikaja-1920-1929/>.

a gyarmatosítás vagy legalábbis a gyarmatosító háborúk kilengései ellen tiltakozó mozgalmakból, kínai, indiai, arab emigrációs csoportokból.* (A továbbiakban azonban nem szerepel ez a név a Liga – a Komintern politikai fordulatai miatt hányatott – történetében.)

Ami Lukács politikai diagnózisát illeti – „1917 októbere óta az idegen tőkésuralom megdőntése új irányt kap: megnyílik a szocializmus felé vezető perspektíva” –, cikkének mai olvasójában ébredhetnek kételyek, tán inkább hajlunk a kérdésen eltűnődő Engelsszel egyetérteni: „De hogy azután [ti. önállóságuk elnyerése után – M. M.] milyen társadalmi és politikai fázisokon kell majd átmenniök ezeknek az országoknak, amíg szintén elérkeznek a szocialista szervezethez, erről ma, azt hiszem, csak meglehetősen hiábavaló hipotéziseket állíthatunk fel”.** De hát nem ez volt a egyetlen ígéret, amelynek a beváltásával a történelem adós maradt. Ám a cikk alapgondolatát – „[a]z angol, francia, holland stb. munkásnak tudnia kell, hogy ha nem küzd aktíve »saját« nemzetének gyarmati uralma ellen, vagyis nem köt aktív szövetséget a fellázadó gyarmati népekkel (bármilyen is legyen a lázadók osztályösszetétele), objektíve támogatója lesz a gyarmati elnyomásnak” –, amely voltaképp csak parafrázisa a Ludwig Kugelmannhoz írt, és a cikkben idézett Marx-levelnek, nem szeretném vitatni.

Mesterházi Miklós

A Kommunista Internacionálé a szó szoros értelmében véve az első teljes Internacionálé. Mert a Kommunista Internacionálé egyesíti először magában a világ proletariátusát, nem szorítkozik csupán az európai, illetve a fehér bőrű munkásságra. Ez a megszorítás az I. Internacionálé számára a tényekből fakadó szükségszerűség volt. Abban az időben a tőkés termelés kifejlődése még Európa nagy részében is oly kezdetleges volt, még itt sem fejlődhetett ki mindenütt forradalmi, forradalmi öntudattal bíró, az Internacionáléba szervezhető proletariátus. Az I. Internacionálé tehát Marx és Engels elméleti meglátása ellenére sem lehetett más a gyakorlatban, mint az európai, helyesebben a fejlettebb európai államok proletariátusának Internacionáléja.

* Fredrik Petersson: „We are neither Visionaries, nor Utopian Dreamers”. Willi Münzenberg, the League against Imperialism, and the Comintern, 1925–1933, Åbo Akademis förlag, Åbo/Turku é. n., 95.

** Engels levele Karl Kautskyhoz 1882. szeptember 12-én, MEM XXXV., 336.

1. Marx a gyarmatokról

Az a gondolat, melynek a megvalósítása a III. Internacionálé politikájának sarkköve lett – a proletariátus és az elnyomott gyarmati népek egyesítése – éppúgy, mint az osztályharc elméletének minden fontos tétele, nemcsak logikai szükségszerűséggel következik Marx elméletéből, hanem számtalan helyen félreérthetetlenül, világosan kifejezésre is jut Marx írásaiban. 1853-ban, az angolok indiai uralmának perspektíváiról írván (a *New York Daily Tribune* augusztus 8-iki számában) Marx részletesen kifejti a kapitalizmus Indiába való behatolásának, India kapitalizálásának gazdasági és társadalmi következményeit. A következtetéseket pedig így fejti ki:

„De az indiaiak nem fogják learatni egy új társadalomnak azokat a gyümölcsseit, melynek elemeit a brit burzsoázia közéjük szórja, amíg Nagy-Britanniában magában a jelenleg uralkodó burzsoázia uralmát az ipari proletariátus meg nem dönti, vagy a hinduk maguk nem erősödtek meg annyira, hogy végleg lerázzák magukról az angol igát.”²

Hogy pedig ezt az összefüggést Marx a *proletariátus felszabadulása szempontjából* milyen perdöntőnek látta, mutatja Engelshez írt (1858. október 8-án kelt) levele:

„Nem tagadhatjuk, hogy a burzsoázia másodszor éli végig a maga tizenhatodik századát, olyan tizenhatodik századot, melyről remélem, hogy éppen úgy a halálharangot kongatja meg felette, ahogy az első az életbe lendítette. A polgári társadalom tulajdonképpeni feladata a világpiacnak, legalább körvonalalaiban, és egy világpiacon alapuló termelésnek létrehozása volt. Mivel a föld kerek, úgy látszik, ez a folyamat Kalifornia és Ausztrália gyarmatosításával, Kína és Japán a világforgalomba való bevonásával befejeződött. Mi az előtt a nehéz kérdés előtt állunk: a kontinensen küszöbön áll a forradalom, és nyomban a társadalmi forradalom jelegét fogja felvenni. De nem fogják ebben a kis szögletben szétzúzni, ha a polgári társadalom fejlődése egy sokkal nagyobb terepen még felmenőben van?”³

Ennek az összefüggésnek tisztán látása Marxot, amikor az I. Internacionálé révén belenyúlhatott a proletariátus világpolitikájának irányításába, elvezette a gyarmatok felszabadulási harcának a proletariátus osztályharcával való stratégiai összefüggéséhez. Ezt az összefüggést *elméletileg* utolérhetetlen világossággal és szabadsággal fejtette ki, ha természetesen neki gyakorlatilag érvényt szerezni az objektív és szubjektív tényezők fejletlensége miatt nem is tudott. Kugelmannhoz intézett (1869. november 29-én kelt) levelében ezt írja Marx:

„Mind jobban és jobban arra a meggyőződésre jutottam – és most a feladatunk ezt a meggyőződést belevinni az angol munkásosztályba –, hogy sohasem lesz képes Angliában valami eldöntőt végbevinni, amíg politikáját Írországot illetőleg a leghatározottabban el nem választja az uralkodó osztályok politikájától, amíg nemcsak hogy együtt [nem] harcol az írekkel, hanem magához [nem] ragadja a kezdeményezést, hogy felbontsa az 1804-es uniót, és szabad szövetséges viszonyt teremtsen. Ezt pedig nem Írország iránt érzett rokonszenvből kell sürgetni, hanem mint az angol proletariátus érdekében álló követelést. Ha nem, akkor az angol népet az uralkodó osztályok továbbra is járószalagon vezetik, mert közös frontban állanak vele Írországgal szemben... Mivel pedig az angol munkásosztály feltétlenül döntő súllyal esik latba a szociális felszabadulás harcában, kötelességünk itt nekifeküdni a dolognak. Az angol köztársaság Cromwell alatt valójában – az ír kérdésen bukott el. Ennek nem szabad megismétlődnie.”⁴

A Bakunin ellen írt „bizalmas közlésben” (1870) ugyancsak élesen foglalja össze ezt az álláspontját:

„Az Internacionálé álláspontja az ír kérdésben tehát egészen világos. Legfontosabb feladata a szociális forradalmat Angliában meggyorsítani. E célból a döntő csapást Írországból kell megindítani.”⁵

2. A II. Internacionálé

Égészen más volt a helyzet a II. Internacionálében. A II. Internacionálénak – különösen a fejlődése későbbi szakaszában – már egészen konkrétan kellett volna állást foglalnia az imperialista kapitalizmus ellen fellázadó gyarmati népek szabadságküzdelmei dolgában. A gyarmati kérdés – éppen úgy, mit a vele legszorosabb összefüggésben álló imperialista háború kérdése – mind jobban *napi politikai* kérdéssé vált. Oly erősen, hogy szemet hunyni fölötte teljességgel lehetetlen volt. Nem is hunyt szemet a II. Internacionálé. Sőt azt se lehet mondani, hogy a II. Internacionálé és egyes pártjai nem foglaltak volna állást a gyarmati háborúk, a gyarmati elnyomatás és kizsákmányolás borzalmai ellen. Csak az olyan egészen tudatos opportunisták, mint Bernstein, mondták a gyarmatosítást kikerülhetetlen szükségszerűségnek, ami ellen *ezért* romantikus utópizmus volna küzdeni. De a baloldal (például Kautsky a német párt drezdai kongresszusán 1903-ban) élesen kikelt ez ellen a felfogás ellen, és tagadta, hogy a gyarmatosítás gazdasági szükségszerűségének elis-

meréséből az következne, hogy a szocialista pártok támogathatnák a gyarmatosítást. Ennek a magában véve helyes megállapításnak gyakorlati következményei már azonban teljesen opportunisták ízeűek voltak. Mert Kautsky így folytatja a gondolatmenetét:

„...gyerekes volna azt hinni, hogy meggátolhatjuk ebben (tudniillik a kapitalizmust a gyarmati terjeszkedésben), de a tőkés urak, ha Németországon kívül akarnak terjeszkedni, tegyék azt saját költségükre és veszélyükre... ne kívánják, hogy a német nép csak egy gránátos csontjait is feláldozná azért, hogy a burzsoázia hasznot húzzon gyarmati kalandjaiból.”

Ennek az elméletileg teljesen hamis, Bernstein aktív opportunistusával szemben *passzív* opportunistushoz vezető felfogásnak nyomokban meglátszottak a *gyakorlati* következményei. A közép-afrikai herrerolázadás⁶ alkalmával a német szociáldemokrata parlamenti frakció a költségek megszavazásakor⁷ már csak *tartózkodott a szavazástól*. A párttagság általános elégedetlenségével szemben a szintén baloldali Ledebour (a brémai kongresszuson, 1904) azt fejtegette, hogy a német kormánynak kötelessége volt a telepések életét megvédelmezni – a frakció tehát nem *szavazhatott* a hitelek ellen. Ez a kiragadott példa jellemző a II. Internacionálé egész magatartására, hiszen hogy még csak néhány példát soroljunk fel, az angol fabináusok nyíltan helyeselték a gyarmati politikát, a francia szocialisták a kínai expedíciót stb. A gyarmati kérdésben csakúgy, mint az osztályharc többi kérdésében feladott minden *elvi* álláspontot. Óvakodott attól, hogy a gyarmati kérdést bekapcsolja a *proletár osztályharc forradalmi stratégiájába*.

Az elvi kérdésből, még a legjobb esetben is, a „visszaélések reformista ostorozása” lett. Bebel az esseni kongresszuson (1907) így foglalja össze a II. Internacionálé álláspontját:

„A gyarmatosítás politikája magában véve nem bűn, a gyarmatosítás bizonyos körülmények között kulturális tevékenység lehet, az a kérdés, *hogyan viszik a gyarmati politikát.*”

3. A gyarmati kérdés fejlődése az imperializmus korszakában

Szembeötlő Marx és a II. Internacionálé álláspontjainak szöges ellentéte. Pedig Marx prófétai éleslátással kifejtett álláspontja a II. Internacionálé korszakában még inkább igazolódott, és főleg még aktuálisabbá lett, mint Marx idejében volt. Marxnak az a jóslata, hogy a világ felosztása a gyarmatosító államok között befejezés felé közeledik, az imperializ-

mus korában szemmel látható valósággá vált. A harc mindinkább már akörül kezdett folyni, hogy a gyarmatokat, félgymati területeket, érdekszférákat stb. újból felosszák egymás között az imperialista államok. Új gymati területek meghódításának lehetőségei mindig kisebbekké váltak. Ugyanez a folyamat gyökeresen megváltoztatja a gymmatok és a kapitalista világ közötti viszonyt. Már Marx világosan megállapította, hogy a kapitalizmus behatolásának folyamata a gymmatokban a hűbéri vagy még primitívebb gazdasági rendszereket felbomlasztja. Az imperializmus korszakában ez a hatás – mint ezt Lenin Marx tanításait továbbfejlesztve meglátta és kifejtette – *minőségi változáson megy keresztül*. A gymmati országok primitív társadalmi rendjének felbomlása előbb-utóbb *kitermeli a proletariátust*. A felbomlást előidéző áruexport pedig az imperialista korszak folyamán átalakult *tőkeexporttá*: a gymmatokon ipar keletkezik. Bármennyire is törekszik az idegen tőke arra, hogy lassítsa ezt a folyamatot (mert nem akar magának konkurenst nevelni), a gymmatok iparosodása rohamos tempóban halad előre. Japán, mely Marx idejében még félgymati jellegű ország volt, ma imperialista-kapitalista jellegű országgá vált. Kína és India pedig, ha lassúbb tempóban is, de annyira fokozták kapitalista ipari termelésüket, hogy a legnagyobb angol gymmati exportipar (a textilipar) már komolyan érzi ennek a konkurenciának a hatását. A többi gymmati országokban is egyre kevésbé szorítkozik a termelés arra a néhány speciális árucikkre, melyekre az anyaország szükséglete akarja utalni őket (például arany és gyémánt Dél-Afrikában, juhtenyésztés Ausztráliában). Az általános iparosodás (szénbányászat, vasipar, textilipar stb.) gyorsabb-lassúbb ütemben halad előre ezekben a gymmatországokban is. Egyesek közülük már közelednek – szükségletük megnagyobbodása mellett is – ahhoz a ponthoz, hogy az anyaország feléjük irányuló áruexportját feleslegessé tegyék, vagy legalábbis átalakítsák ezt *termelési eszközök exportjává fogyasztási cikkek exportja helyett*.

Ez a fejlődés gyökerében megváltoztatja a gymmati államok *társadalmi szerkezetét*. A forradalmi fejlődés szempontjából a döntő osztály, az ipari munkásság keletkezését már kiemeltük. A tőkeexporttal, az ipari fejlődéssel karöltve szükségképpen kifejlődik a *burzsoázia* is a gymmatokban. A gymmatosító nemzetek politikája csak lassítani tudja ezt a fejlődést, de feltartóztatni nem bírja. A lassító politika pedig azzal az eredménnyel jár, hogy *egész sor komoly érdekellentét* fejlődik ki a gymmati és az anyaországi burzsoázia között (vámkérdések, Nílus-szabályozás Egyiptomban stb.), melyek a forradalmi fejlődés kezdeti

fokán a burzsoáziát belekapcsolják a nemzeti felszabadulásért vívott harc frontjába. Ugyanez a fejlődés létrehozta az összes gyarmatokban a *nemzeti intelligenciát is*, melynek addig, amíg az ország gyarmati vagy félgymati állapotban van, nincs elhelyezkedési lehetősége, mely tehát a maga egészében, legfelső rétege kivételével, a nemzeti forradalom álláspontján szokott állni. A gyarmati államok lakosságának legnagyobb tömegét, a *parasztságot*, a tőkés fejlődés a nyomornak még mélyebb fokára taszítja. A hűbériség maradványait a tőkés fejlődés nem takaríthatja el hirtelen, sőt legtöbb esetben haszonélvezőjévé lesz az így kínálózkodó feudális jellegű parasztkizsákmányolásnak, mely a kapitalizmus kibontakozásával legfeljebb formájában változik (kereskedelmi tőke szerepe a kínai földbérleteknél), de nem változtatja meg nyomását a parasztság millióira. A hűbéri formák felbomlását mindenütt a világon *parasztforradalmak kísérik*. A gyarmati felszabadulási harc tehát közvetlenül a több százmilliós parasztság felszabadulási küzdelme: ez a tulajdonképpeni gyarmati kérdés.

Ez a viharos tempóban végbemenő fejlődés egész forradalmi korszakra elegendő, csak kirobbanásra váró gyújtóanyagot halmoz fel az összes gyarmatokban. A tőkés termelés behatolása már kezdetben is lázadásokat vált ki a gyarmatokban (a legnagyobbak: a sepoy-lázadás Indiában, a Taiping-lázadás Kínában, a múlt század közepén). De ezeknek a lázadásoknak, melyek elszigetelt mivoltuk és célkitűzésük reakciós jellege miatt eleve bukásra voltak ítélve, belső és külső jelentőségük megváltozik a *forradalmi korszak beköszöntésével Európában*. Már az 1905-ös forradalom hatása kimérhetetlen volt. Perzsiától és Törökországtól Kínáig mozgásba jön az egész Kelet, és ha az első orosz forradalom bukása következtében itt is elül az első nagy forradalmi hullám, teljes lecsendesülés mégsem következik be soha többé.

Még sokkal nagyobb az 1917-es forradalom hatása. Oroszország sajátos földrajzi és társadalmi szerkezete és a bolsevik párt helyes forradalmi stratégiája *közvetlen összefüggésbe hozták a győztes proletárforradalmat a gyarmati népek felszabadulási harcával*. A cári Oroszország egy összefüggő testben egyesítette az anyaországot és gyarmatokat (Turkesztán, Szibéria stb.), a bolsevikiek vezette forradalom pedig *az egész területen összekapcsolta a proletárforradalmat a parasztságot lenyomó hűbéri iga széttörésével és az elnyomott nemzetek felszabadulásával*. Az orosz forradalom győzelme ilyen módon egyúttal egy egész sor gyarmati sorban élő nép felszabadulását is jelentette. Az 1917. októberi forradalom hatása így nemcsak *nagyobb és közvetlenebb* volt, mint az 1905-ösé lehetett, hanem mélyreható változásokat is

idézett elő az utána kitörő gyarmati forradalmakban. Eddig a tőkés termelés elleni lázadásnak szükségképpen reakciós irányzata is volt, sőt a legtöbbször ez állott előtérben: *visszatérés a kapitalista betörés előtti állapothoz* (boxerlázadás), ami a legelmaradottabb uralkodó osztályoknak biztosíthatott vezető szerepet. 1917 októbere óta *az idegen tőkésuralom megdöntése új irányt kap: megnyílik a szocializmus felé vezető perspektíva*. Bármilyen nehéz harcok kellenek is mindenütt annak az új iránynak kibontakozására, ami a forradalomnak mindenütt *plebejus* jelleget ad, ez az irányzat feltartóztatlanul halad a győzelem felé.

Így ezeket a gyarmati forradalmakat azonban nemcsak méreteik gigászi volta emeli minden eddigi parasztforradalom fölé, hanem azok a különleges világtörténeti körülmények, amelyek között lejátszódnak. Éspedig: 1. összekapcsolódottságuk a gyarmatok *nemzeti szabadságharcával* (az a tény, hogy az imperialista elnyomás gazdasági gyökere a hűbéri maradványokban van, az alapja a gyarmati szabadságharcok dialektikájának); 2. összefonódottságuk a gyarmatokban mind jobban felfejlődő *proletariátus felszabadulási harcával*. (Az orosz forradalom alapvető stratégiai gondolata, a munkás- és parasztszövetség a fejlettebb gyarmatok felszabadulásának szintén előfeltétele.); 3. összekapcsolódottságuk *a Szovjetunióban egyre gyorsabban fejlődő és erősödő szocializmussal* (a Szovjetunió tényleges segítségének gyakorlati lehetősége); 4. összekapcsolódottságuk az imperializmus egyre élesedő belső ellentétével és a kirobbanáshoz közeledő *ellentétével a Szovjetunióval szemben*.

4. A III. Internacionálé

Ezek a körülmények határozzák meg a III. Internacionálé *visszatérését* Marx és Engels politikájához a gyarmati kérdésben is. De ezek a körülmények és helyes megismerésük azt is jelenti, hogy itt *nem egyszerű visszatérésről* van szó. Az imperialista fejlődés az *osztályháború homlokterébe* emelte a gyarmati kérdést. Lenin és vezetése alatt a III. Internacionálé most már elméletileg *konkréten* kapcsolta bele a gyarmati fejlődés elemzését az imperializmus gazdasági és politikai egészének rendszerébe. Gyakorlatilag pedig belekapcsolta a gyarmati népek felszabadulási harcát a *világforradalom stratégiájába* mint a proletariátus felszabadulási harcának konkrét és szerves alkotórészét. A II. Internacionálé pedig, minthogy elmélete *szöges*

ellentéte a Marx elméletének, gyakorlatában is mindig világosabban és nyíltabban az imperialisták gyarmati kizsákmányolásának aktív támogatója lett.

A Kommunista Internacionálé első kongresszusa a gyülekezés, a rádófúvás kongresszusa volt. Még csak az összes fejlett kapitalista államok sem küldtek kommunista küldötteket, de egyes gyarmati népek (Kína, Korea, Perzsia) már elküldték képviselőiket. Ennek a kongresszusnak felhívása már határozottan hangsúlyozta, hogy a gyarmati kérdés „nem zöldasztalok mellett, hanem magukban a gyarmatokban van napirendre tűzve”. És odakiáltja a világ összes dolgozóinak:

„Afrika és Ázsia gyarmati rabszolgái! A proletariátus diktatúrájának kikiáltási órája Európában a ti felszabadulástok órája is lesz!”

A második kongresszus, mely egész sor kérdésben alapozza meg a Kommunista Internacionálé elméletét és gyakorlatát, ebben a kérdésben is döntő eredményeket hozott. A második kongresszus nagy gyarmati vitája, melyben már számos gyarmati nép kommunista pártjainak képviselője vett részt (Kína, Korea, Perzsia, India, Holland-India, Írország, amerikai négerék, Törökország), Lenin és Roy elvtársak téziseiben elméleti alapot adott a kommunista politikának a kérdés egész komplexumát illetően.

Csak a legfontosabb kérdésekre hívjuk fel a figyelmet e helyütt.

Először: a világ elnyomó és elnyomott népekre oszlik fel. Aki ezt a tényt nem ismeri fel, és nem cselekszik ellene, nem lehet forradalmár. Az angol, francia, holland stb. munkásnak tudnia kell, hogy ha nem küzd aktíve „saját” nemzetének gyarmati uralma ellen, vagyis nem köt aktív szövetséget a fellázadó gyarmati népekkel (bármilyen is legyen a lázadók osztályösszetétele), objektíve támogatója lesz a gyarmati elnyomásnak.

Másodszor: a gyarmati népek túlnyomó többsége parasztokból áll. Forradalmi mozgalmak tehát *nemzeti forradalmi mozgalmak* lesznek. Ezeket a kommunistáknak támogatniuk kell.

Harmadszor azonban: Lenin világosan megkülönböztette a „nemzeti forradalmi” mozgalmakat a „polgári demokratikus” mozgalmaktól. Világosan rámutatott annak lehetőségére, sőt nagy valószínűségére, hogy a gyarmati népek burzsoáziája átpártol a gyarmatosító burzsoáziához, összejátszik vele a forradalom ellen. De Lenin ebben a bonyolult helyzetben megmutatja a gyakorlati utat:

„A kommunisták a polgári szabadságmozgalmakat a gyarmatokban csak akkor támogathatják, ha azok igazán forradalmiak, ha képviselőik

nincsenek ellene annak, hogy mi a parasztságot és a kizsákmányoltak nagy tömegeit forradalmi értelemben neveljük és szervezzük.”⁸

Ily módon – negyedszer – éppen a nemzeti forradalmi mozgalmakkal való összefüggés és azok támogatása az alapja a gyarmati forradalmi mozgalmak *szociális forradalomba való átcsapásának*. Míg a Serrati-féle „tisztá” proletárforradalom sohase következik be, addig Lenin elvtárs világosan kifejti:

„Ha a győztes, forradalmi proletariátus rendszeres propagandát szervez, és a szovjetkormányok minden eszközzel segítségükre sietnek, akkor helytelen az a feltevés, mintha az ilyen népek számára a fejlődés kapitalista stádiuma elkerülhetetlen lenne... Törekednünk kell, hogy a haladott népek munkásságának segítségével az elmaradt országok a tanácsrendszerhez és a fejlődési szakaszok egész során keresztül a kapitalista rendszer elkerülésével a kommunizmushoz jussanak.”⁹

5. A fejlődés és perspektívái

A Komintern második kongresszusa a fejlődés viszonylag hosszú idejére pontosan megszabta a cselekvés irányait. Sem a későbbi kongresszusok és kibővített végrehajtó-bizottsági ülések, sem a keleti népek külön kongresszusai (Közel-Kelet: Baku 1920, Távol-Kelet: Moszkva 1922) nem változtattak semmit a második kongresszus *elvi* irányvonalán. Persze annál több gyakorlati tapasztalattal gazdagították az ott lefektetett elméletet. A fejlődés objektív nagy méreteit éppen az mutatja, hogy a Komintern most már mindinkább konkrét és aktuális kérdéscsoportokra, egyes kommunista pártok fejlődésére, nemzeti felszabadulási küzdelmek forradalmi irányban való fejlesztésére összpontosíthatja erejét.

A forradalmi helyzet fejlődése a legteljesebb mértékben igazolta Leninnek és a bolsevikieknek már a háború előtt megrajzolt perspektíváját, melyet aztán a Komintern is magáévá tett. A gyarmatok forradalmi mozgalmai úgyszólván egy percre sem csendesedtek le. A győztes török szabadságharcot, Perzsia és Afganisztán küzdelmeit az angol, Marokkó és Szíria harcait a francia fennhatóság ellen folytatták. Irak ma sem csendesedett le igazán, és az arabs-félszigeti nemzeti egyesülési mozgalom csak most van igazán kialakulóban. Indiában és Egyiptomban a forradalmi mozgalom kimélyülése és elszélesedése a tömegekben – mint a Komintern ezt előre megmond-

ta – az angol burzsoáziával való paktálásra vitte a hindu s egyiptomi burzsoáziát. Ezek a paktumok ideig-óráig a forradalmi mozgalom ellankadását eredményezték, annál is inkább, mert a „hazai” és „idegen” burzsoázia most már közös terrorral fekszik rá a forradalmi munkásmozgalomra. Tartós megnyugvást azonban – az objektív érdekellentétek kiegyenlíthetlensége miatt – sem a paktumok, sem az elnyomatás nem eredményezett.

És míg a legelmaradottabb földrészben, Afrikában csak lassan indul meg a forradalmi mozgalom, addig a legfejlettebb kapitalista állam, az Egyesült Államok most veti magát bele teljes erővel a gyarmatosító imperialista politikába. Felhasználja az angol kapitalizmus gyengülését, a csökkenő tőkeexportot magukba az angol gyarmatokba is, és gazdasági kapcsolatokkal vonja magához az angol gyarmatokat (főleg Kanadát, de Ausztráliát és Dél-Afrikát is). Gazdasági eszközökkel vegyes erőszakkal fejt ki befolyását Dél-Amerikára, ahol szintén a hanyatló angol imperializmust szorítja vissza. Nyílt erőszakkal hódít tért Közép-Amerikában. Panama teljes és Nicaragua részleges bekebelezése után előbb-utóbb Mexikó került a sorra az amerikai imperializmus hódító útján. Mivel itt nagyszámú és tömegeiben legalább részben öntudatra ébredt munkásságról és parasztságról van szó, a közeljövő egyik nagy gyarmati összeütközése itt várható. (Az összeütközés kitörését egyszerre lassítja és mélyíti az itt kiütköző japán–amerikai ellentét.)

Nem szorul bővebb kifejtésre, hogy a Komintern politikájának igazi próbaköve és igazolása a legnagyobb elnyomott nép: Kína. A kínai nemzeti forradalom, ha nem napok vagy hónapok múló sikerének szempontjából nézzük, teljes igazolását mutatja a II. kongresszus elvi állásfoglalásának és a Komintern rajta épült politikájának. Fellendülések és bukások után, mely utóbbiakat mindig a polgárság és kispolgárság kis részének az imperializmushoz való átpártolása eredményezte, ma Dél-Kínában – kommunista vezetés alatt – hatalmas paraszt- és munkásmozgalom van kialakulóban. Jelszavául a Lenin 1905-ös jelszavát, a munkások és parasztok (Kínában: „és kispolgárok”) demokratikus diktatúráját tűzte ki. A forradalom menete világosan mutatja, hogy Dél-Kínában, majd egész Kínában a kizsákmányoltak nagy tömegeit csak e jelszó egyesítheti: *harcra az imperializmus ellen!* Ez a harc azonban csak úgy vívható meg, *ha egyszerre mind harc a hűbériség maradványai ellen, harc a „hazai” kapitalizmus ellen is.*

A kínai forradalom nemzetközi jelentőségét világosan mutatták a hatása alatt kitört gyarmati felkelések (Szumátra, Jáva), az a mélyre-

ható erjedés, amelyet az indiai, indokínai szabadságmozgalmakban előidézett. Mutatta az a meredek fellendülés, amely a kínai *munkás-mozgalmon* (úgy kommunista párt, mint szakaszervezet) végigfutott, az az igazi internacionalista szellem, mely a távol-keleti munkás-mozgalom tekintélyes részében megnyilvánult (csatlakozás a vörös szakszervezeti Internacionáléhoz). És mutatja az a hatás, amelyet az imperialista hatalmak politikájára gyakorolt. Ma a Szovjetunió mellett Kína az a pontja a világnak, ahol a világháború kitérésének időpontja és frontjai kialakulnak.

A kínai kommunista párt számra¹⁰ ma is kicsiny, és ideológiai tisztaságát is csak súlyos veszteségek árán nyerte el. Ez a fejlődés tipikus az összes gyarmati országokra. A szervezkedés – a legtöbb helyen még a szakszervezeti is – az illegalitás nehézségeivel vagy a faji előítéletek bénító hatásával küzd. De a forradalom tüzeiben megacélosodott, viszonylag kicsiny proletariátus kis pártjai megtanulják a milliós paraszti tömegeket forradalmi harcokba vezetni. Kína útja éppen úgy mutatja az utat a többi elnyomott népeknek, mint ahogy Oroszország fejlődési útmutatója volt Kína fejlődésének. Éppen azért, mert egyik fejlődése sem mechanikus másolata a másiknak, hanem különböző láncszemei ugyanannak a dialektikus folyamatnak: *a szocializmus konkrét megvalósításáért vívott küzdelemnek.*

Szerkesztői jegyzetek

- ¹ A cikk második darabja egy sorozatnak, amelyet Landler Jenő cikke indít (*Október: a Kommunista Internacionálé szülőanyja*, I. Nyugaton, uo. 105–110.), és amelyben a harmadik cikk Szántó Béla [*Október hatása*] *A szakszervezetekben* c. írása; az *Október hatása Keleten* cím a lap élőfejében áll, a Lukács-írás fölött csak annyi szerepel: Lukács György: Keleten.
- ² Karl Marx: *Az indiai brit uralom várható eredményei*, MEM IX., 213. [„Az indiaiak mindaddig nem fogják learatni a gyümölcsét azoknak az új társadalmi elemeknek, amelyeket a brit burzsoázia elhint közöttük, amíg az ipari proletariátus magában Nagy-Britanniában nem szorítja ki a helyükről a mostani uralkodó osztályokat, vagy amíg a hinduk maguk nem lesznek elég erősek ahhoz, hogy végképp lerázzák az angol igát.”]
- ³ Marx Engelshez 1858. október 8-án, MEM XXIX., 339. [„Nem tagadhatjuk, hogy a polgári társadalom másodszer élte át a maga XVI. századát, olyan XVI. századot, amelytől remélem, hogy éppúgy megkondítja fölötte a léleklarangot, ahogyan az első annak idején életre hívta. A polgári társadalom tulajdonképpeni feladata, hogy létrehozza, legalábbis körvonalaiiban, a világgpiacot és egy ennek bázisán nyugvó termelést. Minthogy a föld kerek, Kalifornia és Ausztrália gyarmatosításával és Kína meg Japán feltáráásával ez a feladat nyilván befejeződik. A súlyos probléma

számunkra ez: a kontinensen küszöbön áll a forradalom és nyomban szocialista jelleget is fog ölteni. Vajon nem fogják-e szükségszerűen eltiporni ebben a kis zugban, mikor sokkal nagyobb területen a polgári társadalom mozgása még emelkedő irányú?”]

- ⁴ Marx Ludwig Kugelmanhoz 1869. november 29-én, MEM XXXII., 627. [Mindinkább arra a meggyőződésre jutottam – és most az a fődolog, hogy ezt a meggyőződést beleverjük az angol munkásosztályba –, hogy a munkásosztály itt, Angliában soha nem cselekedhet valami döntő dolgot, amíg Írországra vonatkozó politikáját a leghatározottabban el nem választja az uralkodó osztályok politikájától úgy, hogy nemcsak közösséget vállal az írek ügyével, hanem éppenséggel kezdeményezi az 1801-ben létrehozott Unió felbontását és szabad föderális viszonyral való helyettesítését. Mégpedig ezt nem mint az Írország iránti rokonszenv ügyét kell szorgalmazni, hanem mint az angol proletariátus érdekében fogant követelést. Ha ez nem történik meg, akkor az angol nép az uralkodó osztályok járszalagján marad, mert neki velük közösen Írország ellen kell arcvonalat alakítania. [...] Minthogy pedig az angol munkásosztály feltétlenül a döntő súlyt veti a társadalmi felszabadulás serpenyőjébe, itt kell a dolgot megfogni. Az angol köztársaság Cromwell alatt valójában Írországon szenvedett hajótörést. Non bis in idem!”]
- ⁵ Karl Marx: *Bizalmas közlés*, MEM XVI., 405. [„A Nemzetközi Szövetség álláspontja az ír kérdésen tehát teljesen világos. Legelső feladata, hogy meggyorsítsa a társadalmi forradalmat Angliában. E célból a döntő csapást Írországban kell mérni.”]
- ⁶ A herero lázadás (majd az azt követő nama fölkelés) leverésére Németország 1904-ben Lothar von Trotha tábornok vezetése alatt tízezres hadsereget küldött Német Délnyugat-Afrikába (Namíbiába); az 1908-ig elhúzódó megtorló akciók során elpusztult mintegy nyolcvan-százezer afrikai, a herero őslakosság 80, a namák 60 százaléka.
- ⁷ Az eredetiben: megszavazásával.
- ⁸ V. ö. LÖM XLI. k., 231.
- ⁹ Uo. 233.
- ¹⁰ Az eredeti megjelenésben hibásan: számára.

„Lenin körül most kevés a gazember...”

Szergej Szolovjov és Marianna Armand beszélgetése
Vladlen Loginov történész-levéltárossal

Lenin születésének 150. évfordulója alkalmából a *Szkepszisz* egy olyan személlyel közöl interjút, akinek hangját az évforduló kapcsán minden fórumon hallanunk kellene. Ám – valójában nem meglepő módon – mégsem halljuk. Vladlen Tyerentyevics Loginov Lenin életrajzának legjelentősebb szakértője, Mihail Satrov dramaturg társ-forgatókönyvírója, kiemelkedő történész-levéltáros. Ő írta a legteljesebb és leghitelesebb munkát annak az embernek az életéről, aki az elmúlt század történelmére mindenki másnál nagyobb hatást gyakorolt.

Leninről mind a mai napig kellemetlen beszélni. Sztálinról vagy II. Miklósról lehet vitákat folytatni, de Lenin sokkal kellemetlenebb alak még az úgynevezett „demokratikus baloldal” számára is. Hivatásos történészek nem félnek például Lenin kapcsán „német pénzekről”¹ szóló mítoszokat terjeszteni, de arról is beszélnek, hogy Lenin ügyvéd létére állítólag nem nyert egyetlen pert sem.² (Ügyvédbojtárként dolgozott, és a hasonló nyilatkozatokat tevő, magukat hivatásos történésznek nevező emberek egyszerűen nevetség tárgyává teszik magukat. A tudatlanság és a hazugság akkor is az, ha valaki a *Jelcin Központ*³ tudományos vezetője.) De lehet olvasni Lenin állítólagos véres parancsairól is (lásd erről Loginov nagyszerű utószavát,⁴ amelyet a több mint húsz évvel ezelőtt megjelentetett, addig kiadatlan Lenin-dokumentumok gyűjteményéhez írt).

Egyszer egy másik kiváló történész, a *Szkepszisz* folyóirattal baráti kapcsolatokat ápoló Krausz Tamás könyvbemutatóján, Jurij Pivovarov akadémikus, az Orosz Tudományos Akadémia – azóta leégett – moszkvai Társadalomtudományi Információs Intézetének volt igazgatója az alábbi megjegyzést ejtette el: „Lenin Hitlernél is

rosszabb volt.” Vladlen Loginov erre rendkívül élesen reagált. Nem a jó modor hiányáról volt szó, hanem arról, hogy Vladlen Tyerentyevics nem fél a megfelelő kifejezések használatától, hogy nevén nevezze a dolgokat, és ebben osztozik művei főhőseivel.

Beszélgetésünk nem arra hivatott, hogy eloszlassunk minden Lenin-mítoszt. A *Szkepszisz* szerkesztősége azt szeretné, ha az olvasó egy valódi, hivatásos történész hangját hallaná, és maga is elgondolkodna a felvetett kérdéseken, illetve a lenini örökség aktualitásán. Ha valaki többet szeretne tudni Lenincről, akkor mindenképp Vladlen Loginov életrajzi trilógiáját ajánljuk figyelmébe, amit egy kötetben nemrég újra kiadtak.⁵ Addig pedig olvassák ezt a nem ünnepi interjút.

*

Szergej Szolovjov – Marianna Armand

Vladlen Tyerentyevics, mit gondol, ma is sok mítosz kering Lenin körül?

Vladlen Loginov

Engem mindenhol szoktak értesíteni, ha valahol megjelenik valami, és a napokban kaptam egy üzenetet, hogy Lenin halálának okául újra elő fogják venni a szifilisz. A Társadalompolitikai Történelem Orosz Állami Levéltárában fél évet töltöttem a Lenin betegségéről és haláláról szóló anyagokkal foglalkozva, minden fellelhető adatot előástam és publikáltam is a legutolsó könyvemben, erre a *Novaja gazeta*⁶ állítólag valami új információt közöl. Van egy patológus...

Szergej Szolovjov – Marianna Armand

Novoszjolov?⁷

Vladlen Loginov

Igen. Azt írja, hogy sajnós, minden titkosítva van. Egyrészt, jaj, ezeket az anyagokat már vagy húszszor idézték, és a néhai Jura Amiantov⁸ és Vlagyimir Sztjepanov folyóiratban is közzé tette őket. A helyzet az, hogy ezekben semmiféle utalás nincsen a szifiliszre. Semmilyen

vizsgálati eredmény vagy egyéb... Összességében nevetséges is erről beszélni, mert a Wassermann-reakciótól kezdve egészen a gerincvelő-folyadékig, már korábban is minden ellene szólt. De most, amikor az amerikaiak vizsgálatot folytattak, és tudományos cikkekben közölték „Lenin halálának okát”, világossá vált, hogy betegségét az apjától örökölte, ezért nem véletlen, hogy majdnem egyidősen haltak meg: 53, illetve 54⁹ évesen.

Általánosságban azt mondhatom, hogy én többé-kevésbé ismerem azokat, akik komolyan foglalkoznak Leninnel. Lenin körül most kevés a gazember. Korábban, a szovjet időkben többen voltak a kelleténél. De személye most nem divatos, ezért a gazember is kevés.

Tudja, Angliában lefordították az általam írt életrajz első, *Az út kezdete* címet viselő kötetét,¹⁰ ráadásul maga a fordító kezdeményezte a fordítást. Én egyszer sem találkoztam vele, de a londoni szerkesztő azt mondta, hogy ez a fordító szó szerint mindenkin áterőszakolta a könyv kiadását. A kiadó egyáltalán nem akart politikai témával foglalkozni, azonban a fordító annyira erősködött, míg végül elérte, hogy kiadják. Ezt a kötetet fordítják most franciára. Ukrajnában már a harmadik kötet is megjelent elektronikus kiadvány formájában, szintén fordításban. Egyébként a harmadik kötet kiadása nálunk szörnyű lett. Azt kell, hogy mondjam, a kiadók úgy általában nagyon rosszul bánnak a szerzőkkel.

Szergej Szolovjov – Marianna Armand

Ha már szóba került a lenini út kezdete: igaz, hogy Lenin már gyermekkorától arra ítéltetett, hogy forradalmár legyen?

Vladlen Loginov

Leninben valójában semmilyen forradalmári hajlam nem bujkált, és az sem igaz, hogy szinte már gyerekkorától kezdve olvasta volna Marxot. Arra vonatkozóan azonban léteznek visszaemlékezések, hogy komoly kisfiú volt. Ennek a komolyságnak részben a sok kötelesség lehetett az oka: otthon folyton azzal tömték a fejét, hogy az apja népiskolai tanfelügyelő, és nem szabad szégyent hoznia rá. Én a következőre szeretném felhívni a figyelmüket: a családi háttér mint olyan nem a bátyja halála kapcsán befolyásolta igazán Lenin jövőjét, hanem teljesen másként. Lenin apja klasszikus *sesztyigyeszjatnyik*, azaz nem nemesi származású, demokratikus beállítottságú értelmiség volt,

aki a rendszer békés megreformálása érdekében minden lehetőséget végigzongorázott, és el is ért bizonyos sikereket: létrehozta a nemzeti iskolák hálózatát, és a tanárok számára is megteremtett konkrét feltételeket. Az új közoktatási miniszterrel viszont minden tönkrement, az iskolákból pedig egyházi intézmények lettek. Lehetséges, hogy halálának is ez volt az egyik oka. De valójában egy átkozott gén, az *ekto-5'-nukleotidáz* gén mutációjába halt bele.

Szergej Szolovjov – Marianna Armand

Ha jól értem, ez egy örökletes betegség?

Vladlen Loginov

Igen. Amerikai neurofiziológusok foglalkoztak a témával, és ők is határozták meg Leninnél ezt a génmutációt. Az erek fokozatos kalcinózisával (elmeszesedésével) jár, ami körülbelül meg is határozza a várható élettartamot.

Lenin bátyja, Alekszandr Uljanov esete arra szolgált példaként Vlagyimirnak, hogy az egyéni terror – pl. ha valaki felrobbant egy bombát – értelmetlen. Lenin Szamarában találkozott először a marxizmussal és más hasonló elméletekkel, de addigra már túljutott két fő szakaszon: a rendszer belső, békés megreformálásán és a robbantásos merényleteken. Lenin fiatal éveiből mi a legfontosabb? Fontos, hogy Lenin első megingásai a forradalmi úton nem a bátyja kivégzésének hatására történtek. Meg lehet nézni a dátumokat: Vlagyimir nyugodtan vizsgázott azokon a napokon, amikor értesítették bátyja kivégzéséről, illetve letartóztatásáról. Alekszandr kivégzésének napján ötösré vizsgázott. Lenin fokozatosan ábrándult ki a narodnyik mozgalomból, Mihajlovskijból¹¹ és Mihajlovskij környezetéből.

Az orosz felszabadító mozgalom történetét XX. század előtti és utáni időszakra osztják fel, de nem a kronológia miatt. Miért születik meg minden párt 1902–1903-ban? 1902-ben jelenik meg az *eszer* párt, és ugyanebben az évben kezdődik meg az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt kongresszusának előkészítése is, ami formálisan ugyan a második volt, de az első inkább még az egyletesdi időszakára esett. Az első kongresszus csupán egy maroknyi rokonszenves srác gyűlése volt, akik úgy döntöttek, hogy megalapítják az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspártot.

Le is tartóztatták rögtön mindegyiküket.

Vladlen Loginov

A párt maga viszont már 1902-ben megalakult. Az 1890-es években, II. Miklós koronázásakor történt egy olyan esemény, amely alapvetően napjainkig meghatározott minden további politikai harcot. A koronázásra kijelölt ünnepnapokon a munkások között, persze, verekedések törtek ki, itt-ott üzleteket vertek szét, Mihajlovszkij pedig azt mondta (nagyon részletesen írok erről a könyvemben): ez a civilizáció barbárjainak a mozgalma, és nem lehet a fejlődés forrása. A legjobb esetben is csak lázadás. Amikor 1902-ben délen elkezdődtek a parasztfelkelések és gyújtogatások, majd később a pugacsovscsina¹² már mindennapi jelenséggé vált, akkor történt meg a szétválás a politikában is. Hogy viszonyuljon az ember ezekhez a lázadó „marhákhoz”? Mihajlovszkij és a liberálisok visszahököltek... Lenin ezután kezd távolodni a liberálisoktól... Egyébként Lenin Sztruvétől¹³ későn szakadt el, gyakorlatilag az *Iszkra* megjelenése előtt, amikor négy szemközt találkoztak Pszkovban. Megtörtént a hasadás.

Egyesek – mint Sztruve és Mihajlovszkij – úgy vélekedtek, hogy ezek „barmok”, és ez a mozgalom nem lehet a fejlődés forrása. A kirakati „népszerűtetet” náluk patológiás „népfélelem” váltja fel. A XX. században pedig pontosan az ilyen mozgalmak váltak meghatározóvá az egész világon. Hiszen hogyan zajlott valójában a gyarmati népek felszabadulása, a gyarmati birodalmak széthullása? A dekolonizációt nagyon gyakran kísérték vérfürdők, gyújtogatások...

Mások – mint például Lenin – az 1902-es megmozdulásokra másképp reagáltak: a tömeg közé kell menni, fel kell őket világosítani, szervezkedni kell, és akkor ebből a barbár mozgalomból, a bosszúszomjas törekvésekből kiforrhat a szabadságért folyó harc. Lenin pontosan ebben az időszakban kezdi el újravizsgálni az agrárkérdést. Erről szól híres írása, *A szociáldemokrácia agrárprogramja*, amelyben a földek nacionalizálásáról beszél, s ami csak tizenöt év múlva került a párt programjába. 1919-ben, amikor arról értekezik, hogy a kommunisták miben különböznek másoktól, újfent ezt írja: „a kommunisták annyiban különbek másoknál, hogy mi soha nem féltünk a nép közé menni.” Lenin 1917-ben erről folytat vitát Martovval is,

amikor utóbbi arról ír, hogy az egész mozgalom csak pékségek elleni részeg pogromokat és hasonlókat jelent, s ily módon semmi köze egy felszabadító mozgalomhoz. Mire Lenin azt kérdezi, hogy mit akartok egy olyan néptől, amelynek ti nem adtátok meg az alapjogokat, a műveltséghez való jogot stb., de amelyik már nem akarja tovább eltérni ezen állati körülményeket?

A mai embereknek éppen ezt nagyon nehéz megérteniük, mert mi nem láttunk népforradalmat. Csak azt a népet láttuk, amelyiket a Szovjetunió szétesése teljesen demoralizált. És nem is a demoralizálódás a lényeg. Nálunk a lakosság gigantikus többsége elvesztette a korábbi társadalmi státuszát. Amikor a tanárokat már nem tisztelték, és az 1990-es években a szemétdombon kezdtek turkálni, akkor az emberek a bűnözőket kezdték tisztelni, a szélhámosokat stb., akik magukhoz ragadták a hatalmat. Nemrég jelent meg Pjotr Aven könyve, *Berezovszkij kora*¹⁴ címmel. Elképesztően érdekes abból a szempontból, hogy megmutatja a morális-etikai viszonyoknak azt a szintjét, amit azok (a kötet hősei) normának tartottak. Micsoda „tökös csávó” volt mindegyik! Berezovszkij testőrőnöke bátran, minden fedezés nélkül ment oda alvilági figurákhoz, és amikor valaki megmoccant, így szólt: „Van családod, ugye? Gyerekek, nyaraló? Akkor gondolkozz, mielőtt nemet mondasz.” Ennyi. Szórakoztató könyv. Visszataszító, de érdekes. Kordokumentum. Természetesen egy ilyesfajta bűnözői korszak után nagyon nehéz megérteni XX. század elejét, hisz’ olyan távoli már. Sokan, például Vlagyimir Buldakov¹⁵ is, azt írja a cikkében, hogy Lenin született intrikus és vezérelvű politikus volt, aki képtelen volt elviselni a konkurenciát stb. Egy olyan nemzedék számára, amelyiknek egyáltalán nincsenek elvei, az elvhűség mindig mesterkéltnek, erőltetettnek tűnik. Tegyük fel, hogy Putyin magához hívat ma valakit, és azt mondja: „Figyelj, füttyülj az egész ügyre! Gyere hozzám tanácsadónak...” Mire a mai ember: „Hála istennek! Hússzor magasabb fizetés, persze, hogy megyek.” Én, amikor az egyetemen tartottam előadásokat, mindig azt hangsúlyoztam: „Nem azt mondom, hogy ők jobbak vagy rosszabbak, csak azt vessétek a fejetekbe, hogy ők mások voltak. Egy másik nemzedék volt, más értékrenddel.” Ezt lenne fontos megérteni a XX. század elejéről.

Szergej Szolovjov – Marianna Armand

Ezt a momentumot éppen Lenin kapcsolatain keresztül lehet megérteni. Vegyük például a Martovhoz¹⁶ fűződő barátságát, majd

a szakításukat. Hiszen barátok voltak, elég közeliak. Tegeződtek is egymással, ugye?

Vladlen Loginov

Igen.

Szergej Szolovjov – Marianna Armand

Aztán teljesen megszakították a kapcsolatot.

Vladlen Loginov

Elvi különbségek miatt szakították meg a barátságot, de az eltávolodás már jóval korábban elkezdődött. Erről alig írnak. A Leninnel kapcsolatos legújabb dokumentumokat másodszer is kiadták, és a második kiadásba írtam erről egy megjegyzést.

Szergej Szolovjov – Marianna Armand

*A Lenin: ismeretlen dokumentumok*¹⁷ című kötetre gondol?

Vladlen Loginov

Igen. Az új kiadásban van egy új megjegyzés. Az *X üggyel* kapcsolatban több dokumentum is létezik. Azt írják, hogy „nem tisztázott, kiről is van szó”, pedig Baumanról.¹⁸ A politikai ügyeken kívül mindig léteznek morális-etikai ügyek. Bauman jóképű, jó kiállású fickó volt, aki ráadásul gitározott. Még a száműzetésben is játszott, a kisujjából rázott ki epigrammákat, karikatúrákat rajzolt... A száműzetésben belészeretett egy nő. Egy ideig együtt éltek, aztán szétváltak. Nyugodt szívvel. A forradalmárok közötti személyes kapcsolatok, köztük a szexuálisak, külön fejezetet érdemelnek. Én annak idején a Központi Bizottságban is felvettem, hogy írjuk már meg végre rendesen Lenin és Inessza Armand¹⁹ kapcsolatát. Akkor még nem adták ki a levelezésüket. Azt válaszolták nekem: „Te megőrültél? Az ő kapcsolatuk arról szólt, hogy Lenin benyúlt a szoknyája alá és a fenekét fogdosta”. Ezen a szinten mozgott a diskurzus. A forradalmároknak persze teljesen másfajta viszonyaik voltak. Az elhallgatás mindig csak pletykákat szül, semmi többet. Egyébként az egész történet érthetőbbé válik

akkor, ha belegondolunk Vera Pavlovna, Lopuhov és Kirszanov viszonyaiba Csernisevszkij *Mit tegyünk?* című regényében.²⁰ Amikor Nyikolaj Volszkij (Valentyinov)²¹ – aki egy szörnyen hazug ember volt, de tehetségesen, szépen hazudott – azt mondta Vera Zaszulics²² jelenlétében, hogy a *Mit tegyünk?* c. regény egy fércmű, Vera Zaszulics teljesen kikelt magából: „Maga nem érti, hogy erre a könyvre emberek az életüket alapozták?” – kérdezte dühösen Valentyinovtól. Az ehhez a nemzedékhez tartozó emberek számára a fontos ügyek egész életükben fontosak voltak. Nélkülözhetetlen megérteni a régi forradalmároknak ezt a morális, etikai arculatát.

Visszatérve Baumanhoz: a száműzetésben élő nő Bauman után azonnal összejött valakivel, és egyszer csak kiderült, hogy állapotos. Bauman ekkor készített egy gúnyrajzot, a nő hasát hosszmeteszben, benne két magzattal: az egyik rá hasonlított, a másik a második fickóra. Egyébként nagyon élethűen rajzolta meg a vonásaikat: Bauman kiköpött önmaga volt, a második pedig értelemszerűen a második fickóra ütött. A nő erre föbe lőtte magát. Leninnek ekkor kezdték el mondogatni: „Hogy tudsz együtt dolgozni ezzel a hitvány Baumannal, ezzel az erkölcstelen alakkal?” Ha figyelmesen olvassuk az *X elvtárs ügyével* kapcsolatos dokumentumokat, akkor Lenin először abban fejt ki világosan az álláspontját. Mit jelent az átmenet az egyletesdiből a pártba? A pártot a közjó érdekében hozzák létre. Közjó! Mondjuk, át kell vinni egy rönköt egy folyón, ezért az emberek csoportba verődnek. Nekem teljesen közömbös, hogy te hiszel-e istenben vagy sem. Ha hozod a rönköt, akkor jó, és akkor együtt dolgozunk. Lenin azt írja, hogy a pártnak egyáltalán nincs joga ahhoz, hogy beavatkozzon az emberek magánéletébe. Ezen az alapon kezdődtek a véleménykülönbségei Martovval és különösen Vera Zaszuliccsal.

Ezen kívül Martov olyan ember volt, akiből éjjel-nappal folyt a szó. Dohányoztak, telefüstölték a szobákat... Alekszejev²³ visszaemlékezéseiben jól leírta a londoni emigráns közösséget. Az emberek nem az „üggyl” foglalkoztak. Még a napi betevőről is hajlandók lettek volna lemondani, csak azért, hogy abban vájkálhassanak, ki kivel él és a többi... Leninnek ez az egész mélyen visszataszító volt, és ezért jelentett sokkal nagyobb élvezetet számára, ha a munkás Babuskinnal²⁴ vagy az óhitű paraszttal, Kondrat Mihajlovval beszélgetett...

Nagyon fontos megérteni annak az okát, hogy Lenin vajon miért vitatkozott folyton? Miért veszett össze hol ezzel, hol azzal? Azért, mert másképp fogta fel az elvhűséget. Ez nála még a narodnyik mozgalmából ered, sőt, azt mondanám, hogy az elhivatottsága a

Vladlen Loginov

narodovolecektől²⁵ jön. Ők mindig az ügy iránti elhivatottságot tartották a legfontosabbnak.

Nagyon gyakran kiragadjuk ezeket a vitákat a valódi történelmi kontextusból. Ugyanez a helyzet az OSZDMP II. kongresszusán történt pártszakadással. Egyébként Lenin úgy vélekedett, hogy a bolsevizmus tulajdonképpen a II. pártkongresszuson született meg, de ő maga erről először nagyjából 1903 végén vagy 1904 elején írt, amikor a hasadás már kiszélesedett. Azaz amikor valósággá vált az eltávolodás a mensevikektől. Előtte Lenin nem törekedett a végleges szakításra, éppúgy, ahogy Martovval sem. Krupszkaja²⁶ írja, hogy Lenin minden alkalommal megörült, amikor Martov megingott és álláspontja a bolsevizmus felé billent el. Az ügy, az ügy, az ügy állt mindenekfelett, minden egyéb másodlagos volt csupán. Az üggyel nem lehet összekeverni az emigránsok közti viszonyokat. A visszaemlékezésekből nyilvánvaló, hogy Lenin ki nem állhatta a londoni dohányfüstös csevegéseket: a végtelen, üres vitákat, az üldögéléseket a kávézóknak és a többit... Ki nem állhatta ezeket az összeüléseket: vége a munkának, menjünk, gurítsunk le egy korsó sört! Gyűlölte az emigráns életformát, a fecsegéssel töltött időt. Krupszkaja Leninről írott visszaemlékezéseiben elmeséli, hogy a németek legálisan, nyíltan, zászlókkal vonultak május elsején tüntetni, aztán a zászlókat letették egy kupacba és mentek sörözni... Ez egy szertartás volt, a „forradalmisághoz” való tartozás szertartása. Lenin viszont ki nem állhatta ezt.

Az olyan összejöveteleket, amiket ma „összeröffenéseknek” mondunk?

Vladlen Loginov

Igen. Közben semmire nem volt idő. Martov is az a típus volt, aki inkább éhen halt, csak hadd beszéljen folyton... Lunacsarszkij²⁷ pedig... rajta a társai mindig röhögtek a börtönben: „Ébresszük már fel egy vitára!” „Ébresztő, Anatolij Vasziljevics, tarts nekünk előadást a sör szerepéről a francia forradalom alakulásában!” Az nem volt fontos, hogy volt-e vagy nem volt sör, ő bármikor képes volt előadást tartani. Nem a harctól ittasodott meg, mint Puskin, hanem a szavaktól. Lenin egy másik nemzedékhez tartozott, akármilyen nevetséges is ezt ma kimondani, még hozzá az ügy nemzedékéhez, ami a XX. századra már teljesen kialakult. Az első parasztfelkelések, a gyűjtogatások, az első munkabeszüntetések mindenkit dilemma elé állítottak. Mi az a forradalom? Mi lenne? Hát az, amikor az emberek zászlókkal, zenekarokkal tüntetni vonulnak. De akkor mi ez az alja népség? Gyűjtogatnak, törnek-zúznak! Ez micsoda? Ez lenne az a forradalmi erő, ami megteremti a „fényes, kommunista jövőt”? A Leninről szóló trilógia első könyvében szereplő visszaemlékezésekből szeretnék egy részletet idézni. Egy bálban – már Lenin letartóztatása után – a Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadítására tagjai odamentek valami Kovalevszkijhez, és így szóltak hozzá: „Nyikolaj Konsztantyinovics, kérjük, szánja meg a szükségét szenvedő forradalmat!”, mire az előveszi és kinyitja a pénztárcáját... Ez a forradalom. De azok ott barbárok, parasztok, analfabéta munkások... Lenin viszont megértette, hogy a francia és az angol forradalom is plebejus alapokon nyugodott.

Lenin nagyon jól ír arról, hogy ha vannak elveid, akkor becsületbeli ügy mindenáron kitartani mellettük. Még ha egy éppoly' közeli emberről is van szó, mint amilyen Martov volt Lenin számára. Lenin világlátésében kedvelte Martovot. Emmanuil Kazakevics²⁸ erről írta az *Ellenségek* című elbeszélését – amit Hruscsov veje, Adzsubej²⁹ jelentetett meg az *Izvesztyijában* –, egészen pontosan arról, hogyan is segített Lenin Martovnak 1920-ban külföldre jutni. Akkoriban ez nagy felháborodást keltett: „Á, persze, központi bizottsági döntés volt erről!” – és a többi és a többi... De Lenin valóban segített neki, és amikor Julij már az emigrációban megbetegedett, Lenin felajánlotta

neki, hogy pénzt küld a kezelésére. Sztálin felháborodott: „Micsoda? A munkásosztály ellenségének pénzt küldeni?!”

Napjainkban azt is Lenin szemére hányják, hogy ő hozta létre a Szolovkit³⁰ és a lágereket. A régi bolsevikok szigorúan elhatárolták egymástól két fogalmat: a politikai ellenfél és az ellenség fogalmát. Élesen különválasztották őket: ezek itt az ellenségek – az ellenforradalmárok, spekulánsok –, azok pedig ott a mensevikek, eszerek és a többi, ők a politikai ellenfelek. A börtönökben szocialista tömböket hoztak létre. A Butirka³¹ például ilyen szocialista tömb volt. Egy öreg eszer nő visszaemlékezését szeretném idézni az ottani helyzetről. A cellák ajtaja nyitva volt, a foglyok teljesen szabadon látogathatták egymást, folyamatosak voltak a viták, szemináriumok, előadások, felolvasások stb. „Igazán jöhetne ide a fehér sajtótól valaki, megmutatnánk, hogy szenvedünk a kínzókamrákban” – így fogalmazott egy eszer, és igaza volt. Amikor létrehozták a Szolovkit, ott a szocialisták számára külön szigetet jelöltek ki, és ők ott ugyanazokat az erkölcsöket képviselték, mint amilyenek a börtönökön belüli „szocialista tömbökben” léteztek. Később aztán változtak az idők, az emberek és a többi. A Szolovki őrparancsnokának ez a nagy szabadság és társadalmon kívülség nem tetszett. Követelte, hogy tartsák be a rendet, és legalább az esti tíz órás takarodóra mindenki legyen a cellájában. Azt mondták neki: „A pokolba az ilyenekkel!” Ő pedig: „Nocsak! Akkor hívom az őrséget. Ezt akarjátok?” A hírhedt kivégzés 1923-ban viszont mindenkit megrázott. Fennmaradt Dzerzsinszkij utasítása a letartóztatások végrehajtásáról, 1921-ből pedig a politikai ellenfelekkel történő bánásmódról. Akkoriban sokan úgy képzeltek, hogy a harc ugyan szétválasztotta őket, de az eszerek és a mensevikek forradalmárok. Velük nem lehet úgy bánni, mint az ellenforradalmárokkal, nem beszélve a kínzásokról... Komoly viták folytak akkor erről.

Szergej Szolovjov – Marianna Armand

Vannak-e még fehér foltok Lenin életrajzában? Vagy már mindent feldolgoztak és felkerült a pont az i-re?

Vladlen Loginov

Dehogyan került fel! Például Lenin 1917-ben miért szállt fel a német „leplombált vagonba”? 1905-ben az emigrációban várt. Sokan korábban visszatértek, illegálisan, de Lenin megvárta a hivatalos am-

nesztiát. Ahogy megkapta az engedélyt, visszautazott Oroszországba. Az októberi sztrájkmozgalmat ekkor már elfojtották, és elkezdődött a decemberi felkelés... Igaza volt Leninnek, amikor azt írta, hogy a felkelés nem tőlük fog függeni.

Feltétlenül szót kell ejteni arról is, hogy Lenin jelöltette magát a II. Állami Dumába, és vereséget szenvedett. A *Pétervári választások eredményei* című cikkében elemzi a választásokat, amelyen ő alulmaradt egy kadettel szemben. Lenin híres fellépése Panyina grófnő házában csak a választások fényében érthető. Miért hallgatnak róla? Mindenki szégyenkezik. „Ez hogy lehet? Lenin vereséget szenvedett? Ez nem jó!” Pedig teljesen normális, hogy a városi kúriába jelöltette magát Péterváron, és nem nyert. Egy olyan emberről van szó, aki éppen, hogy visszatért az emigrációból és az amnesztiát várta. Pontosan ezért utazott 1917-ben a „leplombált vagonban”. És csak áprilisban érkezett meg.

Van még egy dolog, amiről eddig sehogyan se tudtam írni. Kiváló költőnk, Szolouhin³² mellett Szolzsenyicin is idézi, helytelen címmel, az *Utasítás a druzsinnyikoknak* című írást. (A druzsinnyikok felfegyverzett munkás harci osztagok voltak, Szolouhin pedig egykor a kremli testőrgárda tagjaként Lenin mauzóleuma mellett állt őrt. *Lenint olvasva* című esszéjében a *Lenin összes* egyik kötetét elemzi, amelyben Lenin a polgárháború utáni repressziókról ír.)

Szergej Szolovjov – Marianna Armand

A savra és forró vízre gondol, amivel le kell önteni a rendőröket és a dragonyosokat?

Vladlen Loginov

Igen. Tudja, hogy miről van itt valójában szó? Lenin – és erről Krupszkaja ír visszaemlékezéseiben – alaposan elolvasott minden irodalmat a Párizsi Kommünről és annak leveréséről. Nemcsak Marx és Engels, de az utcai harcokat lejegyző katonák írásait is elolvasta. Krupszkaja visszaemlékezéseiben megemlíti egy tábornokot is, aki írt a párizsi utcai harcokról. Az utasítás valójában egy francia tábornok könyvének a kivonata! Egy teljesen véletlenül fennmaradt papírlap. Lenin tehát kijegyzetelte az utcai harcokról szóló irodalmat. A fejekre forró vizet, savat önteni, üvegeket összetörni, hogy a lovasság ne tudjon ott haladni stb. Ezt a dokumentumot csak a *Lenin összes* 4.

kiadásakor közölték. Először a *Kommuniszt* folyóiratban jelent meg, aztán belevették a 4. kiadásba. Az olvasók pedig azt hitték, hogy ez valójában Lenin utasítása a druzsinnyikoknak. Szolzszenyicin is azt írja, hogy „Íme, egy olyan ember képe rajzolódik ki előttünk, aki a mi oroszainknak savat készítettett...”

Szergej Szolovjov – Marianna Armand

Lenin életrajzából még milyen történeteket mitologizáltak?

Vladlen Loginov

Ebben az összefüggésben én nagyobb figyelmet tulajdonítanék a defetizmusnak. Mi a defetizmus?

Szergej Szolovjov – Marianna Armand

Internacionalizmus.

Vladlen Loginov

Fontos tisztázni, mit értünk defetizmuson. Először is, ez a harcoló felek szocialistái felé való fordulás. Végeredményben úgy alakult, ahogyan azt feltételezték: Németországban a forradalom már a kapituláció előtt megkezdődött. Vlagyimir Iljics soha nem használta magát a „vereség” szót a cikkeiben, csak a levelezésében. „A szuronyokat ellenük fordítani”, „a háború kirobbantói a saját országukban.” Én részletesen írtam erről, mert Lenint sokan vádolják hazafiatlansággal. Például a *Kultura*³³ című újságban valaki közölt egy cikket, aminek azt a címet adta, hogy *Lenint csak az örültek házában gondolhatja bárki is hazafinak.*³⁴ Mit lehet erre mondani? Ezek az emberek vitakozó tudatlanok. Én megvetem ezeket a szélhámusokat. Persze azt mondom nekik, hogy „természetesen nem akarlak megsérteni, de te tiszta idióta vagy.”

Nagyon fontos egyszerűen és érthetően megmagyarázni a defetizmust Leninnél. Mert ezt szajkózzák: defetista, tönkretette az országot... Pedig a februári forradalom után Lenin azonnal leveszi a napirendről a defetizmus jelszavát. A forradalom győzött, az önkényuralom megbukott, a helyzet gyökeresen megváltozott, a defetizmus már egy kicsit sem volt aktuális. Sőt, Lenin az *Április tézisekben* fel

sem veti a hatalomátvétel kérdését. Lenin hazafiságával kapcsolatban nagyon fontos *A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről* címmel írt cikke.

Szergej Szolovjov – Marianna Armand

Biztos gyakran feltették már önnek ezt a kérdést, de mégis... Ön szerint azt követően, hogy Lenin egészségi állapota miatt távolodni kezdett az aktív politizálástól, Sztálin miért tudta olyan könnyen magához ragadni a hatalmat?

Vladlen Loginov

Mi az, hogy könnyen? Nem véletlenül meséltem el Bauman történetét. Mindenkinek meg kell legyen a saját funkciója. Lenin „végrendeletében” van egy nagyszerű passzus, amelyben azt a kérdést tanulmányozza, hogyan szervezzék újra az Állami Tervbizottságot. Ki álljon az élén? Az akkori vezető, a folyton panaszkodó Krzsizsanovszkij³⁵ vagy Pjatakov,³⁶ a helyettese, egy bunkó. Jól mutatott, amikor tacsankán³⁷ berobbant Kijevbe, egy igazi hős fickó. Pjatakov folyamatosan rágta Lenin fülét. „Ki ez a maga Krzsizsanovszkija? Ez egy rongy alak.” Lenin pedig írásában felteszi a kérdést: Ki álljon az Állami Tervbizottság élén? Olyan ember kell, aki széles látókörű, képzett, képes sokféle szempontot figyelembe venni. Helyettesnek pedig egy erős szervező kell. Mint Pjatakov Krzsizsanovszkij mellett.

Lenin soha nem emlegette Sztálint az elméleti szakemberek vagy „vezérek” között. Amikor látta, hogy Sztálin szervezőből a vezérek közé tör, a vezérszerepre tart ígényt, próbált tenni ellene, de már elkésett. Így 1905-ben megjelent a „csodálatos grúz” a maga ostoba elképzeléseivel arról, hogy a valódi vezér olyan, mint egy dzsigit.³⁸ Emlékeznek arra, Sztálin hogyan idézte fel a Leninnel történt első találkozását? Azt remélte, egy daliás vitéz lép majd elé, de csak egy alacsony fickó jött vele szembe... Sztálin viszont remek szervező volt. Egyébként kevesen írnak róla, de nagyon jól tudott bánni a nőkkel. Lenin titkársága pedig... Nem véletlenül fogom most Fotyijeva³⁹ és Fofanova⁴⁰ szavait idézni: „Mi mindannyian szerettük őt.” Egyszóval tudott bánni a nőkkel. A kaukázusi udvariasság és a többi... A titkárságon a helyén volt. A Munkás-Paraszt Felügyelet viszont megbukott. A nemzeti kérdések... az egészet pokolian elrontotta. De szervezőként sok mindent elért: létrehozott magának egy munkatársi bázist a hatalomátvételhez.

Szergej Szolovjov – Marianna Armand

A titkárságban.

Vladlen Loginov

Igen. Arról van szó, hogy a titkárságban előtte értelmiségiek ültek. Nők és férfiak egyaránt, de mind a régi értelmiségiek közül kerültek ki. Kresztyinszkij⁴¹ például. Ezért ott káosz uralkodott. Bazsanov,⁴² Sztálin titkára (aki végül külföldre menekült) visszaemlékezéseiben leírja, hogy a titkárság milyen volt Lenin alatt: totális kupleráj.

Szergej Szolovjov – Marianna Armand

Ezekkel az iratokkal kellett kezdeni valamit. Mind a mai napig nagyon nehéz ott megtalálni bármit is.

Vladlen Loginov

Bazsanov nagyon jól ír egy nőről, akit azonnali hatállyal kellett kinevezni központi bizottsági titkárnak. Amikor azt kérdezték tőle, hol lehet megtalálni valamilyen határozatot, a nő transzba esett és némi szünet után közölte: „Ott van, a negyedik polcon, balról a második rekesz.” Bocsánat, de mégis miféle iroda az ilyen? Sztálin mivel kezdte, amikor főtitkár lett? Szigorú leltárt készített, kartotékokat, nomenklatúrát állított össze stb. Nála minden rendben volt, polcokon elrendezve. Lenin ilyen munkatársak mellett akár nyugodtan hátra is dőlhetett volna. A programkövetelések kidolgozását mégse Sztálinra bízta. Amikor Sztálin megpróbált valamit elméletileg kidolgozni, pl. az autonomizálást, Lenin azonnal visszafogta. A végül realizált autonomizálás miatt hullott szét hetven év múlva a Szovjetunió.

Szergej Szolovjov – Marianna Armand

Sztálin nagyon megsértődött.

Vladlen Loginov

Bizony! Nem egyszerűen csak megsértődött, ugyanakkor azt is mondják, hogy nyíltan nem gorombáskodott.

Az előbb azt mondta, hogy az autonomizálás miatt esett szét a Szovjetunió. Mire gondol? Hogy nem volt valódi föderáció?

Vladlen Loginov

Semmilyen föderáció nem volt. Egy csomó okot fel tudnék sorolni. Most adok ki egy dokumentumgyűjteményt a Szovjetunió széthullásának idejéből. Eleinte hatalmas mennyiségű dokumentumot adtak ki. Amikor az amerikaiak elkezdtek ezekből az utolsó köteteket olvasni, akkor eljött ide William Taubman,⁴³ aki igazán mélyenszántó életrajzot írt Gorbacsovról. Azt kérdezte: hol, miért, hogyan, honnan vetted? Én részben elsőként adtam ki az Államtanács gyorsírásos jegyzőkönyveit. Ez volt az utolsó hatalmi szerv a Szovjetunió széthullása előtt. Azokban minden benne van.

Neveléses ilyet mondani, de nekem ez az egész teljesen természetes volt. 1970-ben engem és Viktor Usztyinovot⁴⁴ Kazahsztánba küldtek, hogy segítsek egy helyi vezetőnek doktorálni. Akkoriban mindenki doktorálni akart. A disszertációja címe *Lenin és Kazahsztán* volt, amit az újjából szopott ki. A hegyekben dolgoztunk, a Népbiztosok Tanácsa úgynevezett dácsájában. Én szeretem Alma Atát, ezért egyeztem bele az egészbé. Olyan délután négy óra körül mindig értünk jöttek autóval, és levittek bennünket a hegyről az illető lakásába. Ott kezdődött az „ebédvacsora”. Csak konyakot ittunk. A felesége a kulturális szférában dolgozott, vagy valami hasonló, ő nem tudott velünk tartani. Emlékszem, ahogy egyik alkalommal üldögéltünk, a tévében pedig egyszer csak azt mutatták, hogy Koszigin⁴⁵ találkozik valami kuvaiti vezetővel, vagy valami hasonlót. Vörös szőnyeg, kormányrezidencia. És a már erősen ittas kazah vezető azt mondja ekkor nekem: „Nálunk háromszáz darab Kuvait is elfér! Nézd: van aranyam, platinám, olajam, szenem. Bármit mondasz, nekem mindenem van. De amikor Moszkvába megyek, a *Rosszija* szálló egyik szobájába dugnak, és a beosztottaim is ott kapnak szállást.” A köztársaságok valójában Oroszország autonóm területei voltak, a sztálini tervben is. A lakosaiknak, a helyi nómenklatúrának messze nem volt lehetősége döntéseket hozni, önállónak érezni magát. A Szovjetunió létrejötte után összesen négy szovjet népbiztosok tanácsa létezett, de minden alá volt rendelve a központnak. Részben ez az egyik fő oka annak, hogy a Szovjetunió összeomlott.

És lehet, hogy ez fog történni napjaink Oroszorszázával is, főleg amiatt, hogy az utóbbi időben mindenféle önrendelkezést elnyomnak. Amikor voltak helyi tanácsok, az embereknek ez adott valamilyen részvételi lehetőséget, még ha ez a részvétel a hatalomban illuzórikus is volt. Már Arisztotelész is megmondta, hogy az ember politikázó lény, feltétlenül meg kell adni neki a lehetőséget, hogy maga határozza meg a sorsát. De ez a rend, amikor mindenhol csak „előjáróságok” vannak, amikor nincs önrendelkezés és az önállóság érzete sincs meg, ez bizony zsákutca.

Szergej Szolovjov – Marianna Armand

Ön szerint, mi ma a legfontosabb Lenin életrajzának és örökségének tanulmányozásakor?

Vladlen Loginov

Ma a legtöbb szerző próbálja a modern erkölcsöket és szokásokat egy az egyben ráhúzni egy másik korra és más emberekre, ez a fő gond. Ez sehogy, tényleg sehogyan sem működik.

Jegyzetek

(Az 1., 2., 4. és 5. sz. jegyzet kivételével: *a szerk.*)

¹ Bahurin, Jurij: *Germanskij szled v Oktjabrszkoi revolucii: „za” i „protiv”*. (https://scepis.net/library/id_3711.html) Bahurin, Jurij: *Germanskij szled v Oktjabrszkoi revolucii: tri mifa*. (https://scepis.net/library/id_3712.html)

² „Nyeudobnij Lenin”. A *Szvododa* rádióadón elhangzott beszélgetés.

³ A néhai orosz elnökről elnevezett központ 2015 novemberében nyílt meg Jekatyerinburgban.

⁴ Loginov, Vladlen: *Poszleszlovije k szbornyiku, V. I. Lenin: Nyeizvesztunije dokumenti 1891–1922gg*” (Moszkva, ROSSZPEN, 2000).

⁵ Igaz, a szerző erről csak véletlenül értesült, és legalábbis ez év februárjáig a *Rogyina* kiadótól egy kopejka honoráriumot sem kapott a könyvért.

⁶ *Iljics – tozse szkrepá? Pocsemu dnyevnyiki vracsej Lenina do szih por nahodjatszja v zakritom dosztupe: intervju doktora Novoszjolova. Novaja gazeta*. <https://novayagazeta.ru/articles/2018/04/03/76033-ilich-tozhe-skrepa> (A *Novaja gazeta* 1993 áprilisa óta nyomtatásban heti több – jellemzően három: hétfő, szerda péntek – számmal megjelenő, ellenzéki irányultságú, politikai-közéleti lap, amelynek munkatársa volt Anna Poltkovszkaja is.)

⁷ Novoszjolov, Vlagyimir: *Szmerty Lenyina. Megyicinszkij gyetyektyiv*. Moszkva, Pjatij Rim, 2020.

- ⁸ Amiantov, Jurij Nyikolajevics (1930–2011), történész-levéltáros, az Orosz Állami Társadalompolitika-történeti Levéltár (RGASZPI: Rosszijijszki Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityikeszkj Isztoriji) egykori igazgatóhelyettese, vezető íratkezelő.
- ⁹ Lenin apja, Ilja Nyikolajevics Uljanov 1886-ban hunyt el 54 éves korában.
- ¹⁰ Loginov, Vladlen: *Vlagyimir Lenin. Nacsalo putyi*. Moszkva, Rogyina, 2018.
- ¹¹ Mihajlovskij, Nyikolaj Konsztantyinovics (1842–1904) orosz irodalomkritikus, filozófus, közíró, a narodnyik mozgalom egyik teoretikusa. 1868-tól a *Hazai Jegyzetek*, 1892-től pedig az *Orosz Gazdaság* című folyóiratok szerkesztője. Az 1870-es évek végén csatlakozott a *Narodnaja Voljá*hoz, amely 1879–1885 között a mozgalom illegálisan kiadott lapja volt.
- ¹² Mindent elsöprő, anarchikus lázadás. (Lásd az 1773-as Pugacsov-felkelést.)
- ¹³ Szturve, Pjotr Berngardovics (1870–1944) orosz liberális politikus, közgazdász és publicista. 1898-ban ő írta az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt (OSZDMP) alapító nyilatkozatát. 1901-ben emigrált a cári Oroszországból. 1905–1916 között a kadet párt tagja, később egyik vezetője. 1913-tól egyetemi tanár. 1918-ban már Gyenyikin tábornok tanácsadója, majd a fehérek polgárháborús vereségét követően ismét emigrált. Végül Párizsban telepedett le.
- ¹⁴ Aven, Pjotr: *Vremja Berezovszkogo*. Moszkva, CORPUS, 2017.
- ¹⁵ Buldakov, Vlagyimir Prohorovics (1944–) orosz történész, az Orosz Tudományos Akadémia Oroszország Története Intézetének tudományos főmunkatársa.
- ¹⁶ Martov, Julij Oszipovics (1873–1923, született: Zederbaum/Cegyerbaum), orosz-zsidó származású forradalmár, az OSZDMP egyik korai tagja, szinte kezdettől Lenin harcostársa. Együtt alapították a pétervári Harci Szövetség a Munkásoktól Felszabadításért nevű szervezetet, amiért 1898-ban száműzték. Részt vett az *Iszkra* elindításában, de az 1903-as II. kongresszuson politikai kapcsolatai Leninnel lényegében megszakadtak. Később a (baloldali) mensevikok vezetője. 1917 októbere után szembekerült a bolsevik hatalommal, noha a polgárháború idején a szovjetek oldalán állt. Schömbergben, a weimari Németországban hunyt el.
- ¹⁷ Amiantov, Jurij – Sztyejanov, Vlagyimir – Ahapkin, Jurij (főszerk.): *V. I. Lenin. Nyeizvesztnije dokumenti. 1891–1922gg*. Moszkva, ROSSZPEN, 2000.
- ¹⁸ Bauman, Nyikolaj Ernesztovics (1873–1905), orosz–német származású forradalmár, a bolsevik párt tagja.
- ¹⁹ Armand, Inessza (Inessa, Inès; született: Elisabeth-Inès Stéphane d’Herbenville; 1874–1920) párizsi arisztokrata család gyermeke. Tizenöt éves korától nagyanyja és nagynénje nevelték Moszkvában. 1893-ban ment feleségül Alekszandr Armandhoz, akitől 1902-ben elvált. 1904-től az OSZDMP tagja. Az emigrációban került közelebbi kapcsolatba Leninnel, akinek harcostársa és szeretője lett. 1917 áprilisában tért vissza Oroszországba. 1920-ban részt vett a Komintern II. kongresszusán. Kolerajárványban vesztette életét, a Vörös téren temették el.
- ²⁰ Magyarul olvasható: Csernyisevskij, Nyikolaj Gavrilovics: *Mit tegyünk?* ford. Sasvári Ármin. Budapest, Athenaeum, 1897.; illetve ford. Rákos Ferenc. Budapest, Új Magyar Kiadó, 1954.
- ²¹ Valentyinov, Nyikolaj Vlagyiszlavovics (született: Volszkij, 1879–1964) orosz filozófus, közgazdász, az OSZDMP tagja, Lenin egyik pártbéli ellenfele. Az októberi forradalmat követően a mensevikektől a bolsevikokhoz pártolt. Buharin munkatársa a NEP kidolgozásában, majd annak felszámolásakor, 1928-ban el-

hagyta a Szovjetuniót, és Párizsban telepedett le. A nyugati emigrációban polgári liberálisná vált. 1956-ban adta ki fő művét – *A NEP és a párt krízise Lenin halála után* –, amely egy ideig a nyugati szerzők egyik forrásműveként szolgált a Szovjetunió gazdaságáról.

- ²² Zaszulics, Vera Ivanovna (1849–1919), orosz marxista forradalmár, narodnyik, majd szociáldemokrata; „a modern kor első női terroristája”. Ismertté az 1878-as merényletet követően vált, amikor pisztollyal rálőtt a pétervári rendőrparancsnokra, Fjodor F. Trepov tábornokra, súlyosan megsebesítve őt. Ugyanakkor a merényletet követő híres perben az esküdtszék felmentette, a következő éveket pedig börtönben, illegálisban vagy száműzetésben töltötte. 1880-tól Svájcban Plehanov mellett tevékenykedett, később az *Iszkra* társszerkesztője lett. 1903-ban a mensevikek oldalára állt. 1905-ben visszatért Oroszországba. 1917-ben szembe fordult az októberi forradalommal.
- ²³ Alekszejev, Nyikolaj Alekszandrovics (1873–1972) orosz forradalmár, az *Iszkra* munkatársa. 1900–1905 között Londonban élt száműzetésben, ahol 1902-ben találkozott Leninnel. Lásd: Alekszejev, Nyikolaj: *V.I. Lenyin v Londonye (1902–1903 gg.)*
- ²⁴ Babuskin, Ivan Vasziljevics (1873–1906) szegényparaszti származású orosz forradalmár. Pétervárott Leninnel közvetlen kapcsolatban állt, többször letartóztatták. Aktívan részt vett az 1905-os forradalomban. Ebben az évben Csitába utazott fegyverekért, de visszatérés közben elfogták és kivégezték.
- ²⁵ Radikális forradalmi eszméket valló írók.
- ²⁶ Krupszkaja, Nagyezsda Konsztantyinovna (1869–1939): orosz bolsevik forradalmár. 1890-től kapcsolódott be a marxista körök tevékenységébe. Leninnel együtt vett részt a Harci Szövetség a Munkásosztály Felszabadításáért nevű szervezet létrehozásában. Később letartóztatták, majd Szibériába engedték Leninhez, ahol összeházasodtak. 1917-ben Leninnel együtt tért vissza Oroszországba. 1920-tól a közoktatás rendszerének egyik megteremtője. 1924-től a Központi Ellenőrző Bizottság tagja. A XIV. kongresszuson támogatta a Zinovjev–Kamenyev-féle ellenzékét, később azonban ő is megszavazta a Trockij, Zinovjev és Kamenyev kizárásáról szóló határozatot.
- ²⁷ Lunacsarszkij, Anatolij Vasziljevics (1875–1933) orosz író, műfordító, filozófus, kritikus, esztéta, vezető bolsevik kultúrpolitikus. 1892-ben, még a kijevi gimnázium tanulójaként csatlakozott a munkásmozgalomhoz. Egyetemi hallgatóként, 1895–1898 között Zürichben kapcsolatba került Plehanovval. 1898-ben visszatért Moszkvába, ahol illegális propaganda terjesztése miatt letartóztatták. 1899–1904 között hosszabb időt töltött börtönben (Moszkva és Kijev), illetve száműzetésben (Kaluga, majd Vologda és Totma). Részt vett az 1905-ös forradalomban, amely után ismét letartóztatták. Szabadulását követően külföldre távozott. 1913-ban a *Pravda* publicistája. 1917 augusztusában lépett be a bolsevik pártba. Az októberi forradalomtól egészen 1929-ig közoktatásügyi népbiztos. 1929-ben a Tudományos Bizottság elnöke lett, majd a Sztálinnal való megromlott kapcsolata miatt leváltották és spanyolországi nagykövetté nevezték ki. A Madridba való utazás során, a dél-franciaországi Menton városában hunyt el.
- ²⁸ Kazakevics, Emmanuil Genrihovics (1913–1962) orosz–zsidó származású szovjet író és költő. Az orosz mellett jiddisül is írt. Egy rövid ideig Birobidzsanban élt. Több művét (*Két ember a sztyeppen; Csillag; Napvilágnál; A két füzet*) magyarul is kiadták.

- ²⁹ Adzsubej, Alekszej Ivanovics (1924–1993), Rada Hruscsova férje, 1957–59 között a *Komszomolszkaja pravda*, 1959–64 között pedig az *Izvesztija* főszerkesztője.
- ³⁰ A Szoloveckij-szigetek (röviden Szolovki) Északnyugat-Oroszországban, a Fehértenger nyugati részén helyezkedik el. A szovjet időkben itt hozták létre az első kényszermunka-táborokat, 1922/23-ban.
- ³¹ Hivatalos nevén a Butirszkaja börtön. Moszkva egyik legrégebbi és legismertebb fegyintézete.
- ³² Szolouhin, Vlagyimir Alekszejevics (1924–1997) orosz író és költő. Több műve is olvasható magyarul (*A szépséges Adigené; A csontnyelű kiskék*).
- ³³ 1929-ben alapított szociokulturális lap. Évtizedekig heti több, később már csak egy számmal jelent meg. 2020-tól havilappá alakult át. 1921–1942, majd 1944–1953 között *Szovjet Művészet* (Szovjetszkoje iszkusztvo), 1953-tól 1991-ig pedig *Szovjet Kultúra* (Szovjetszkaja kultura) néven adták ki. 1991-től: *Kultura*.
- ³⁴ Razumovszkij, Feliks: Szcsitaty Lenyina patriotom mozsno tolko v szumasedsem dome, *Kultura*, 2019. (link: <https://portal-kultura.ru/articles/country/303913/>)
- ³⁵ Krzsizsanovszkij, Gleb Makszimilianovics (1872–1959) orosz–lengyel származású szovjet forradalmár, tudós (akadémikus) és politikus, Lenin közeli barátja és munkatársa. 1905-ben a forradalom tevékeny résztvevője. 1920-tól a GOELRO-terv egyik kidolgozója és vezetője, illetve 1921–1930 között az Állami Tervbizottság (Goszplan) elnöke. 1929-től 1939-ig a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának elnöke. 1937–1946 között a Legfelsőbb Tanács képviselője.
- ³⁶ Pjatakov, Georgij (Jurij) Leonyidovics (1890–1937), orosz forradalmár, kezdetben anarchista, majd 1912-ben a bolsevikokhoz állt. Zinovjev és Buharin közeli munkatársa. 1918-tól az Állami bank elnöke. 1923–1927 között a KB tagja. 1927-ben elvesztette tisztségeit, kizárták a pártból. 1930-tól nehézipari népbiztoshelyettes, az iparosítási program egyik vezetője. 1937-ben, a sztálini tisztogatások idején végezték ki.
- ³⁷ Az első világháború és a polgárháború időszakának fegyverzeti kényszermegoldása: egy ló vontatta székér karakterre felszerelt, a menetiránnyal szemben irányzott (általában Makszim-) géppuska.
- ³⁸ Bátor, ügyes lovas. Innen ered a *dzsigitovka*, amely cirkuszi produkciót, bravúrlovaglást jelent.
- ³⁹ Fotyijeva, Ligyija Alekszandrovna (1881–1975), bolsevik politikus, 1904-től az OSZDMP tagja. 1918–1931 között a Népbiztosok Tanácsának titkára, ezzel egyidejűleg 1918–1924 között Lenin titkárnője. 1938-tól a moszkvai V. I. Lenin Központi Múzeumban, majd 1941-től 1945-ig a Nemzetközi Vörös Segély Szervezetében dolgozott.
- ⁴⁰ Fofanova, Margarita Vasziljevna (1883–1976), 1917-ben a pétervári szovjet egyik vezető tagja volt, egy rövid ideig Lenint is bújta. Az októberi forradalmat követően a mezőgazdasági népbiztosságon dolgozott. 1922-től egészen az 1935-es nyugdíjazásáig adminisztratív munkát végzett. Több, Leninnel kapcsolatos visszaemlékezés szerzője.
- ⁴¹ Kretyinszkij, Nyikolaj Nyikolajevics (1883–1938), 1903-ban csatlakozott az OSZDMP bolsevik szárnyához. 1919 decembere és 1921 márciusa között a KB felhős titkára, majd a X. kongresszust követően elveszíti pozícióit, és a PB-ből is kiesik. 1922–1930 között a Szovjetunió berlini nagykövete. 1930–1937 között a külügyi népbiztosság vezetésében dolgozott. A sztálini tisztogatások során kivégezték.

- ⁴² Bazsanov, Borisz Georgijevics (1900–1982), 1923–1925 között Sztálin személyi titkára volt. 1928-ban Iránba távozott, majd Franciaországban kapott menedéket. Első visszaemlékezését 1930-ban publikálta Párizsban, amelyet továbbiak követtek.
- ⁴³ Taubman, William Chase (1941–) amerikai politológus, jelenleg az Amherst College professzora. Nagy sikerű monográfiát írt Hruscsovról (*Khrushchev: The Man and His Era*. New York, W. W. Norton & Company, 2003) és Gorbacsovról (*Gorbachev: His Life and Times*. New York, W. W. Norton & Company, 2017).
- ⁴⁴ Usztyinov, Viktor Mihajlovics (1929–) orosz történész, a Moszkvai Állami Plehanov Gazdaságtudományi Egyetem professzora.
- ⁴⁵ Koszigin, Alekszej Nyikolajevics (1904–1980) szovjet-orosz politikus, 1964–1980 között a Szovjetunió Minisztertanácsának elnöke.

(Fordította: Hetesy Szilvia)

Eredeti megjelenés: *Szkepszisz*, 2020. április 2. https://sceptis.net/library/id_3948.html

Lenin „ijesztő” üzenete ma: cselekedni kéne

Krausz Tamással, Lenin születésének 150. évfordulóján,
Bartha Eszter beszélget

Bartha Eszter

Miért beszélgetünk ma éppen Leninről?

Krausz Tamás

A XX. század, ahogyan Bertrand Russel fogalmazta, Lenin és Einstein százada volt. Nem tette hozzá, hogy a XXI. századból sem fognak hiányozni. Harminc év telt el az államszocializmus összeomlása és a Szovjetunió felbomlása óta, de Kelet-Európa és Oroszország liberálisai és nacionalistái ma is egyként, vad gyűlölettel emlékeztek meg róla születésének 150. évfordulóján. Pontosan tudják, miért: Leninnek mint az orosz forradalom vezérének a neve elválaszthatatlanul összeforrott a kapitalizmussal szembeni gyakorlati alternatívával. Majakovszkij, a forradalom költőjét parafrázálva: azt mondom, Lenin, azt mondom, szocializmus – azt mondom, szocializmus, azt mondom, Lenin. Vlagyimir Iljics Lenin „kírhatatlan” a szocialista hagyományból.

Bartha Eszter

Azt azért nem tagadhatjuk, hogy Lenin a globális baloldal számára is megosztó történelmi személyiség. Miért?

Krausz Tamás

Bizonyos értelemben megosztó figura, mert egyfelől gondolatilag, politikailag kérlelhetetlen antikapitalista, másfelől viszont igen prag-

matikus politikus, aki az adott történelmi szituációban mindig azokat a lehetőségeket vette figyelembe, amelyek a hatalom fennmaradása szempontjából döntő kérdések voltak. Vérbeli forradalmár volt, nem szalonszocialista, -kommunista. Vállalta a korszak ellentmondásait, amelyek nem voltak megoldhatók. Természetesen ma már sok minden nem érvényes politikai megoldásaiból, hiszen egy teljesen más történelmi periódusban élünk. Nyilvánvaló, hogy az orosz forradalom és a bolsevik párt története nem megismételhető. A vizsgálódási és cselekvési módszere az, ami az elemzés számára rendkívül fontos. Persze az már önmagában is ellentmondás, hogy Leninről, a kérlelhetetlen antikapitalistáról, akkor és úgy beszélgetünk, amikor nincsenek a világban erős és szervezett antikapitalista tömegmozgalmak. Mindezt szinte paradigmátikusán mutatja a mai amerikai antirasszista tömegmozgalom korlátozottsága – mind a céljaiban, mind az eszközeiben. Ez az ellentmondás, ez a konfliktus. Ebben az értelemben ugyanakkor Lenin öröksége nagyon is felértékelődik, hiszen sikerének „titkával” barátai és ellenfelei 100 éve küzdenek ilyen vagy olyan formában.

Bartha Eszter

Lenint a mai baloldaliak közül mégis sokan értetlenül szemlélik ...

Krausz Tamás

Azok, a magukat baloldalinak nevező emberek, akik a kormányhű propagandistákhoz hasonlóan Lenint az erőszak és terror narratívájába igyekeznek belegyömöszölni, maguk is – akarva, akaratlanul – az oligarchikus kapitalizmus leghűségesebb „emlékezetpolitikai kiszolgálóivá” váltak. A demokrácia zászlaja alatt minden hamisítást „benyelnek” és terjesztenek, ami csak elképzelhető. Lenin éppen olyan szimbólum lett, mint a vörös csillag, a sarló és a kalapács – Ukrajnában a banderista rezsिम gyakorlatilag be is tiltotta Lenin nyilvános fotóját. Ezért nem lehet még tisztességesen eltemetni sem, hiszen ma ezt a követelést a rezsिम szélsőséges támogatói erőltetik. Az ilyen baloldaliak nem értik, elfelejtik, talán sosem tudták, hogy Lenin valójában nagyon komolyan vette Marxot és a marxista elemzési módszert, a tudományokat, az elmélet és a gyakorlat egységét. Az általa megszervezett bolsevik párttal együtt komolyan belefogott egy, céljaiban az egész világra kiterjedő, antikapitalista forradalom

kirobbantásának és a világ – de legalábbis az orosz társadalom – átalakításának, humanizálásának nagyszabású kísérletébe. Társadalmi táboruk, aktivistáik – és itt több mint 10 millió emberről beszélek! – 1917-ben ott szervezkedtek a munkás-, katona és parasztszövetkezetekben. Ők voltak Lenin és a bolsevizmus közvetlen társadalmi háttere. A cél világos volt: az „állam elhalásának” és a piaci-kapitalista rendszer meghaladásának folyamatában megvalósítani a társadalmi önkormányzás rendszerét.

Bartha Eszter

Az államszocializmus és a Szovjetunió végül mégis elbukott – igaz, jóval Lenin halála után.

Krausz Tamás

Lenin – szimbolikusan szólva – legyőzte minden ellenségét, a fehérgárdistákat, a katonatiszti diktatúrákat és a külföldi nagyhatalmak katonai intervencióit. Egy dologgal nem tudott megbirkózni, ami erősebbnek bizonyult nála: a szocializmus történelmi feltételeinek hiányával Oroszországban. Ebből nőtt ki a sztálini diktatúra, amelyhez természetesen nem lehet és nem is ajánlott visszatérni.

Lenin számára az alapprobléma az volt, hogy rendkívül kis számú volt a városi ipari munkásság 1917-ben. Döntő többségük paraszt volt, nem forradalmi munkás. Napjainkban a bérből és fizetésből élők a világtársadalom döntő többségét alkotják. Éppen ma lenne aktuális egy ilyen mozgalom létrejötte, amely átvinné az üzemek és a nagyvállalkozások irányítását, de ezek csak azok az emberek, tömegek lehetnek, akik ott dolgoznak. Mindennek megértésében ma is komoly szerepet játszhat Lenin hagyatéka. Lenin elemzési módszere szigorúan történelmi és osztályállásponton nyugodott, ez volt az egyik fontos momentum, ami a fiatal Lukácsot e módszer mellé állította. Számára a radikalitás mindig összefüggött a lehetőséggel. Nem akarta megdönteni vagy bevezetni a kapitalizmust ott, ahol nem lehet, de a szocializmus bevezethetőségét sem tekintette lehetségesnek, csak egy történelmi folyamat végeredményének.

Azt kell látni, hogy egy antikapitalista ellenmozgalomnak vagy offenzív mozgalomnak feltétlenül hagyományra kell épülnie. Ebbe a hagyományba tartozik – szimbolikusan szólva – a lenini örökség a maga 55 kötetével is, amelyek többsége konkrét elemzést ad

arra, hogy miképpen lehet a fennálló világot megváltoztatni. Nem alkalmazkodni kell a kapitalista viszonyokhoz, hanem meghaladni azokat. A cél a termelési és életfolyamatok társadalmi ellenőrzésének előkészítése, hiszen az igazi demokrácia ott kezdődik, Lenin legalább is így vélte, ahol egy társadalmi méretű, globális kiterjedésű, politikai hierarchiáktól mentes rendszer jön létre, ami feltételezi a szociális egyenlőség gazdasági megalapozását.

Bartha Eszter

Hát, döntően nem ez a Lenin-kép él a mai generációk tudatában. A lenini hagyományt is szisztematikusan igyekeznek szétzúzni, és nem csak a politikai jobboldalon. Legutóbb Te magad is támadások célpontjába kerültél, nem először, mert megpróbáltad megvédeni a következetesen antifasiszta, antikapitalista kísérletek pozitív történeti emlékezetét.

Krausz Tamás

Az új kelet-európai rezsimek – óriási ideológiai apparátusaikkal, pénzzel és manipulációkkal – mindent lejártnak a szocializmus történetében, kriminalizálják az államszocializmus teljes történetét. Ami persze érthető. Józan ésszel ugyanis ki hinné el, hogy a Horthy-rendszer a maga 3 millió koldusával, 1 milliós világháborús halottjával különb rendszer lehetett, mint a 40 évig működött államszocializmus. Ha nem kriminalizálnák az 1945 és 1989/90 közötti időszakot, szembe kellene nézni a ténnyel, hogy az államszocialista rendszer utolsó 30 éve – reális szociális összehasonlításban – messzemenően jobban teljesített, mint az oligarchikus kapitalizmus első 30 éve. És ez semmiképpen nem utal sem nosztalgikus, sem apologetikus következtetések felé! Lenin óta lehet tudni, hogy a félperiférián az alternatívák nagyon leszűkülnek. Igazán jól látható ez a pandémia körülményei között, amikor a nagy nyugati és hazai tőkés társaságokat 100 milliárdokkal támogatják meg, anélkül, hogy pontosan tudni lehetne, mi fog történni ezzel a pénzzel, hány munkahelyet teremtenek majd ezekkel a tőkeinjekciókkal. A veszteség közös, az egész társadalmat sújtja – a nyereség viszont egyedül a magántőke sajátja. Erről pedig az osztályállam gondoskodik, függetlenül attól, hogy a világrendszer centrumában vagy (fél)perifériáján vagyunk. Ha pedig válság van, a tőke és állama azonnal korlátozni kezdi még a polgári

értelemben vett demokráciát is, szélsőséges, fasisztoid mozgalmakat kezd pénzelní, hogy elhárítsa a baloldali, antikapitalista alternatívát. Ennek érdekében hadakozik az antifasiszta hagyomány ellen is. Ezért azok az „emlékezetpolitikusok”, számos történészt is beleértve, akik a „fasizmus és kommunizmus” azonosításában sántikálnak, ezt a szélsőjobb oldali fordulatot készítik elő, „normalizálják” a náci, a fasiszta, a szélsőjobb oldali hagyományt és rendszereket.

Bartha Eszter

Mik a magyar sajátosságok az emlékezetpolitika terén, ha egyáltalán vannak ilyenek?

Krausz Tamás

A primitivizmus. Bár ez sem kizárólag magyar sajátosság. Most nem arra gondolok, hogy például Wass Albertet előléptették „nagy írók” közé, hanem az általános elbutulásra. A magyarországi emlékezetpolitikai háttér jellemző vonása az e téren is megnyilvánuló hatalmi önkényeskedés, amelynek már egy egész rezsimje figyelhető meg. Példaként említem, hogy egy hatalomba helyezett orvos, a nem ismeretlen onkológus, Kásler, miniszteri pózba merevedve egyszerűen, félresöpörheti az akadémiai történettudományt a „magyar őstörténet” terén, mégpedig a kormánypárti mítoszteremtés jegyében. A színvonalat mutatja, hogy egy másik idős, nem vicc, „baloldali” orvos, aki a sors furcsasága folytán a XI. kerületi polgármesteri székbe került, deklarálta, hogy Hitler 1938-ig jó válságkezelőnek bizonyult. Ezek szerint – mint holokauszt túlélő leszármazottja – még sohasem hallott, például, a nürnbergi törvényekről (1935). Ez a magyar számárkodás egyik csúcspontja. E két példa csak jelzi a politikai önkényeskedés és színvonaltalanság mélységeit. Magyarországon mindenki ért a történelemhez, mint a futballhoz. Ez a helyzet ráolvasással nem változtatható meg, túllépni ezen is csak a rendszer teljes átalakításával lehetséges. Mindez csak következmény. A rendszer egyszerűen nem javítható. A helyi és világméretű humanista rendszerváltozás még sokáig kitolható, de ennek áráként csak elmélyül a tőkerendszer mai formaváltozatainak globális válsága, amely rendszerint (világ)háborúkkal szokott lezáródni.

Bartha Eszter

Mint történész, kivel hasonlítanád össze Lenint?

Krausz Tamás

Éppen ez az, hogy senkivel. A polgári történetírásban szokás a nagy „birodalomformáló-alapító” vezetők egybevetése, s akkor Atatürktől Gandhiig és tovább kínálkoznak az analógiák – mint a „nemzeti modernizáció” nagy alakjai. Ez egy közismert séma, de lapos... Sokkal fontosabb a különbség, az az egyediség, amely miatt félrevezetők ezek az analógiák. Hadd mutassak rá néhány ilyen mozzanatra! Először is, Lenin a kor legmagasabb szintjén álló társadalomtudományi elmélet, a marxizmus alapján gondolta végig kora nagy kérdéseit, és jutott el tőlük az októberi, antikapitalista forradalomig, amellyel neve elválaszthatatlanul összeforrt. Másodszor, az általa felvázolt nagy kérdések máig aktuális kihívást jelentenek az egész világ számára. 30 évvel a Szovjetunió felbomlasztása, szétverése után sem került le hagyatéka a napirendről. A világtörténelemben ennyi sarat még biztosan nem öntöttek politikai szereplőre, mégis, még Oroszországban is – ahol Lenin diszkreditálása a sajtó napi feladata – a lakosság 60 százaléka stabilan pozitívan értékeli történelmi teljesítményét. Még Putyin sem vállalja fel, hogy eltávolítsa őt a mauzóleumból. Ezen érdemes elgondolkodni. Harmadszor, nemcsak modernizálta a nemzetállamot és Oroszországot, hanem utat nyitott a „tőkén túl” világa felé – gondolati, gyakorlati-politikai és kulturális-gazdasági értelemben. Neve egybeforrt a kapitalizmussal szembeni alternatívával. Hagyatékának forrásai: a klasszikus humanista kultúra, a francia felvilágosodás, Marx és a marxizmus, a „nagy orosz realista” irodalom és kultúra, Csernisevszkij, Tolsztoj, Gorkij, Plehanov – valamikor ezek közismert dolgok voltak. Lenin tudta, a Keletnek, Oroszországnak – nincsen „nyugati megváltása”. A gyarmatosítás (és a mai posztkolonializmus) nem egyszerűen az „egyenlőtlen fejlődés” terméke, hanem a tőkés kifosztás és rablás, a rabszolgaság, az elnyomás legrémekebb, genocídiumokra épülő világrendszere.

Bartha Eszter

Miképpen lehetséges Leninnek ezt az eltorzított megítélését még a tudományban is fenntartani?

Nem bonyolult a válasz. Az elmúlt 30 évben uralkodóvá tették a tudományban is azt, ami uralkodó magában a világrendszerben. Az elemzés kiindulási és végpontja, „normatívája”, hogy Lenin vagy a szovjet, orosz stb. fejlődés mennyiben felel meg a nyugati centrum fejlődési struktúráinak és érdekeinek. Hát, Lenin nagyon nem felelt meg, sőt – tudatosan – éppenséggel az ellenkezőjének akart megfelelni, mint ismert, a marxi tudományos szocializmus elkötelezettje volt. Számára egyértelmű volt a válasz arra a kérdésre, hogy egyáltalán fejlődhet-e a nyugati úton Oroszország. Régen, még az én pályakezdésem idején sem volt ez kérdés. A mai mainstream liberális szerzők olyan Oroszország-képet propagálnak, olyan tudományt és kultúrát részesítenek előnyben, amely fenntartja a globális hierarchikus struktúrákat, amelyek ellen Lenin egész életében tiltakozott. Ez a szellemi (gazdasági-politikai-kulturális) alávetés legtöbbször a kulturális magasabbrendűséggel igazolja magát, egyfajta kulturális rasszizmus köntösében jelenik meg, hol nacionalista, hol liberális köntösben. Lenin értékelése ma is véget nem érő, vad politikai harcok tárgya, hiszen ő a világon a legismertebb antikapitalista a szimbolikus politikában. Ha őt nap mint nap diszkreditálják, azzal az antikapitalista alternatíva felszámolását segítik elő. Elegendő a nagy polgári Lenin-életrajzokat e szempontból megnézni, Pipes vagy Robert Service munkássága szinte paradigmátikusán képezi le a mainstream kereteit.

Bartha Eszter

Nálunk is minden oldalon szinte elvárás szidni Lenint...

Krausz Tamás

A hatalom kegyeltjei közé való felemelkedéshez a belépőjegy, az íratlan szabály, hogy a „marxistagyanús” történetkoncepciókkal, a marxista-kommunista maradványokkal már fiatalon le kell számolni. Ez az első feladat. Ha nincs elegendő tudományos arzenál, akkor pedig elegendő elutasítani a „régisémákat”, a polgárháború nem osztályháború volt, fehérek sem voltak, Lenin egy kisztílv, szifiliszes hatalommániákus volt... Az új rendszer egyre növekvő számú önkéntes csahosai hamar ráéreznek a gádzák ízlésére.

Bartha Eszter

Mi a magyarázata annak, hogy a fiatal generáció jó része is, aki bekapcsolódik a társadalomtudományok művelésébe, rögtön szükségét érzi annak, hogy elhatárolódjon a valóban antikapitalista baloldaltól, belerúgjon Marxba, Leninbe, az osztályharc elméletébe, a kommunisták bármely irányzatába – vadul, bután és agresszíven? És vállalnak bármilyen primitív elméleti bírálatot is.

Krausz Tamás

Három magyarázatot látok erre a tendenciára Magyarországon, de a szomszédoknál is. Az első a 30 éves nacionalista és liberális agymosás, a rendszer lezárása a baloldali antikapitalista kritika gyakorlata irányába. Jobbra viszont nyitott a rezsím. Másodszor, és a fentiekből következőn, a magyarázóelméletek számára a legkézenfekvőbb választás a legitimációs ideológia liberális vagy/és nacionalista ágai, legyenek azok bármilyen primitívek. Ha úgy tetszik, ismétlem magam, ez az anyagi-pénzügyi fennmaradás előfeltétele. És végül van egy szubjektív oldal: a karrier szempontjából a legtökéletesebb választás az antimarxista, antiszocialista, a kriminalizációs történetmagyarázat vagy az új pozitívizmus. Ez utóbbi látja maga előtt a képletes elefántot, amelyet a régebbi korok történetírása hagyott rá. A pozitivisták módszere: keresni kell az elefánton egy szemölcsöt, és azt kell vizsgálni, mint az elefánt fontos részletét, amit a marxisták nem elemeztek vagy elhibáztak ... A végén a szemölcs lesz az elefánt legfontosabb részlete, sőt maga lesz az elefánt. Csak hát éppen a résszel, a partikulárisal szemben az egész vész el, amire az én fiatalkoromban még természetes volt rákérdezni.

Bartha Eszter

Az elmélethez visszakanyarodva: mit tartasz Lenin legfontosabb elméleti teljesítményének?

Krausz Tamás

Lenin rendkívüli jelentőségű történeti és elméleti felismerése volt, hogy Oroszországban és a második jobbagység régiójában általában, vagyis Kelet-Európában, így Magyarországon is, a nyugati fejlődéstől eltérően a burzsoázia nem rendelkezik önálló történelmi egzisztenciá-

val, s így a kapitalizmus könnyen megdönthető, ha alapját, a cárizmust elsöpri a forradalom. Az 1905-ös forradalom tapasztalatai megerősítették ezt az elemzést, hiszen nem véletlen, hogy az orosz burzsoázia a cárizmus szolgálatában állt, annak politikai toldaléka volt. 1917 októbere mindezt ezerszeresen visszaigazolta. E felismerésnek napjainkban is óriási a jelentősége. Az 1989-es rendszerek, mindenképpent persze az oroszországi, ismét a politikától függő burzsoáziát, oligarchiát hoztak létre, amely sem politikailag, sem kulturális értelemben nem játszik önálló történelmi szerepet mint „nemzeti burzsoázia”. Mindennek megfelelően, a lenini elemzés szerint, az olyan szociáldemokráciának nincs stabil történelmi talaja a (fél)perifériás régióban, amely ezzel a burzsoáziával kíván együttműködni. Így van ez ma is. Nem véletlen, hogy ebben a régióban jött létre az államszocializmus, s miként volt második kiadása a jobbagységnek, most van folyamatban a kapitalizmus második kiadása, és semmiképpen sem zárnam ki, hogy a jövőben az államszocializmus második kiadása is visszatérhet, noha mi elvben a szocializmus antibürokratikus, demokratikus-önkormányzó formájában hiszünk, és annak lehetőségei előtt nyitnánk utat. Akik továbbra is a szociáldemokrácia második kiadásán munkálkodnak, nem sokat értenek a kelet-európai fejlődés történelmi sajátosságaihoz, politikai értelemben zsákutcában tévelyegnek újra és újra, immár 30 éve egy nem létező „svéd modell” ígéretében. 2020-ban erre a burzsoáziára polgári demokráciát építeni ..., nos, ez a vicc kategóriájába tartozna, ha nem lenne halálosan komoly.

Bartha Eszter

Mi lehet a jelenlegi helyzetben a valóban antikapitalista baloldal feladata?

Krausz Tamás

A szocialista múlt, benne Lenin egész öröksége, napjainkban természetesen nagyon ijesztő, még a radikális baloldalon is rémületes félelem uralkodik e tárgyban. Ugyanis cselekedni kéne, de éppen cselekedni senki sem akar! Bármiképpen is ítéljük meg a múltat, tagadhatatlan, a kapitalizmus adott történelmi formáját egyszer megdöntötték. Mármost ha valaki differenciált álláspontot alakít ki a szocialista vagy államszocialista múlttal kapcsolatban, annak a jövőre vonatkozóan bátran meg kell fogalmaznia a célt: a kapitalizmus

meghaladása a radikális baloldal napi feladata, vagy ha nem, akkor nem érdemli meg ezt a nevet. Hiszen gyakorlati útkeresésről van szó.

Bartha Eszter

A nagy forradalmakat mindenhol éhséglázadások előzték meg. Látod ennek ma bármilyen politikai realitását?

Krausz Tamás

A járványt követően már látszanak az új kapitalista válság körvonalai. A világ periferiáin lehetnek antikapitalista kiindulópontok. Afrikában ma milliók közvetlenül az éhhalál szélén állnak. De a 2008-as válság is megrengetett olyan országokat, mint Argentína, Oroszország vagy az USA. Csak éppen a fennálló rendszer erősebb volt és ma is az, mert nem volt olyan mozgalom, amely formát adhatott volna a tömegek kibontakozó energiáinak. És megjelentek a Trumpok, Johnsonok, Bolsonarók, Orbánok, Porosenkók és Zelenszkijek, akik levezették a globális kapitalizmussal szembenálló tiltakozási potenciálokat a maguk politikai demagógiájával, nacionalista-rasszista ideológiájával, miközben a „kapitalizálódott” baloldal lejáratódott, mert hozzákapcsolódott a neoliberais projektekhez. Azt kell látni, hogy ezek a populista figurák politikai ikertestvérek. Nézd meg Ukrajnát, ott egyenesen egy új népet akarnak létrehozni, kerül, amibe kerül. Hová vezet ez? A fasizmus rehabilitálása, a rasszizmus, a ruszofóbia stb. minden kelet-európai és a legtöbb nyugati rendszer szellemi poggyászában is megtalálható. Preventív ellenforradalmi mozgalmak ezek, amelyek következetesen és elszánt gyűlölettel tipornak el minden baloldali alternatívát és útkeresést, és szörnyű háborúkba vezetik az emberiséget, ahogyan azt a XX. században és a XXI. század első két évtizedében már sokszor láthattuk. Ha nincs antikapitalista alternatíva, csinálni kell, mert a kapitalizmus kihívás nélkül még vadabb módon tartja majd fenn magát. Ez a lenini üzenet, ha úgy tetszik.

Bartha Eszter

Ahogy Loginov is megállapítja, van az értelmiségben, vagy legalábbis annak jelentős csoportjaiban, egy komoly félelem a néptől és az erőszaktól.

Igen, ez sokszor tipikus értelmiségi magatartás: addig forradalmárok, amíg a fennálló viszonyok gyakorlati átalakítására nem kerül sor. Jelentős értelmiségi csoportok integrálódtak a fennálló rendszerbe, ezért nem vállalják a napi szellemi-politikai megütközést magával a tökerendszerrel.

Bartha Eszter

Te milyen megoldásokat javasolnál a mai antikapitalista lázadók-nak?

Krausz Tamás

A világkapitalizmus ugyan nagyon megváltozott, de az alapvető kérdések ma is hasonlóak, mint Lenin idején voltak. A mai korban érvényes válaszokat kell megtalálnunk, illetve ezek részben már megvannak. Fontos tanulság, hogy ma a kapitalizmus meghaladása nem az utcán dől el, nem fegyveres harcok útján (bár ez utóbbit sem zárhatjuk ki!), hanem a termelés terén, a munkahelyeken, legyenek ezek a munkahelyek bárhol, az ott kibontakozó népmozgalmak kezében van a „tökén túl” világának lehetősége. A radikális értelmiségi mozgalmak, csoportok és pártok feladata éppen az volna, hogy erre ráébressze a termelők száz- és százmillióit, ha e mozgalom szellemi (elméleti, kulturális, ideológiai stb.) feltételeinek kialakításán ügyködne. Azok a kis csoportok, amelyek megállnak a saját nárcisztikus, öntetszelgő „elméleteiknél”, és az álmaiknak megfelelő jövőképek nevében utasítják el a forradalmi múltat, összeszomva azt az államszocialista rendszer nevében elkövetett bűnökkel, tulajdonképpen a status quo, vagyis a világkapitalizmus fenntartásában segédkeznek. Ugyanakkor az is világos, hogy Lenin és kora gyakorlatilag nem tudott túljutni azon a dilemmán, hogy a társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségeket politikai egyenlőtlenségek útján számolja fel. Fontos ma is tudatosítani, hogy lehetséges és fontos túllépni a polgári politikán, hiszen a valódi szabadság egyszerre politikai, gazdasági és szociális kategória. Máskülönben a szabadság fogalmának semmi értelme sincs. Ez egyébként Lenin *Állam és forradalom* című kis könyvecskéjének alfája és omegája.

Bartha Eszter

Igen problematikusnak látom ezeknek a kis politikai csoportoknak a tömegekkel való kapcsolatát.

Krausz Tamás

Napjainkban nemcsak Magyarországon jellemző, de nálunk is van olyan tendencia, hogy a kis antikapitalista csoportosulások, szervezetek egymással konkurálnak a dolgozó osztályok feje fölött, ami alulról nézve úgy tűnhet fel, mintha e csoportok a hatalmi elitnek részei lennének. E konkurencia alapja a befolyásszerzés, végső soron egy „piacszerző” működés, cselekvési struktúra, a lájkokért folyó harc. Ezt a konkurenciát sok dolog színezi még, természetesen mindenekelőtt a fennálló hatalom elnyomó intézkedései, a cselekvési tér beszűkülése, a történelmi hagyományból is fakadó szektásság, egyfajta emigráns magatartás. Nem csoda, ha az új nemzedéken belül is jellemzővé válik a politikai naivitás és egy sajátos, nárcisztikus önelégültség, önimádat, ami meggátolja az intenzív tanulást, és izolál, elszakít az életképes hagyományoktól és egymástól. A létrejövő új szektásság jelenségében kifejeződik a társadalom alsó osztályaitól, a munkásságtól, vagyis a bérből-fizetésből élő alsó osztályoktól, a munkanélküliek tömegeitől való egyfajta félelem, hiszen sem a cselekvési programok, sem pedig a társadalmi tömegekben való tevékenység nem vert gyökeret. Összefüggés van két alapvető jelenség között: a munkásságtól, a dolgozóktól való félelem és a képtelenség arra, hogy a liberalizmussal szakítsanak. Mindez együtt gátolja a szocialista közösségi hagyomány valódi elsajátítását, a társadalmi önszerveződésre való képességek kialakulását. A piac látszólag egyesít, valójában a konkurenciaharc, a szembenállás forrása. Piaci alapon sohasem jön létre nemhogy az antikapitalista erők egyesítése, de egy hatékony piacpárti „baloldal” sem, hiszen éppen a piacon létrejövő egyenlőtlenségektől kellene a társadalom széles rétegeit kulturális-gazdasági „védelemmel”, alternatív gazdálkodási képességekkel, illetve azok elsajátításának módjaival felruházni. Ez a döntő tapasztalat az 1989 óta eltelt 30 év alatt.

Bartha Eszter

Visszatérünk a kiindulóponthoz: miért van itthon oly nagy szükség a Lenin-ellenes fröcsögésre, mintha a liberális mainstream ebben komoly versenyre kelne a szélsőjobbal?

Ez arról a szerkezeetről szól, amely 1989 után szilárdult meg: a régi, ún. demokratikus ellenzék, amely a NER-be őfelsége liberális ellenzékeként integrálódott, mindig hagyományának tekintette a kibékíthetetlen antikommunizmust, amely minden időben a rendszer fő áramához csatolta őket. Ezt ma is tapasztaljuk, a fő ellenfél az antikapitalizmus, mind az emlékezetpolitikában, mind pedig a tudományos és politikai legitimáció területén. Ukrajnában a liberális értelmiség egyenesen a helyi nácikkal, Bandera híveivel lépett szövetségre 2014-ben.

Mint fentebb hangsúlyoztam, Magyarországon a liberális Lenin-bírálat a legközönségesebb történelemhamisításra épül, és nem elkülöníthető a NER embereinek „kritikáitól”, amelyek – a liberálisokhoz hasonlóan – Lenint egyfajta Frankensteinként mutatják be.

Bartha Eszter

Lenin, ha ma élne, akkor mit javasolna az antikapitalista baloldali támogatóinak, aktivistáinak?

Krausz Tamás

Mindenekelőtt felhívna a globális és a helyi antikapitalista civil (és nem civil) szervezetek tagságának figyelmét arra, hogy a világ népeit a kapitalizmus korábban soha nem látott válsága fenyegeti, amelynek csak egyik eleme a Covid-19. A gazdasági, környezeti, erkölcsi pusztulást soha nem látott munkanélküliség kíséri, mindenfelé az erőszak és a háborúk fellobbanása fenyeget. Erre a helyzetre kell felkészülni. Hangsúlyozná, hogy ne higgyünk az ún. baloldali pártoknak, amelyek egy évszázad óta azzal szédítik az embereket, hogy felépítik – a tőkével kompromisszumban – a „jó kapitalizmust”. Ehelyett világháborúk, népiirtások és válságok sora következett el, és következik be a nem is olyan távoli jövőben. Emberek milliárdjai, öregek és fiatalok, védtelenek voltak mindezzel szemben – elegendő, ha a XX. század borzalmas vérzivataraira gondolunk. Ma sincsen másképpen. Azonnali cselekvésre van szükség! Mindez az emberektől azt kívánja meg, hogy vegyék át a „hatalmat” a saját „civil parlamentjeiken” (dolgozói, szakmai, munkás- és lakóhelyi tanácsok stb. hálózatán) keresztül. Ez egy alternatív társadalmi hatalom kiépítésének útja a háború és az erőszak

elkerülése érdekében, a munkásmozgalom régi humanista értékeinek jegyében. „Dolgozók parlamentjeinek” ezreire van szükség a lakóterületeken és a munkahelyeken, amelyek magukhoz vonzzák a legjobb, dolgozókhöz hű, a tőkétől már független szakembereket. Kezdjék meg a többszektorú vegyes gazdaság kiépítését, amelyet csak a tőke radikális korlátozásával lehet megvalósítani! Egyes számú törvény: „ütött a tőkés magántulajdon végórája” (Marx). Ez az új gazdálkodási forma három alapvető szektort foglal magában: a hagyományos piaci szektort, az állami-közösségi szektort és a társadalmi önkormányzás szektorát (szövetkezetek, önkéntes gazdasági – termelői és fogyasztói – társaságok stb.). Mindenütt alapvető fontosságú a helyi sajátosságok figyelembevétele. A munkahelyek elfoglalása nem politikai forradalom. Vége a politikai forradalmak időszakának! A társadalmi forradalom korszaka köszönt ránk! Ennek alternatívája az értelmetlen háborúskodás, a népek egymás ellen uszítása, a tőkés elnyomás és az elnyomó rendszerek elvtelen kiszolgálása. Gondolkozzatok, szervezkedjétek! Lehetséges egy – a tőke és az állam „gyámködése” nélküli – jobb világ! Valahogyan így beszélne ma Lenin...

Szép új világ?

Walter Baier, Eric Canepa, Haris Golemis (eds.):
Europe in the Brave New World. transform! Yearbook 2020.
Merlin Press Ltd.

A 2021-ben alapításának 20. évfordulóját ünneplő, bécsi központtal működő, a 23 országban mintegy 38 intézményt összefogó *transform! europe* hálózat immár hatodik alkalommal adja ki a kurrens társadalmi, gazdasági és politikai világjelenségekre reflektáló évkönyvét. Az Aldous Huxley klasszikusa ihlette címválasztás (*Europe in the Brave New World*) okai már a szerkesztők – Walter Baier, Eric Canepa és Haris Golemis – előszavából körvonalazódnak, mely szerint a kötet hívószava leginkább a *digitális kapitalizmus*. Ez utóbbin túl természetesen még számos problémakört tárgyal: Európa és az Európai Unió helyzete a globális feszültségek (Kína gazdasági terjeszkedése, menekültkérdés, nukleáris fegyverkezés) tükrében, a baloldal számára a klímatüntetésekben rejlő lehetőségek (a fiatalok megszólításától kezdve az általános világkapitalizmus-kritika artikulálásáig), munkavállalói küzdelmek, feminizmus, a radikális baloldal helye a nagypolitikában, az utópiák hiánya és a disztópiák túlkínálata vagy éppen a (folytatódó) keresztény-marxista párbeszéd.

Az első tematikus egységbe tartozó szövegek alapvetően szélesebb fókusszal dolgozva foglalkoznak történelmi, politikai és gazdasági kérdésekkel európai vagy világszinten. Haris Golemis görög közgazdász interjúja* David W. Harvey brit geográfussal, a gazdaságföldrajz tudományágának szaktekintélyével, az USA, Oroszország, Kína és az EU globális pozícióira koncentrál. Az időnkénti csapongás (amely egy viszonylag rövid interjúban különösen zavaró) és az önellentmondások ellenére (Harvey egy helyütt a „Nyugatot” az USA, Európa és a NATO egységének nevezi, de később eltér saját definíciójától), a

* Az interjút magyarul lásd az *Eszmélet* 125. (2020. tavaszi) számában, 122–139.

beszélgetés izgalmas kérdéseket hoz felszínre, elsősorban Kína kapcsán. Rendkívül pontosan mutatja be a távol-keleti szuperhatalom működését, leszámolva számos olyan baloldali illúzióval, melyek Kína belső működésének elemeit kívánták kényszeresen felfedezni külső terjeszkedésében is (ami olyannyira imperialista logikát követ, hogy Harvey egyenesen egy külön típusként írja le). Az interjú figyelmeztet Kína komoly előnyére az innováció és a stratégiai jelentőségű szektorok (pl. a világűr kolonizálása) terén, aminek köszönhetőn az olyan klasszikus megoldások, mint pl. a Kínából importált termékekre kirótt amerikai vámtarifák, legfeljebb csak rövid távon fájhatnak Pekingnek. A beszélgetés egy izgalmas perspektívaváltással kitér Kína belső törésvonalaira is, amik közül szociológiai szempontból különösen érdekes a vidékről a városokba vándorló (száz)millióknak a bevándorló és a munkás identitás közti ingadozása. Ami Kína múltbeli teljesítményét és a várható „szocialista jövő” képét illeti, egyes tényezőkre (pl. a vallási alapú elnyomásra) Harvey pontosan mutat rá, bizonyos esetekben azonban elvakítják a szépen csengő ígérvények (ezek közül a kínai gazdaságpolitika és a környezettel fenntartott harmónia egymás mellett szerepeltetése egyenesen a komolyan nem vehető kategóriába esik).

Az osztrák közgazdász, Walter Baier gazdagon jegyzetelt írása a neoliberalizmus (2008 utáni újabb) alkonyát prognosztizálja, ám érvei korántsem meggyőzők: vázlatos világműködés áttekintése óhatatlanul is leegyszerűsítő és egysíkú megfogalmazásokhoz vezet: pl. az USA venezuelai államcsínyét bukottnak titulálja, azonban egyrészt tisztánlátásról tanúskodna, ha hozzátenné, hogy „egyelőre”, másrészt pedig átsiklik afölött, hogy Maduro rezsimjének pusztán hatalmon maradásától még nem oldódott meg a venezuelai társadalom gyakorlatilag kilátástalan helyzete, holott talán ez volna itt a kulcskérdés. Hasonlóképpen problémás egy, a Közel-Kelet egészére kiterjedő háború lehetőségének felvillantása, hiszen a szerző nem részletezi, hogy a lassan egy évszázada puskaporos hordóként létező térség alapfeszültségét mégis miben látja fokozódni. Jóval informatívabb tanulmányának záró szakasza, amelyben idézeteken keresztül járja körül a fogalmának jelentéstartalmát.

Göran Therborn svéd szociológusprofesszor* a baloldal viszonyulását vizsgálja korunk két nagy társadalmi mozgalmához, a

* A cikket magyarul lásd az *Eszmélet* 125. (2020. tavaszi) számában, 18–23.

klímaváltozás ellen küzdőkhöz, illetve az egyenlőtlenségekkel szembeállókéhoz, azonban utóbbi esetében nagyon sokan kerülnek egy kalap alá különösebb disztingválás nélkül, a chilei tüntetőktől a „sárgamellényesekig”. A *transform! europe* korábbi évkönyveiből visszatérő kérdésként e helyütt is felmerül, hogy mit lehet tenni annak érdekében, hogy a baloldal témáit ne ejtse túsul a jobboldal, valamint hogy milyen lehetőségei vannak egy transzformatív politikának a szerző szűkebb, skandináv pátriájára vonatkozóan.

Szintén ebben a fejezetben kap szót a kötet harmadik szerkesztője, Eric Canepa zenetörténész is, aki az Európai Unió emlékezetpolitikai konstrukcióinak hátterét ismerteti, különös tekintettel a mediterrán országok – mint a totalitárius elméletbe nem beilleszthetők – marginalizálására, illetve hoz egy érdekes példát is a Die Linke és az AfD történeti hátterének német „centrista” értékeléséről (nagy kár, hogy csak az előbbi párt esetében fejt ki saját álláspontját), írása azonban leginkább a következő, Carlo Spagnolo jegyezte szöveg felvezetéseként szolgál. A Bari Egyetem jelenkortörténésze szerint, a Szovjetunió II. világháborús szerepéről folytatott vita a tudomány területéről áthelyeződött az aktuálpolitikáéra, sőt, „a történelem egy bűnügyi regénnyé vált”. Igen érdekesen mutatja be, hogyan épült be a V4-ek „két totalitárius rendszer sújtotta” narratívája az uniós kommunikációba (többek között a holokauszt dehistorizálásával párhuzamosan), miközben kiváló történeti áttekintést is ad 1945-től napjainkig, középpontban az európai integráció folyamatával, szem előtt tartva az olyan gazdasági és politikai fordulópontokat, mint amilyen a nyugati emlékezetpolitika valósággá válásaként a délszláv háborúba történő beavatkozás volt.

Erhard Crome német politológus a közép- és rövid hatótávolságú rakétákról rendelkező INF-szerződés felbontásának okait tárgyalja, a hasonló egyezmények történetének bemutatásával együtt, kiemelt figyelmet fordítva Németországnak a kérdésben folytatott helyezkedésére, ám bántóan passzív félként tüntetve fel Oroszországot – ha már megemlíti a Bismarcknak tulajdonított idézetet („Oroszország sohasem olyan erős vagy gyenge, mint amilyennek látszik”), akkor foglalkozhatott volna ennek aktuális igazságtartalmával is.

Az évkönyvben felbukkanó egyik legizgalmasabb problémát a cseh Dagmar Švendová tanulmánya járja körül, nevezetesen a baloldal viszonyulását a világűr már javában zajló, részben a tőke (erőforrások), részben pedig katonai szempontok diktálta gyarmatosításához, középpontban a műholdak potenciálisan kettős – kereskedelmi és

katonai – funkciójával. A szerző, politikus lévén, az EU világgúrral kapcsolatos trendjeit és politikáját veszi górcső alá, miközben többek között az uniós polgárokkal a témában készült közvélemény-kutatást is idéz, igen meggyőzően érvelve annak szükségessége mellett, hogy az európai baloldal érdemben foglalkozzon a területben rejlő lehetőségekkel és veszélyekkel.

A „baloldal évtizedét” követő latin-amerikai jobbratolódást egy szerzőkvartett kísérelte meg értelmezni, aminek keretében először is kidomborítják az egyes államok közti különbségeket azok progresszív vezetésének időszakából, határozott kritikával, illetve a hiperprezidenciális rendszerek kiépítését, a caudillo-kultúra lebontása helyett annak saját képre formálását, vagy éppen a különféle tömegszervezetek pártapparátussá változtatását. Fókuszukban a retorika és a tettek közti űr mértékének bemutatása áll, amire az európai baloldalnak a „chávezista” rezsimekkel kapcsolatos vágyálmait elnézve, a mai napig nagy szüksége van. Az aktuálisan zajló jobboldali fordulatot az égető társadalmi egyenlőtlenségek és a szélsőségesen polarizált politikai paletták tükrében vizsgálják, ezen a ponton is megkülönböztetve egymástól a különböző országokban megfigyelhető mikrofolymatokat. Figyelmeztetésük szerint, a jobboldali politikai fordulat következményei nem maradnak a parlamenteken belül, ahogyan az már most is tetten érhető pl. az őslakosokkal szembeni erőszakban.

Az évkönyv második nagyobb fejezete a demokrácia és a munka lehetőségeit taglalja a digitális kapitalizmus „szép új” világában. Az első kapcsolódó tanulmányban Julia Rone helyezi el rendkívül világos érveléssel a közösségi médiát (középpontban a Facebookkal) azon a tengelyen, amely a „demokrácia fenntartójától” annak megromtójáig terjedő, szélsőséges vélemények közt húzódik, leszámolva a kapcsolódó illúziókkal is, melyek a megbízhatatlan, hagyományos média alternatívájaként, a politikából kirekesztett hangok megnyilvánulási fórumaként vagy éppen, működését tekintve, demokriakusként tekintettek-tekintenek a közösségi platformokra – hiszen a valóságban privilegizáltak online is azok lesznek. A szerző mindezek fényében a (további) szabályozást nem is tartja elegendőnek, hanem felveti a közösségi tulajdonba vétel lehetőségét.

Jörn Boewe és Johannes Schulten újságíró duója a szakszervezetek előtt álló kihívásokat értelmezi újra a digitális kapitalizmus fényében, az Amazon – a „digitális taylorizmus” zászlóvivője – munkásainak sztrájkjait bemutató esettanulmányon keresztül. Igencsak érzékletesen tárja

fel a munkabeszüntetések okait (amik közül kiváltképp megdöbbentő a munkavállalók adatvédelmének gyakorlatilag teljes hiánya), hogy aztán szembesítse az olvasót azzal, hogy az első sztrájkra a cég történetében, mindezek ellenére, közel 20 évet kellett várni. A sztrájkok részletes bemutatásának talán leginkább tanulságos szelete a különböző raktárak munkásai közti tudástranszfer, sőt, a digitális lehetőségek maguk javára fordítása, hiszen a poznańi munkabeszüntetéseket az ezen a téren már tapasztalattal rendelkező Bad Hersfeldből szervezték.

Iliara Lani olasz ételfutárokról szóló sorai hasonlóképp az algoritmusoknak való kiszolgáltatottság és az aránytalan kockázatviseléssel egybekötött totális megfigyelés csapdait járják körül: bár írása a koronavírus-járvány ismeretében mostanra már alighanem új vetületeket kapna, az adat mint tőke problematikáját vizsgáló záró gondolatai így is igencsak elgondolkodtatók.

Philipp Lorig szociológus a munka egyre erőteljesebben digitalizálódó világának egyik, többek között szerveződési szempontból is kulcsfontosságú aspektusát tekinti át: a konkrét értelemben vett munkahely hiányát. Fő felismerése, hogy a felhő alapú világokban elvész szinte minden valódi szociális interakció lehetősége a munkavállalók között. A tanulmányt, amely egyéni vállalkozók számára online értékesítési platformokat üzemeltető vállalatokkal szembeni kiszolgáltatottságára koncentrál, Sarah Bormann helyezi tágabb perspektívába, több alkalommal is reflektálva Lorig írására. A szakszervezetek és az egyéni vállalkozók jelenkori viszonyára koncentráló cikkét azonban nem csupán az évkönyv oldalain ily módon kibontakozó diskurzus, hanem a kutatási témájához kapcsolódó legfontosabb fogalmak precíz definiálása is kiemelkedővé (és nem utolsósorban, igen olvasóbaráttá) teszi.

Yifat Solel izraeli jogász a megosztásra épülő gazdaság koncepcióját ismerteti, aminek valós esélyét, paradox módon, éppen a kapcsolódó nagyvállalatok (pl. Uber, Airbnb) manőverei igazolják, melyekkel szinte túsul ejtették az elképzelést. A szerző által bemutatott – és favorizált – szövetkezeti rendszerek tagadhatatlan előnye, hogy ki tudják aknázni az online felületek lehetőségeit. A szerző inkább elméleti jellegű áttekintését egy gyakorlati tanulmánnyal toldja meg, fókuszában a szövetkezeti rendszerek izraeli újjáéledéséről a 2011-es – politikai változást végül nem hozó – tüntetések óta.

A *transform! europe* évkönyvei visszatérően foglalkoznak a feminizmus kérdésével. Eirini Avramopoulou szociálandropológus interjúja Silvia Federicivel a nő mint társadalmi-gazdasági entitás definiálásával

kezdődik, majd a mozgalom különböző irányzatainak törésvonalaira világit rá, s így a téma iránt újonnan érdeklődők számára egyszerre szolgálhat hasznos bevezetőként, és válthatja ki az első heves fejcsóválásokat. Federici okfejtései kifejezetten egyediek, ám egyrészt, nem mindig viszi végig gondolatmenetét (illetve Avramopoulou nem kérdez rá a nyilvánvaló hiányosságokra, mint pl. amikor interjúalánya a nőekkel szembeni erőszakot a kapitalista struktúrák esszenciális termékeként írja le, nem szólva sem a prekapitalista erőszakról, sem pedig az erőszakról általában), másrészt pedig a komolyabb ellentmondások sem kerülnek el (miközben óva int a MeToo-mozgalom által felkínált áldozati póz elfogadásától; példáuliban a nők szinte kivétel nélkül áldozatként jelennek meg). Némileg tágabb kontextusba lépve azonban, nagyon fontos és érdekes a tudás és hatalom viszonyával foglalkozó gondolatmenete. Szintén a feminizmus témaköréhez kapcsolódóan kerül közlésre egy kerekasztal-beszélgetés lengyel, török, spanyol, orosz, olasz és svéd résztvevőkkel, amiből rendkívül érdekes részletek derülnek ki fejlődésbeli eltérésekről (az olasz hagyomány pl. egészen a XIX. századig nyúlik vissza), szerveződési különbségekről (hiszen a spanyol feminista mozgalmat például nem lehet elválasztani a többi szociális mozgalomtól), a törvényi lehetőségek differenciájáról (Oroszországban egészen gyerekcipőben jár a nők jogi védelme), politikai eltérésekről (a lengyel feminizmus palettája e tekintetben igen széles) vagy éppen a nemzetiségi faktor változó súlyáról (példának okáért Spanyolországban ez több mint meghatározó).

A művészet, ellenállás és utópia trióját körbejáró nagyobb tematikus egység Kimon Markatos eszmefuttatásával kezdődik, a baloldal és a science-fiction irodalom kapcsolatáról. Mivel utóbbi nem csupán a jövőre vonatkozó, progresszív alternatívákat kínál fel, de a kortárs társadalmat is hitelesen képes kritizálni, így előbbi érthető módon keresi vele a kapcsolatot. Sajnálatos, hogy a tanulmányban csak kevés konkrét művet (Európán vagy Amerikán kívüli szerzőtől pedig egyet sem) említ, pár mondatnál többet pedig a szerző csak egy-kettőre fordít, akinek ráadásul besorolási problémája is akad: China Miéville ugyanis nem sci-fi szerző, hanem a *weird fiction* műfajában alkot, a tudományos-fantasztikus kategóriában eddig csupán egyetlen – igaz, pazar – művet írt (az *Embassytown* címűt, amely, magyar nyelven *Konzulváros* címmel jelent meg 2013-ban). Mindezek következtében kevésbé tud meggyőző lenni Markatosnak a disztópiák elterjedését és az utópiák szükségességét igazolni kívánó gondolatmenete.

A 2019-ben elhunyt zenetudós, Stefan Amzoll a briliáns zeneszerző, a társadalmi kérdésekben is igen (korát megelőzően) aktív Hanns Eisler pályáját eleveníti fel tizenkilenc rövid fejezetben, időben visszafelé haladva. A tanulmány valóságos stílusbravúr, ebből a szempontból az egész kötetből kiemelkedik. Tartalmát tekintve nem kevésbé érdekes Yiannos Katsourides ciprusi politológus összehasonlító írása a görög Sziriza és a ciprusi Akel kormányzásának tapasztalatairól, amit abban a méltatlanul kevés hangsúlyt kapó, ám annál szignifikánsabb kérdésbe ágyaz, hogy egyáltalán törekedjenek-e baloldali szervezetek politikai hatalomra a jelenlegi konjunktúrában. Az EU „neoliberális és autoriter” fordulatát e két államban különösen közvetlenül érezték és érzik – a vizsgált pártok így kénytelenek voltak feladni alternatív programjukat a „kapitalizmus menedzseléséért”, ráadásul elvesztették kapcsolatukat a tömegekkel.

A sorban ezek után olyan írások következnek, melyek egy adott államra koncentrálnak: Yann Le Lann francia szociológus a sárgamellényesek és a szakszervezetek hűvös viszonyának okairól, Piotr Ikonowicz lengyel politikus, újságíró pedig az erős baloldal lengyelországi hiányáról értekezik. Utóbbi tanulmányát ugyan minden folyamattól és ok-okozati összefüggéstől elszakadva Jarosław Kaczyński személyének és szerepének túldimenzionálásával kezdi, ám ennek ellenére igen fontos felismerésekre jut. A jelenlegi lengyel kormány szociális juttatásait (Ikonowicz önkritikától sem mentesen emeli ki, milyen ironikus, hogy ezeket a nacionalista jobboldal lépte meg, nem pedig az utoljára 2001 és 2004 között hatalmon levő akkori baloldal) előremutatónak tartja, különösen a rendszerváltás utáni, brutális sokterápiával összevetve, azonban a szegénység felszámolásához önmagában nem tekinti elegendőnek. Mivel a korábban elképzelhetetlen mértékű állami juttatásoktól nem omlott össze a gazdaság, (sőt, többek között komoly keresetnövekedés mutatkozott), felteszi az elkerülhetetlen kérdést, hogy mit tehet ebben a helyzetben a baloldal, amelynek nem nagyon maradt témája az emberi jogokon kívül, pedig e kényszerpálya helyett elsősorban a növekvő GDP redisztribúciójával kéne foglalkoznia, illetve a parlamenten kívülre tekintenie, elsősorban az igencsak passzív szakszervezetekre.

Az évfordulóknak és az „In Memoriam” szövegeknek fenntartott fejezetben Loudovikos Kotsonopoulos Erik Olin Wright munkásságáról, egy szerzőtrío a „Vörös Bécs” történetéről, Wladislaw Hedeler a kerekén 100 éve alakult Kominternről, míg a cseh történész, Veronika Sušová-Salminen 1989 harmincadik évfordulója alkalmából, a neoli-

beralizmus kelet-közép-európai felemelkedésről ír, a rendszerváltással kapcsolatban rendre felmerülő fogalmi vitákban is alaposan elmélyedve. Keresztények és marxisták a *transform! europe* évkönyvének lapjain is folytatódó párbeszédének keretében ezúttal José Manuel Pureza portugál politikus hívja fel a két fél figyelmét arra, hogy európaiként egyik közös ügyük éppen az Európa-centrikus gondolkodás meghaladása kell legyen.

A Joachim Bischoff gazdasági helyzetjelentésével záruló kötet ismét változatos műfajokon (interjú, esettanulmány, kerekasztal-beszélgetés stb.) keresztül kísérel meg választ adni a világrendszer aktuálisan legégetőbb kérdéseinek egy-egy szeletére, miközben lényegében a közölt szövegek mindegyikét áthatja a politikai demokrácia mainstream hirdetésének ütköztetése a javak sosem látott mértékű koncentrációjával. A status quót önmagában a *transform! europe!* következő évkönyve sem fogja megbontani, ám a várhatóan a világjárványra vagy épp a Black Lives Matter-mozgalomra reflektáló kötetet már most várhatják a színvonalas, sokrétű és változatos elemzés hívei.

Mozgalmi pánik, kivonulás vagy mégis lázadás?

Olvasatok rebelliseknek

„A felszínen az a mozgalom, amelyet később »újbaloldalinak« neveztek, nőtt, szélesedett, elterjedt majdnem az egész világon, aztán alábbhagyott, végül elmúlt. Először szétszedték a barikádokat, majd a diákok visszatértek az egyetemekre tanulni jó állások reményében, a tömegsztrájk idejét múlta, az öngazgatás és önkormányzat mozgalmi és intézményei marginalizálódtak. 1968 nagy romantikus mozgalmi mintha szertefoszlottak volna. Az 1968-as fiatal generáció reményei, hogy a hierarchia kora után a testvériség világában élhetnek, közösségekben vagy az anarchia állapotában, elidegenedés nélkül, elszálltak. Mégis, 68 egyik legtartósabb hatása éppen az életformák megváltozása volt, különösen a fiatalság életformáinak megváltozása. Franciaország, Olaszország, Németország, az USA és sok más ország lázadó diákjai a szkeptikus Max Weber mondását visszhangozták jelszavukként: hogy elérjük a lehetségest, a lehetetlent kell akarni újra meg újra. 68 ifjúsága többnyire a lehetetlent akarta. Helyette valóban elérték, amit lehetett.”

Heller Ágnes¹

Akard a lehetetlent, vagy legalább követeld, esetleg reméld – de tudd, mennyire képtelenség is. Az újbal vagy újjobb, a lehetségesen túli szabadság, a szabályozottsággal szembevető mersz, a lemeztenítő diktatúrák elleni meztelen feminista monológok *Pussy Riot* klippeken, vagy falfirka-lázadások egy nemzetközi kiállításon... Adagolt képtelenségek, az énkeresés akciói, a lehetséges és jövőendő siker performanszai talán, vagy épp a „helyette elérték, amit lehetett” eredményei? A válaszok annyiféleké, ahány megszólaló. Miként a

rendszer váltás kezdő éveiben, amikor a jövő felé fordulást a magunk mögött hagyható „ancien régime” romosodó díszletei vették még körül. Láttuk-e, hogy jön? – kérdezte akkor kötetnyi terjedelemben is a rendszerváltásban hitetlenül hívó bölcész értelmiség.² A kérdés ma ismét hasonló: tudjuk-e, látjuk-e, hogy jön? Nem Godot úr, akire vártak már sokan sok helyütt, nem a „Nagy Forradalom”, s nem is az akadémiailag legitimált politológusok, akik még vezérdemokráciáról és közpolitikai napirendről, ígélet-felhalmozás-teljesítés lépcsőzetéről, legitimitásról és bizalmi együttműködésről írnak monográfiákat, hanem azok és olyanok, akik a máshol is zajló folyamatok között a szabályok nélküli hatalom szabályok nélküli kijátszásával kokettálnak.

Hőspótlék, lázadás, rend(hiány)

Örökségek és kibontakozások, lázadások és értékkeresések, nyugati kulturális alapfogalmak és fogyasztói viselkedésmoделlek rejtőznek ama kötetben, amelynek címbeli és tartalmi horizontján már a megragadható mintázatok keresésekor megfogalmazódik egy korszakos ellenkultúra emblematisikus igéje: a *kivonulás*. Egyszerűen a nemzedéki odébbállás, a jóléti társadalmiságot alapjaiban elutasító morális tudat, valamint az identitás keresésében meghatározó erőt a kommunikatív cselekvésben megfogalmazó ellenállás. Barcsi Tamás a fentiekhez hasonló mives páston, politikai és szociológiai tudományágak, szabadságfogalmak és autonómiakeresések, irodalmi és más művészeti területek lenyomataiból gereblyézi ki a maga kulcsfogalmát: *A kivonulás mint lázadás*.³ Megjelenít fejlődésképeket, az újkori *Rend* fogalmaihoz és a mindenkori „barbársághoz” viszonyított civilizációs hősködést, a jólétivé vedlett társadalmak határok nélküli önteltségét, globalizációs és újkapitalista akarnokságát, az innováció és tudás mindenekfelettségének és mindenhelyettiségének győztes vigyorát, aminek rendszerszintű elvitatásához épp a nagy reményű változások éve, a ’68-as vezet mint krízisállapot. Barcsi az első fejezet alapfogalmainak és értékrendi skáláinak körüljárásával az identitás válságát vezeti be, a fogyasztói értékvilág hőseivel és deheroizált kultuszaival (2–3. fejezet, 77–115.), hogy aztán a további négy fejezetben a társadalmi „határsértések” modelljeivel illusztrálja, hogyan tarol az ötvenes–hatvanas évek ellenkultúrája, hogyan lázad Amerika az átélhető korlátozott és engedélyezett szabadság ellen, s hogyan lesz ebből a szabadság-megélés művészete, tiltakozási kultúrája és az

„opting out” menekülési stratégiája, avagy másképpen: a kivonulás mint kiábrándulás következménye, a személyiség eltűnése és a kiút-talan jövőkeresés antidiszkriminatív útja.

Csepp kételyt sem hagy Barcsi afelől, hogy a hősiességet hőspótlékokkal üzletiesítő, a magányos tömeget tömegesített magánnyá bővítő konzumálódás hogyan vezeti ki a verseny és fogyasztás büvköréből a „ne lázadj, teremts minőséget!” kárvallottjait, vagyis hogyan tereli az erkölcsi határok közé szorult nemzedék határok nélküli erkölcsiséget követelő szubkultúráit az az „ironikus utópizmus”, amely később hozzájárult a valóság határainak elmosódását nemcsak konstatáló, de át is élő nemzedék átlényegülési igényéhez. Jó példáit kínálja a kiúttalan bennfentességnek, a látszatokból építkező versenyvilágnak, a szépségkultuszok és ideálkreációk zsonglórjeinek – meg azután a mindezekből kimaradtaknak, a maguktól marginalizálódóknak, a csereszabatos embermodellt megmajmolni készülő, kritikai értelmiségnek, meg mindezek művészeti ágakban landoló ellenkultúrás kivezetéseinek. Ahogy a 6. fejezetben összegzi: a „változatok az ellenállásra” (így a pszeudo-utópiák lakói, az újraépített vadember-kolóniák hősei, az ökológiai fenegyerekek, a „globkrit” lelkek sikertársadalmiságból kikéredzkező csapatai, vagy akár a betegesen túlhabzsolók nemzedékei is) az alacsony életszintű segélyektől a háborús veteránságig, a szimbolikus sikeremberségtől a pszichés betegségek széles skálájáig, a Rend-ellenes provokációktól a futóbolond lövöldözésig vagy a hithű terrorizmusig széles horizonton választják a tiltakozás-kivonuláshúség hirschmani modelljét, vállalattól az önkéntességig, állami szervezettől a politikai dögevésig ívelő skálán. Záró fejezeteiben megerősödik a benyomás: a lázadás mint társadalmi kivonulás és a kivonulás mint egyéni lázadás legtöbbször csak képzelt szereptudat, de mindkettő mélyén ott rejtőzködik a sok évszázada kipróbált, s csupán arculatot váltó, javarészben befelé (is) forduló gyarmatosítás megannyi új útvonala. A manipulált tömegettudat és a médiahipnózisban tartott hőskultusz is, melyek irodalmi és filmes anyagon illusztrálva, kortárs társadalomelméletek kies körképeiben sejlenek fel mint reménytelen kitétségek ... A lázadás haszna eközben már a megfelelő bankbetéteken csengeti a várt és tervezett hasznot ... A záró fejezet a metaforikus tartományokból vissza-visszakacsint az egyeztetések, alkuk, kompromisszumok, alkalmazkodások, dacolások, különállások legkülönbözőbb aktivitási szintjeire, azzal a reménytartománnyal zárva, amelyben a gyakorlati ész morális válaszképessége az érték-szigetek létrehozásában még talán értékevezérelt emberek autonóm

közösségeire építhető vakremény. A kötet nagyívű és részletező áttekintésében átfogó képét kapjuk annak, miért is nem lehet ez így... De talán éppen a hőstültermelés idején megbúvó máskéntgondolások lehetnek majdani alapjai a pánikmentes világerzékelésnek, vagy az *Otpor!* (Ellenállás!), a fegyvermentes elutasítás érzékeny válaszkéréseseinek ... Hisz' ha már a kivonulás sem lehet a bentlét eszköze, talán a tarka ellenállások új tárháza teremt majd új távlatokat a megannyi apró sziget közötti hajókázásban.

*Sípoló macskakövek helyett „tejberizs-mozgalom”,
avagy nemzedéki Kinder Surprise*

Fegyvermentes kérdéseket, zsebkönyvre való pajkos bosszantáskészletet, méltóképpen talányos válaszokat kínál az a kötet is, amelyben ez a felvezetőként Heller Ágnestől idézett 68-as nemzedéki életformaválasz és kapitalizmuselutasítás még anarchikus aktualitással dacol a korkérdésekkel – aztán a kérdező megöregszik kicsit, megbékél, s tán már az életben soha kezébe nem vesz egy „sípoló macskakövet”...

Ezért is fura állapot, ha az ember éppen arról olvas egy háromszázötven oldalas könyvet, hogyan lehet békésen, humorral, ócska fegyverek nélkül is közösségi forradalmat csinálni, s teszi ezt íróasztal mellett vagy fotelban ülve ... Még ha tán nem is hiszed, hogy könyvek olvasásától bármi változna a társadalomban, s ha korábbi lelkesültségeid már elpunnyadtak, ne görcsölj velük, hanem inspiráldj! Könyvespolcon elérhető az *Útmutató a forradalomhoz* című, igazi mozgalmár kötet, amelynek szerzőjéről korábban aligha hallhattunk, de bizvást remélheted, hogy példatára meglepi mindazokat, akik már túl vannak a társadalomtudományi alapismereteken vagy a történeti és világpolitikai alapképzésen.⁴ Az útmutató első soraiból megtudható, hogy ha makropolitikai céljaid vannak, menj talán hamiskodó politikusnak, viszont ha emberi igényeid, társaságod, értékrended és bátorságod tobzódik, akkor inkább gondolkodj el, mire, mennyi energiád és kitartásod juthat a belátható jövőben ...! Nem érsz rá – ez lesz a konklúzió! Az alaplecke pedig viszonylag egyszerű: ha lemondasz a kísérletről, s élteted a kételyt, hogy magad min (és min nem), továbbá mit (vagy miért nem) tudsz módosítani a Nagy Egész eredendő tökéletlenségéből, akkor vesztettél. Ha meg szerénytelenül belenyugszol abba, hogy semmiféle változás nem múlik épp rajtad, akkor is a szenvedők helyén találod magad. Saját döntés, önerő, el-

szánás, amitől mindez függ. Akár győzhetnél is helyette. S ha ellene is, de érte...

A szerző, Szrgya Popovics tanításai és alapkérdései szinte egyszerre szólnak a nagypolitikai híroldalak apró sorai, rejtőzködő mozgalmárok intim közleményei és a civil kurázsit elvonulási helyszíneken oktató ellenzékiek nyílt tézisei helyett, vagy mellett is. A kötet ugyanis, valamely globális gesztussal, egyszerre tanít százezreket a mozgalmi szemléletmód alapjaira, idéz föl helyenként több földrésznyi aktuális példát (kínait, filippínót, egyiptomit, tunéziait, burmait, indiait, ukránt, amerikaiit, dél-afrikait, moszkvait, Maldív-szigetet, dél-koreait, szerbiait, és tucatnyi mást is) a sikeres és az elbukott rendszerkritikai törekvésekből, s vitatja el tegező és tartózkodó hangnemben a „nagypolitikai” fenekedések mindenkori sikerét. De úgy, hogy mindössze egy fölmutatott ököl (ami a szerbiai ellenállás jelképe volt és maradt) a legerősebb és legagresszívabb érv, amely e civiljogi platformon megjelenik, egyetlen csendőrpofon visszaadása sem hangzik el, semmiféle nyilvános kivégzés és bombarobbantás igénye meg nem fogalmazódik, sőt, még a vallási vagy etnikai konfliktusmezőből sem jön elő terrorfenyegetettségi komponens. Nincs ideológia, nem kísértének a régi és bevált erőszakmódszerek, senki nem kap késztetést szabotázsra vagy veszélyes akciókra, amik a hatalom erőszakjára viszont-erőszakkal válaszolnának. Ötletek, jó praktikák, bevált javaslatok vannak, szinte tanmeseként és meglehetősen számban. Izraeli tejberizs-forradalom, San Franciscó-i „kutyaszarmozgalom”, Lego-figurák vagy Kinder Surprise játékkatonák, idegenforgalmi hírek, életminőség-kampány és tankok elé álló civil kurázsizs, belső szervezettség és ügyesen kihasznált alkalmak sokszínű köre az, ami az uralmi rend merevségét a jókedvűség és közlékenység eszközével lehet képes lebírni. Ezeket halmozza a szerző súlyos fejezetekbe, belső kontrollal, derúvel, fantáziát próbára tévő invenciózussággal. De leginkább a késztetés kevéssé rejtett céljával, amiből önkiszolgáló alapon bárki kedvére vételezhet...

Vérbő publicisztika, bennfentes politikatudomány, akcionalista tréning, világszervezeti áttekintést és alternatívákat egyszerre kínáló közpolitikai „tankönyv” ez, mégpedig olyan szerzőtől, aki a Milosevics idején eluralkodott belső terror részbeni kárvallottja, amúgy pedig a túlsúlyos államgépezet főlényét az emberi, morális és fizikai ellenállás erejével, a kitartás humorával és a praktikus ötletek tömegével tudta megkérdőjelezni az *Otpor!* mozgalma révén, néhány tucat emberrel szövetségben. Azaz: együtt, partnerségben, összetartásban és kitartás-

ban, mély emberi elköteleződésben – ha ugyan cselekedni is hajlamos lennél, nemcsak povedálni ... Persze kulcskérdés: akarsz-e tényleges változást és bírod-e majd szuflával, van-e víziód, és rájössz-e, mivel lehet hatni Másokra, akik elvben társaid lehetnének óriási tömegek nevében – de mindehhez lesz-e türelmed, kitartásod, szerveztség, közeli és távoli célod, megoldási útiterved mindahhoz, amit elindítasz ...? A kötet két nagyobb „tárgyköre” az „elméletörténet” és a gyakorlati cselekvések, célképzetek, kivitelezési eljárásmodok felé kalauzol. „A kicsi, megnyerhető és világos célért folyó kezdő meccsek fognak segíteni abban, hogy felkészülj az eljövendő nagyobb kihívásokra...” (216.)

A felkészülés előképekkel terhes. A szerző ugyanis egyike a szerbiai háború nemzedékének, az *Otpor!* pedig egyik fő iskolája a gondolkodó, viccpártias leleménnyel cselező, a hatalmi ostobaságot önnön eszközeivel fölülmúló mozgalomnak. A kötet hol távolságtartón végzi el rendszertipikus jegyeket tartalmazó elemzéseit, hol intim találkozók lefolyását meséli el, hol tegezve hoz zavarba az érdektelenség és a válaszerőszak szükségességét hirdető szemléletmódok kapcsán, hol pedig ironikus és bölcselői rutinnal ismerteti a közös cselekvés feltételeinek és az erőszakmentes ellenállás technikáinak verzióit. Nem kell és nem is jó, ha van erőszak. Első körben elég még a „Nálunk ilyen nem történhet!” c. fejezet néhány kételye és tanulsága is, azután a legbarbárabb diktátorok vereségeinek hosszú sora következik a kötet további fejezeteiben: „Álmodj nagyot, kezd kicsiben!”; alkoss „Jövőkép”-et; „Nevess, egészen a győzelemig!”; fordítsd az elnyomást az elnyomók ellen, akár meztelen lányokkal is!; vedd észre, mennyire „Egységben az erő!”; tervezd meg és kövesd végig a győzelemhez vezető utat, önelégültség nélkül!; „Fejezd be, amit elkezdted!”, anélkül, hogy elbíznád magad vagy végső sikert képzelnél oda, ahol ez még csak a jelen ...!; s ha kellően kreatív vagy, épp „Rajtad múlik!” mindaz, ami történhet ...! „Csak” ennyi a recept, csakis ilyen szelíd és szolid a program, s nem több a tét, mint léted és közösséged létének jobbrafordulása ...! „Csak” ennyi, de ez sokszor minden is.

Éppen ezért talán mindig vedd is észre, hogy nem hősré és világ-megváltó mozgalomra van szükség. Hisz’ akár a szerb titkosszolgálat, a putyini kivégzések, a burmai szerzetes-bebörtönzések, az izraeli túrókereskedelem, a maldív nyugdíjreform és egészségügyi piac, a szíriai női sport, valamely tüntetésen csókolódzó párok, esetleg Monty Python-jelenetek analógiái, nonverbális gesztusok a hatalom csicskái ellen ... – mindezek konkrét példái legtöbbször alkalmasak

lehetnek arra, hogy majmot csinálj belőlük, kiforgasd őket hamisságukból, lealázd nagyképűségüket, elbizonytalanítsd szolgáló bírákat, virággal kedveskedj a terrorelhárító rendőrosztagnak, s tudatosítsd a Hatalmasokban, hogy egyszer mindennek vége lehet, s valamikor bizony minden kiérdemesült a vesztesek közé kerül. Csak idő kérdése ez is... „Indulj ki abból, hogy a legtöbb ember érdektelen, motiválatlan, közömbös vagy kimondottan ellenséges. Aztán vegyél elő egy papírt – akár egy szalvéta is megteszi –, és rajzolj egy vonalat. Rajzold oda magad a vonal egyik oldalára, és gondold végig, ki állna ott melletted. Ha a válasz csak néhány ember, akkor kezd előlről a tervezést, függetlenül attól, hogy mennyire vagy elkötelezett az ügy iránt, vagy mennyire nyugtalanít a probléma. Ha sikerül magadat, barátaidat és nagyjából az egész emberiséget a vonal egyik oldalán elhelyezned, a másokra pedig egy maroknyi gonosz fazon került, akkor nyertél...” (55.)

Tehát nincs „okos” másolás, nem folyhat leleményes mintakövetés, nincs „bevált” metódus. Csak figyelés van, tanulás, ötletelés, kreatív készségek mozgósítása, a befogadó társadalmi világ ismerete, az érdeklődés csíholása és fenntartása, az apró jelek tömege, kitartó és elszánt vállalás lelkiismeretes képviselése, állandó mozgalmóvítés, együttműködés, s főképp a jövőkép hite, forgalmazása, elfogadtatása, közössé tétele, meg a reflexiók minduntalan újraelemzése... A részgyőzelmek még nem valóságok, hanem körülményváltozások, jelek egy jelrendszerben, aminek folyamatos önreflexiója a legfőbb feltételek egyike. Nem „a” zsarnok van ellenünk, nem „a” diktátor mindenkorai buktatását elősegítő tanmese-gyűjtemény ez a zsebkönyv; a fő üzenet az erőszak ellen és nélkül lehetséges túlélés, rezsimdöntés, boldogulás készsége, nyitottsága.

Popovics könyve, persze, nem attól jó, hogy leíró elbeszélés egy-egy eseményorról, ideológiai alapozás egy anarchista szeánszhoz vagy hatalomkritikai megerősítés az uralmi ostobaság egyetemességéről, esetleg tényleges tankönyv, használati útmutató a politikai ellenállás célrendszeréhez kötve. Legfőbb erénye mindezek mellett/helyett, hogy nem kíméli önmagát, saját mozgalmukat, párhuzamosan zajló kontroll-példákat, sikertelen vagy felfuvalkodott kísérletek bajgyűjteményét, elvakultságok és tévképzetek „rossz példáit” sem.⁵ Célja nem a forradalom exportja, s nem is a tankönyvi magabiztosságú civilitástudományi alapozás, vagy a névtelen mozgalmári sikermedzselés propagandája. Egyszerűen csak tanácsokat ad úgy, hogy élő és életképes példák eszköztárát mutatja föl, akár nemzetközi

összehasonlításban, akár globalizációkritikai összefüggésekben, akár csoporttréningek ismertetésével, akár analógiás változatokban – de mindig az emberre, a létező, gondolkodó, kérdező, tétova és bizonytalan lényre is koncentrálva. Azt üzeni: ha lehet egyáltalán megváltoztatni a világot, s lehet diktátorokat megbuktatni, akkor azt csakis erőszakmentesen, humorral, életvidáman lehet, mert másképp nem is érdemes... Persze, cáfold meg, ha képes leszel majd rá...!

Képes, mert a közösségi viselkedés, a bárhol lehetséges szeretet, a tétova illúziók és a sokrétű kultúraelsajátítás, az erkölcs és a relativizált spirituális értékek kérdései töltik ki aktuális napjaink kihívásainak és próbatételeinek naptárát, ha olykor teóriákban, máskor víziókban, gyakorta tapasztalati tudásban és megfigyelések változataiban, amelyek hol régi korokéi, hol más korok napjaié, saját világainké és más kultúráké egyaránt. Ideillőnek látszott a korok és közösségek, pánikok és ideák hatástonusait egymás mellé rendelni a föntiekben, amik csupán látszat szerint széttartók vagy kuszák. Közlebről nézve viszont, félszek és görcsök, gyászok és alárendelődések, örökségek és ellenállások, élményközösségek és történeti folyamatok megannyi hullámáról van szó, amiknek illetően egyberajzolása is csupán kísérlet a teljesebb belátás, a megértőbb felfogás, vagy talán a jelent is meghatározó, múltbéli kötődések megnevezése felé.

Tarka ellenállásaink szervezeti iskolái

Új tónus, mintegy kötetlenebb, de épp ezért kihívóbb hangnem lett úrrá a szakmai/tudományos folyóiratok közül többen is, melyek valamiképpen a társadalmi változások nehéz tűréshatárait mutogatják, avagy kritikai tónusban próbálják körülírni a jelenkor súlyosodó drámáit. Megjelenik olykor mindez szakkönyvekben is, de ez nem a szakszerúségre hat vissza – sőt, a kontraszt okán még alá is húzza a komolykodás relatíve muris voltát, a szükséges kételyek és cikizések jogosságát. Még inkább így van ez, ahol a kisebbségi vagy ellenzéki sajtó egy sarokba szorul, s ott magamagának morog vagy viczorog olykor kifelé is. E bűbáj-mosoly egyik lehetősége, ha elemző hajlandóságú szakmabeliek körébe, szerzői társaságába elegyedik a közéleti tónusairól ismeretes Erdős Virág is, hasonló sorokkal (részlet):

„...belső ellen
ütött rajtunk

levágjuk vagy
fejet hajtunk

amagyarok
istenére

se munka se munka-
bére.”

E *Márciusi kesergő* kötetnyitója sajnos csak részben idézi meg amagyarok isteneire utaló megannyi hörgés és fenyegetés tónusát vagy testvérnemzeti-nemzettestvéri problematikusságát. Ahhoz azonban kiváló, hogy árulkodó eseményfotók, egyre radikalizálódó textusok és művészi alkotás-kísérletek illusztrációjával gazdagított, címlapján is már rebellis békéseknek ajánlott szövegválogatás alaptónusát megadja. A kötet, jóllehet „kézikönyv” minősítést kapott a szerkesztőktől, a maga 501 oldalával igencsak fajsúlyos egyetemi tananyag küllemet ölt (azzal a különbséggel, hogy a kimért komolykodás helyett „kis magyar kifestő” modorában a címlap színfoltjaiban is jelzi már, hogy igen sokszínű sodrásra talál, aki föllapozza). A Krasztev Péter – Jon van Til által szerkesztett *Tarka ellenállás. Kézikönyv rebelliseknek és békéseknek* kötet,⁶ két gyűjtőfejezet tanulmányait, egy Függelékben ugyancsak elemző írást, és egy negyedik blokkban Mellékletként beszédek megdokumentumok szövegeit tartalmazza. Súlyosan. Vagy inkább drámaian. Nem mint tanulmánykötet – hisz kézikönyv formátumban bármit is felöllelhetne –, hanem mint kortűnet, mozgalmopolitikai körkép, s mellesleg mindaz még, mi vele jár. Otromba alakokkal, pajzsos gigarendészettel, fajtudatos honépítőkkal, elszánt civilekkel, keserédes politikai önjelöltekkel, csataménekekkel és mém-csatákkal... Az élemedett utókor egyik kedvenc olvasmánya lesz, unokáknak való emlékalbumként, meg elsavanyodott mozgalmárok dicső napjainak plakátpótló valóságshow-ja lehet. Aktuálkritikai nézőpontból egy előtt-idő és egy jövővízió közötti kietlen táj romjain jelenbe tolakodó kortűnet. A kettéosztott Magyarország tükre, amelyben az alanyi jogon politikai máskéntgondolkodás kénytelen állítmányi jogú mozgalommá erősödni, ha nem akarja önként tűrni a tárgya-sultság, alattvalóság minden nyűgét. A távolnézeti képen (avagy akár a kötet címlapján) a hegygé magasodott sokszínűség, egy „Másik Magyarország” türelemképe mutatkozik: akár fotók, akár pannók, cetlik, zászlók, transzparensok, magánüzenetek akut képzavara az

alárendelt szféra tündökléseként, s másik hegymagas tüneményként a rendszerintegrációs magánjátzsma erői. A pártos és mozgalmár erőgyakorlatok nem azt tükrözik, amit a tejerizs-mozgalom és a puszi-lányok macskás macskakodása, hanem a rejtekezésből a spontaneitás harsányságával a nyilvánosságba toluló igényt inkább: Én is itt vagyok, hadd legyen szavam, semmit rólam nélkül, monnyon le minden ocsmány odafönről, itten jön a mi pártosságunk, lám. Színes és kínos sokaság a kis magyar kifestő gyűrődött lapjain (Krasztev Péter előszavában).

A közelnézet persze kicsit kevésbé cinikás, de ócskább. Érdemi akaratok, jogos indulatok, épeszű gondolatok, morális bátorságok, igazmondó szándékok és félrehallott felhangjaik egyfelől, s a közép-európai átmenet legszomorúbb elmocskolódását fényesen tükröző hatalmi gög, fesz és pöf, öntelt arrogancia és győzhetetlen pusztító kedv a másik oldalon (Pavol Demeš és Joerg Forbrig). Valahol olyan satnya, szájalmasan kisszerű mindez, hogy már történelmi lépték, kelet-nyugat összehasonlítás, mozgalmörténeti körkép, ellenállások tüneményes példatára is kevés hozzá (pedig bőven kínál ezekből a kötet szinte minden tanulmánya ...!), hogy jelenkori valóságnak lássék. Lenne tán egyfelől a *Népek tengere* első blokk, stratégiákkal és ellentmondásokkal a demokratikus oldal felől nézve (Olena Nikolayenko, Krasztev Péter), a lehetséges és példás civil mozgalmak történeteivel kontrasztba emelve, az arab tavasz és a 89-es váltáskorszak analógiáit keresve, a szlovák vagy magyar választások megrázó eseményeire építő érvekkel. Van azután a *Tarka magyar*, a második blokk, ahol a Szolidaritás útkövetése (Vári György), az LMP térformáló újítása (Tóth András), a Milla, a 4K!, az Occupy mozgalom tiltakozó derűje (Petőcz György, Gerő Márton) és elszántsága kerül kontrasztba a köztér és köztársaság víziójával (Mikecz Dániel), a művészeti és közéleti újhullámok helyzetrajzával ékesítve (Nagy Gergely), meg a *Dokumentumok* anyagaival (Martin Bútor, Magyar Szolidaritás Mozgalom, 4K! Patrióta Kiáltvány).

Ez a nemzetköziből magyarba vetített, amant követő-majmoló-irigylő-felülmuló másságosságok, meg a „lesz-e még magyar köztársaság” dúr-ban eldünnyögött reményfohásza okos hangulati párhuzamban áll a *Melléklet* szövegei között, Istvánffy András, Majtényi László, Korniss Mihály és Nagy Gergely beszédei révén. Talán nem szerkesztői, inkább kritikai tónuskülönbségi (vagy hangsúlybeli) szándék feslik föl a Tóth András és Grajczjár István formálta

különtanulmány elmagányosultságában – ez önálló *Függelék*, bár nem evidensen látszik, mitől függ, mennyiben nem áll(na) szerkezeti kölcsönhatásban a korábbi írásokkal (mintha nem lenne szlovák vagy cseh, francia vagy holland ultrajobb...?), de itt független mivoltában talán visszavetíti visszfényét az összes korábbi másképpen-akarjuk szándékra és körülményre, jobbikra és még jobbakra. A „kötet koncepciója egy tartalmi-formai szempontból összehangolt és arányosan tagolt, egymásra vonatkoztatott gondolatpáron alapul – írja kritikai értékelésében Oross Dániel egy szakmai folyóirat oldalain.⁷ Ugyanakkor, bár a kézikönyv „egyszerre láttatja a hazai mozgalmak fejlődését és a nemzetközi környezetből vett példákat, ezzel adva sajátos dinamikát és mélységet az általa vizsgált jelenségnek. E párhuzamok kétségkívül segítik a mozgalmak létrejöttével bekövetkezett változások értelmezését, az egyes elemzett esetek, példák kétségkívül elgondolkodtatják az olvasót” – írja Oross. Lehet igaza. A tarka forradalmasdi hívószavai és mozgósítási eszköztárai részben importáltak is, de a leggyakrabban hivatkozott írások között a sokszorozódó modernitások elméleti megidézése éppoly hangsúlyos, mint a grúz vagy ukrán utcai harchelyzetek fotói, wikipédia-hivatkozás és napisajtó-cikk, hibrid rezsimek teóriái és kultúrakutatási ösleletek készlete. A radikális Másik Magyarország, avagy az üvegplafon alá szorult valódi véleménytöbbség liberális világokkal szembeni kételyei talán kevésbé feslenek át az intézményes tudásrétegeken és manipulációs rábeszélőgépek csatazaján. A kötet mindenesetre a „tarka forradalmak” pánik nélküli lázadásait a kivonulás konkrét utcaiságával illusztrálja, s ennyiben villódzó összhangban áll a föntiekben elmesélt kötetek gondolati sűrítményeivel.

Persze, „ahogyan a mozgalom párttá alakul” mint körülírás a jobbikos lelkek és a „nem tetszik a rendszer” dalos jókedvének megidézett retorikussága – ha nem is egyazon oldalon, de – ugyanabban a kötetben olvasva még mindig nem egyértelműen ad meggyőző késztetéseket, mitől is kéne a pánikmegoldás felől a kreacionista intellektus felé fordulni ..., s ha kell/lehet is, miért nem teszik ezt azóta sem, a csökkenő sűrűségű és még csökkenőbb létszámú utcai máskéntgondolkodástörténelemben. A Tarka ellenállás a békés rebelliseké. S lehet, leginkább a meztelen lányok hiányoznak ..., vagy a lego-forradalom és a papírlap, melyen a félbeosztás után az egyik oldalra már szinte senki neve nem írható. Áttervezés kell. Egyelőre pedig még az is kérdéses, miképpen lehet tudatosítani „a Hatalmasokban, hogy egyszer

mindennek vége lehet, s valamikor bizony minden kérdemesült a vesztesek közé kerül...”. Hisz szegények észre sem veszik, hogy tudatosították őket. Akik meg győztes tudatháborúra készülnek, még elő sem szedték a messzelátójukat ...

Zajosan fecsegő csecsebecsék

A *Fecsegő csecsebecsék* (Les bijoux indiscrets) Denis Diderot frivol regényeként lett a XVIII. század közepének hírhedett műve, melynek provokatív tónusában a kor álszentségének leleplezése mellett valamely racionális értékrend, vagy korabeli fogalommal „értelmes erkölcs” morális megkövetelési szándéka is meghúzódott. Álarcsok, cinkosok, „ölebek”, „gavallérok”, köpönyegforgatók és álságosak sűrűn lakott földjén jár a szerző, s bár hősei körében az intim sottogások éppúgy jelen vannak, mint a némaságok, fuldoklások, kegydíjasok és menekülőök, lefizettek és elüldözöttek, s a hol végtére is a mentális harmóniák hiányában minden érintett csupán a kesernyés boldogtalanságba talál bevezető utat...⁸

E kétszázötven éves mű óta megannyi változatban hangot kapott már a távolságtartás, tiltakozás, lázadás ezernyi oka és módja, stílusváltozása és hatása – kezdve a közerkölcsök csószködésétől a regényes ábrázolatokig, a mozgalmi tónustól a vallomások feminizmusig, a politikai aktivizmustól az aktivizmusok politikáig. Nadya Tolokonnikova harsányan aktivista hangneme azonban nyilvánosság- és határfok terén bőven fölülmúlja az évszázados előzményeket. A Pussy Riot csapata sokszorosan eltávolodott már a Bovaryné-kori párálló pillák és szégyenpír kínálta világképek elfogadásától, s egyenesen a mindig is álszentül és otrombán tolakodó hatalom elleni hóbörgés egy sajátosan új, mondhatni „sátánista” válfaját választotta. Az orosz sátánizmusnak amúgy is megvoltak térségileg jellemző politikai aktivistái, lettek legyen a Kreml szolgálatában mint a „dialektikus materializmust” híven kiszolgáló okkultizmus jegyesei,⁹ vagy a burjátföldi sámánkultuszok modern utódai,¹⁰ belföldi kémelhárítók vagy külföldi titkos ügynökök... – de Tolokonnikova a politikai boszorkányüldözésnek igen látványos változatát rögzíthette tizenhét éves kori kamasz mozgalmár életkezdeteitől a börtönig és tovább, amikor nekifogott *Lázadj! A Pussy Riot útmutatója aktivistáknak* című kötetének.¹¹ Felbujtó hatású, s főleg ilyen szándékú kötet ez, nagyjából fél oldalanként kap agyrémnek tetsző jelenségek elleni késztetést az olvasó. A Bevezetés

visszafogottabb Előzetes nyilatkozata még szinte közlésbátorsági múltképet kínál, de már egy oldallal később a politikusok, oligarchák és érdekeltségi köreik együttes minősítése kerül e látképbe: ezek azok, akik „bizonyosan minden más fajt túlélnek a földön” (11.). Majd egy deklaráció következik: „Mindannyian nagyhatalom vagyunk”, s egy ráhangoló: „Putyin, amikor katonai-ipari komplexumokba önti a pénzt ahelyett, hogy a széthulló infrastruktúrát fejlesztené, csak annyit mond: »Nézzétek, NATO! Nézzétek, drónok! Nézzétek, bombák Irakban!«”. S innen indul tíz fejezeten át a viselkedési és morális program egységesen három blokkra osztott (szavak, tettek, hősök) útmutatója, tíz szabály, mely igazolni törekszik az alapképletet: mindannyian öntudatunktól és erőnlétunktől szükségképpen megfoszthatatlan nagyhatalmak lehetünk...!

E tíz fejezet a cselekvési morál köré rendeződik, hasonlóképpen, mint a Milosevics szerb diktátorral szembeszálló *Otpor!* (Ellenállás) mozgalom vezetője, egyik fő aktivistája, Szrgya Popovics is mozgalmi elvek és gyakorlati megoldások, konkrét példák és megnevezett hősök bemutatásával illusztrálja a bénultsággal szakítani kész cselekvők lehetőségeit,¹² Tolokonnikova sem óvakodik a szavak eseménydús performansa segítségével elbeszélni, amit közölni akar. S mert a csiricsaré holmikba burkolt csajos Pussy Riot rock-punk zenekar fellépéseiből, a Megváltó Krisztus-székesegyházban előadott „Szűzanya, zavar el Putyint!” nótából is kiderült, eléggé kritikusan vélekednek a Putyin-rendszer működéséről, ezt azonnali letartóztatással, „vallási gyűlöletkeltéssel” és „huliganizmus” vádjával jutalmazva két évnyi börtönnel, szibériai kényszermunkatáborral hálálta meg a rendszer, szinte önnön cáfolatául annak, hogy semmi sem érvényes a kimondott kritikai észrevételekből...

S ne is rémüldözzünk, az orosz tényirodalomnak éppúgy megvan klasszikus munkatábori prózai hagyománya Dosztojevskij *Feljegyzései* óta, Szolzsenyicin, Salamov gulág-naplója óta, melyek visszafogott prózai tükrei az elbeszélhetetlen mégis-elbeszélésének. Ekképpen Tolokonnikova is hol visszafogott leírásban, publicisztikus kisugárzással, hol meg lázadó dühvel hozza, amit elbeszélni szándékozott. Fejezetei, melyeket alább futólag földidézek, szinte egyként tükrözik a magabiztos döntést és világgépet: „Ha eltűrjük a zsarnokságot, akkor mi magunk válunk saját elnyomóinkká!!!”. Eközben persze a mindennapi emberek vélhető többsége – s köztük persze magam is – rendre a remény képzete és a lemondás kínja között feszeng, s hajlamtól függően dönt a jól járás és a belebukás esélyei közötti tájon. Szerzőnk

enyhe és némiképp gúnyos szánakozással tekint erre a hezitálásra, s végső válasza mindig a harsány dac és gúnyos győzelem partvonalai/sziklafalai között hangzik fel...

A kötet tíz része (meg előhangja és Zárónyilatkozata) között a meggyőződés alaptónusa munkál: „Megtanultam: alkalmazni a zen, az akarterő, a nyugalom és a kitartás egy sajátos kombinációját... Aki harcol, annak nem szabad a félelem vagy a harag csapdájába esnie, a rejtőzködés és menekülés útjára lépnie. A harcos legyen olyan a ringben, mint egy nyugodt sakkjátékos. Az eszével győzzön” (250.). Erős a látszat csalókasága, hogy elég a haragvó válasz, de erről egyhamar kiderül, mennyire esélytelen. „Minden korrupt hatalmi struktúra hazugságokra épül. Václav Havel szavaival élve: 'Ézért csak addig válik be, amíg az ember hajlandó hazugságban élni.' Ez pedig döntés kérdése, és ezt a döntést mindenkinek meg kell hoznia: ne éljünk hazugságban!” (uo.). Megtanulni nem haragudni, megbékélni azzal, hogy mások nem tudnak nem haragudni, s megtanulni hálásnak lenni, elvetni a mohó élet-elvárásokat, „nem szégyellni aki vagyok”, s megmaradni folytonos küzdelemben...! „Azok, akik kezében a hatalom van, és ezt a hatalmat arra használják, hogy velünk kiszúrjanak: figyelnek minket és fikarcnyit sem hátrálnak, ha nem vagyunk kitartóak” (251.).

Nos hát, a szabályok... A tanítónéni fölnyit vagy jovialitást alighanem kikérné magának. Egy mozgalmár kinyilatkoztat, következtet, elvár, serkent, próbára tesz, mozgat. Nem lamentál. Akkor hát mi végre a biblikus törvénykönyv, a morális elvárásokkal élő és programos felelősséget osztó magabiztosság?

Elő programpontja a szavak-tettek-hősök háromszögébe iktatott *1. szabály: Kalózkodj!* – a „kalózkodó népközértársaságában”: ha a tettek eredménytelenek, akkor a szavakban kell keresni az inspirációt. Hávelben, Zbigniew Bujak szolidaritás-aktivistánál, vagy bárhol, ahol a *kiszolgáltatottak hatalma* még jelen van. Nem elfogadni ostoba parancsokat és kimerevedett, ám jobbára életképtelen társadalmi szokásokat. Mindenhol vannak „varázsdobozok”, melyek nem a lineáris társadalmi mozgalmak lassú lépései szerint, hanem a meglepetés-fegyvertárban gazdagok. A nyitottság lakozik ebben, az elfogadás, a belátás, a bizalom. „A társadalmi mozgalmak nemlineáris logikája megkívánja az aktivistáktól, hogy figyelmes, érzékeny, hálás és nyitott gondolkodású teremtmények legyenek. Elvégre ők mind kalózkodó és boszorkányok, akik hisznek a varázslatban” (20.). A kalózkodás alapsorait Villon versével, Michel Foucault soraival, Thomas Paine szentenciáival indítja, 18 éves egyetemistaként dolgozatírás helyett

filozófiatanárát a cselekvés ténylegességével kívánja eltántorítani a beadandó dolgozat megírásától – majd kompromisszummal a cselekvés filozófiájáról értekezik mégis. A filozófiai példatár az emberi szabadságok legszebbikének a szólásszabadságot értékeli, Tolokonnikova az örök felforgató entitásban lát inkább morális feladatot... „A punk létforma lényege, hogy folyton meglepetéseket okozunk” [...] Nem tetszik a »punk szubkultúra« fogalma, ahol a punk egy rögzült képpel azonos. [...] Kalózként az is a feladatom, hogy tanulmányozzam az életet és a világban előforduló politikai rendszereket. [...] Sohasem lehet egyetlen állandó álláspontja, hiszen folytonosan úton van, mindig máshol nyit frontot” (25 – 26.).

„A mi dolgunk az, hogy bosszantó kérdéseket tegyünk fel. [...] Elemi erő van az egyszerű kérdésekben. Drága elnök úr! Ha ön nagy hatalmú, gazdag és okos, akkor a nép miért él szegénységben? Nálunk, a városban miért fekete a hó? A légszennyezésről cikket író újságírók tényleg azt érdemlik, hogy halálra verjék őket?”

Az első fejezet az életpálya indulásába, a mindenkori számkivetettségbe, környezetpusztításba, a „jó kislánynak lenni” állapot elfogadásába belenyugodni és az intenzív élet hiányával járó lesunyt állampolgári státuszt elfogadni képtelenséggel indul. „Ha már mindenképp meg kell neveznem egy ellenséget, azt mondom: legnagyobb ellenségünk a közöny. Fantasztikus eredményeket érhetnénk el, ha nem kötne minket gúzsba a gondolat, hogy semmin sem lehet változtatni”. Ezért is a 2. szabály: *Csináld magad!* Ha nem várod meg, hogy megmondják, mit tegyél, akkor dönts el, csináld magad, és ne hagyd, hogy belepofázzanak. Ha előadásra kérnek a barátnőiddel a punk feminizmus oroszországi állapotáról, s úgy látod, ilyen nincs is, ne mondd le, hanem teremtsd meg a mozgalmat. Nulláról kell kezdeni, de megéri. A fejezet az amerikai álom drabális hazugságának cáfolatával és a tehetség-szenvedély-bátorság-őszinteség drasztikus vállalásával, a Pussy Riot riadalmat keltő keletkezésével folytatódik (35 – 51.), morális kinyilatkoztatásokkal, filozófiai tanulságokkal, Dimitrij Alekszandrovics Prigorov példájával, aki a „fotelnacionalizmus” kritikájával egy provokatív fesztiválon adja elő a „neoszovjet / hidegháborús / rendőrállami imperializmus” bírálatát is. Szavak, tettek, hősök..., ismét és kitartóan strukturálva a személyest a közpolitikai ellenében, a közöst a kisajátított és elorzott ellenében, a tudást a tudatlan dölyf ellenében.

A 2012-es székesegyházi Putyin-ellenes tiltakozásért, a feminista és diktatúraellenes lázításért két év börtönt kapott. Itt olvasott, tanult, edzett, meditált, élve maradt. A 3. szabály: *Vedd vissza a lázadás örömét!* lényegében a személyiség autonómiájának létjogát, a túlélés és jövőre fókuszált megtörhetetlenség folyamatát hozza közelebb, szintúgy morálfilozófiai és mindennapi lételméleti interpretációban. Csakazértis-aktivizmus, mosolyképes túlélési rutin, makacs kitartás ül a fejezeten végig. Viszont: a további fejezetek (4. szabály: *Hozd a frászt a kormányra!*; 5. szabály: *Kövess el művészetbünt!*; 6. szabály: *Leplezd le a hatalmaskodást!*; 7. szabály: *Ne add fel könnyen! Tarts ki! Szerveződj!*; 8. szabály: *Szabadulás a börtönből!*; 9. szabály: *Teremt alternatívákat!*; 10. szabály: *Légy, ami akarsz!*) ilyenén konvencionális „recenzió-típusú” ismertetésével, okkal félek, éppen a legfőbb szerzői intencióknak mondok ellent... Nem próbálok frászt hozni az olvasóra, de ha az lehetek, ami vagyok, akkor nem elvenni próbálnám a felfedezés örömét, az olvasás tanulságait, a meggyőződés próbáját, hanem a *Csináld magad!* szabályra építve éppen az Olvasóra hagynám a találkozás közvetlenségét...! Annyit a „hozd a frászt” értelmében is sugallanom illene: ha a kivagyfi csecsebecse-csevegés arcképcsarnoka alapján tetszene megítélni ezt az úrhölgyet, internetes fotók vagy mozgalmár pózok, sí-maszkba öltözött hajcihőzés vagy vidéki libáskodás göggyével tetszene látni, amit előad, akkor egy kicsinyég tévedni tetszik. S még akkor is, ha a Putyin-ellenes villámcsődület után, s két évi börtönviseltség nyomán címlapokra kerülő személyiséget mint a Lennon–Ono-békedj, majd a Hannah Arendt-díj részesét, utóbb a Zona Prava jogvédő szervezet és az orosz börtönviszonyok ellen független hírportálon harcot hirdető aktivistát pusztán úgy ítélné meg legszívesebben, mint sikerképesen zajosan fecsegő csecsebecsét, amely világ-ismertségre vetemedett. A tíz fejezet nagyjából száz forrásmunkára épülő hivatkozással van kibéelve, szociológusok, jeles gondolkodók, filozófusok tan-téziseivel, politológusok érveivel, sajtóközlemények és hírportálok felmutatásával, amerikai és nyugati tapasztalatokkal, börtönviszonyok ismeretével, szociálpolitikai érvekkel, világnézeti álláspontokkal, morálteológiai inspirációkkal, közjogi benyomásokkal és főként saját életút-tapasztalattal. Egyaránt áll reá a *csináld magad* önállósága, a kalózság világképe, az ökológista felháborodás, a punk és feminista ellentmondás, a saját sorsot saját szótárral is gyarapító világnézeti merészkedés egész attitűdje. Kár lenne kevesebbre becsülni, mint Popovics művét, márpedig az igen zúzósan képviseli a bevezetőben utalt provokatív tónust a kor álszentségének

leplezése mellett egy kétségkívüli racionális értékrend, „értelmes erkölcs” morális megkövetelési feltételei nevében. Tolokonnikova saját jogon a köz jogát kéri és követeli a hétköznapi putyinizmusok elleni tiltakozáshoz. Fegyvere pedig igen sok szempontból példázatosabb, erősebb és fenyegetőbb minden ilyennél: „Kérd számon a hatalmasokat, és gyönyörködj a bukásukban! Makacs ellenállás és sokatmondó mosoly – ez legyen a fegyvered!”

S ami talán nem kevésbé fontos, avagy legalább annyira meggyőző: mindezt elmondani értelmét látta. Mosolyogva, és ellenállóan.

Jegyzetek

- ¹ 1968 – preludium a posztmodernhez. *Lettre*, 31. sz. (1998. ősz). <http://epa.oszk.hu/00000/00012/00014/01hell.htm>
- ² Lenkei Júlia (szerk.): Budapest, T-Twins, 1991.
- ³ Barcsi Tamás: *A kivonulás mint lázadás. A kultúrától az ellenkultúráig, avagy a megtalált szabadság*. Pécs, Publikon Kiadó, 2012.
- ⁴ Szrgya Popovics (Matthew Miller közreműködésével): *Útmutató a forradalomhoz*. Budapest, Göncöl Kiadó, 2017.
- ⁵ Lásd: *Szrgya Popovics előadása a TEDxKrakow rendezvényén (magyar felirattal)*: https://www.ted.com/talks/srdja_popovic_how_to_topple_a_dictator?language=hu
- ⁶ Budapest, Napvilág Kiadó, 2013.
- ⁷ Oross Dániel: Ma leszárad, holnap kinő? – Kézikönyv Közép-Kelet-Európa új mozgalmairól. *Socio.hu*, 2013/3. 63–68. <http://www.socio.hu/9pdf/5oross.pdf>
- ⁸ A kétkedőknek javallott a mű részeinek vagy egészének bűvös kínálata: <https://mek.oszk.hu/02900/02959/02959.htm>
- ⁹ Lásd Krasztev Péter tanulmányát a *Kultúra és Közösség* 2019. 4. számában, http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2019/4/02_Krasztev_2019_04.pdf
- ¹⁰ Lásd ehhez: Somfai Kara és Sántha István kutatásait: www.mtatk.hu > kiadvány > fiatal > 11_somfaikara_david; Sántha István – Szafonova Tatiana: „Mítoszban élni” és a sámánkodás gyakorlata a Bajkál-tó környéki ehirít-burjátok körében. In *ETHNO-LORE*, XXVI, 191–204. *MTA Néprajzi Kutatóintézetének Évkönyve*, Budapest, 2009.
- ¹¹ HVG könyvek, Budapest, 2019.
- ¹² Popovics kötetéről egy éve írtam ugyanitt, lásd <https://sites.google.com/view/peri-mikro-szke/2018147-166/kivonul%C3%A1s-p%C3%A1nik-l%C3%A1zad%C3%A1s>

Europe in the Brave New World

Sarah Bormann

Ulrich Brand

Silvia Federici

David Harvey

Yannos Katsourides

Yann Le Lann

José Manuel Pureza

Yifat Solel

Veronika Sušová-Salminen

Julia Rone

Carlo Spagnolo

Göran Therborn

Edited by

**Walter Baier, Eric Canepa
and Haris Golemis**

2020
 transform!
europe

Gyula Hegyi: Imperialism and the socialist left in the era of the new Cold War	5
---	---

Roundtable

The state and perspectives of the radical left in Hungary and in the world – II.

Our editors conducted an all-round inquiry among the representatives of the national and international anti-capitalist left, who were asked to discuss the present state and perspectives of the Hungarian, European and global radical left as well as the directions and methods of the future actions that the authors consider to be desirable. Six of the answers were published in our previous issue (No. 125) while now we are publishing two further comments..... 12

Salvatore Engel-Di Mauro: *On the perspectives and chances of the radical left-wing movements*

Erzsébet Szalai: *New socialism– and the left in a new situation*

Associations

William I. Robinson: **Capital has an Internationale and it is Going Fascist.** *Time for an International of the Global Popular Classes*

The call of Samir Amin to found the “international of the workers and peoples” cannot be more topical. If the left seeks to stand up against the attack of the new fascist right, the task is to globally renew its revolutionary program and its vision to transform the state. The left can only accomplish this task if it creates a transnational umbrella organization, which can develop a program for the unification of the popular and proletarian forces and establish the mechanisms of an international political struggle..... 36

Radhika Desai: **Geopolitical Economy.** *The Discipline of Multipolarity*

Even though our world has become multipolar, there is still resistance to accepting this fact even within the academic world. The two academic disciplines, which are engaged with global issues in the Western world are the theory of international relations, which only focuses on politics and the international political economy, which was founded in the 1970s. Both disciplines continue to represent the idea

that the power superiority of the USA and the West is both real and desirable. The article seeks to argue for the foundation of a new academic discipline, the *geopolitical political economy*, through which we can better understand the multipolar world, reconstruct its historical development and evaluate the immanent progressive possibilities. 46

History

Sonia Combe: **The fanatics of loyalty.** *The Marxist and creative intellectual opposition of the GDR*

At the end of the war Communist anti-Fascists decided to create the “first German state of workers and peasants”. This became the German Democratic Republic, the country, where the number of the dissidents was the lowest within the Eastern bloc. Until 1989 the East German Marxists formulated a critique only within the Party, and it was only at the time of the collapse of state socialism when they publicly defended the East German state – not for what it was but for what it should have been” 65

From fact to fact

Laurent Delcourt: **Bolsonaro’s presidency: the reasons and consequences of a retrograde revolt**

Bolsonaro’s presidency in Brazil cannot be explained only through the simple coincidence of the circumstances. It expresses the offensive of the Brazilian elite groups against the social and democratic achievements of the beginning of the 21st century. So far, the divided left has not found a cure for the attack, which seeks to destroy the heritage of the “Lula”. Bolsonaro’s “treatment” of the COVID-19 crisis further darkens the perspectives of the country 89

Analysis

Susan Zimmermann: **Class and gender.** *Marx and the social movements for the liberation of workers and women*

Class is a determining category of Marxist thinking since Marxism sought to achieve the emancipation of the proletariat through the labor movement and the surpassing of capitalism. Women’s movement, however, put the emancipation of women as a gender category into the center of its way of thinking and actions. Although at the first glance the labor movement and the women’s movement can be seen as rivals, they are in fact closely related because they link their future goals – the emancipation of the working class and the women – with the struggle through which they seek to improve the situation of the working class and women as a gender category in the present 109

Julia Roth – Manuëla Boatcă: **Citizenship, gender and global inequality**

A decisive element of the current debates concerning the treatment of refugees coming to Europe is the set of inequalities based on citizenship and gender. If we seek to better understand the real roots of the problems, it is imperative to view

these inequalities in a historical context. Namely, the transnational intersections of the structures of inequality have been accompanied by Western-capitalist concepts of gender roles, social norms and the division of labor since the beginning of the European colonization 117

Document

A report from the region. *The anti-gender wave in Eastern Europe and elsewhere: gender as an academic discipline, civil society and the state.* The editorial of the journal *Aspasia* 136

The isolation of the prisoners and the system of prohibitions during the years of the Holocaust. *Extracts from the Nazi directives of "The unknown Black Book", the press of the era of occupation and the testimonies of the eye-witnesses.* Compiled by Ilya Altman 154

György Lukács: **The impact of October in the East.** *Új Március* (Vienna) 1927. Special issue, 111–117. 165

Interview

„There are only few villains around Lenin now...” *Sergey Solovyov and Marianna Armand interview Vladlen-Loginov historian-archivist* 178

Lenin's „scary” message today: we need to act. *Eszter Bartha interviews Tamás Krausz on the occasion of the 150. anniversary of Lenin's birth* 199

Bookmark

István Miklós Balázs: **Brave New World?** *Walter Baier, Eric Canepa, Haris Golemis (eds.): Europe in the Brave New World. transform! Yearbook 2020. Merlin Press Ltd.* 213

András A. Gergely: Panic in the movement, exodus or still a revolt? *Interpretations for rebels* 221

Szerkesztőbizottság: Antal Attila (főszerkesztő), György László, Hortobágyi Anna, Krausz Tamás (elnök), Lugosi Győző, Matheika Zoltán, Melegh Attila, Mezei Bálint, Szalai László, Szigeti Péter.

Tanácsadók: Agárdi Péter, Artner Annamária, Bayer József, Böröcz József, Havas Ferenc, Jakab Attila, Juhász József, Kállai R. Gábor, Szalai Erzsébet, Szoboszlai György, Szűcs Katalin Ágnes, Tütő László, Wiener György, Susan Zimmermann, Z. Karvalics László.

Nemzetközi védnökség: Carlos Antonio Aguirre Rojas, Stephen Eric Bronner, Salvatore Engel-Di Mauro, Borisz Kagarlickij, Andrej Kolganov, Andrea Komlosy, Bill Lomax, Alain Lipietz, Marcello Musto, Radhika Desai, Rastko Mocnik, Kari Polanyi-Levit, Catherine Samary, Tamás Gáspár Miklós.

Olvasószerkesztők: György László, Lugosi Győző és Mezei Bálint

A szerkesztőség elérhetőségei:

Telefon: +36 (30) 613 4974; e-mail: eszmelet2017@gmail.com

Honlap: <http://eszmelet.hu/home/>

Nyomdai előkészítés: Co-Graf, Budapest

Nyomás: Vareg Hungary Kf., Budapest, felelős vezető: Egyed Márton ügyvezető

Kiadja az Eszmélet Alapítvány

Felelős kiadó: Krausz Tamás (elnök)

Terjesztési és előfizetési ügyek:

Szalai László

Tel.: +36 (30) 532 0000; e-mail: eszmeletelofizetes@gmail.com

Előfizetés könyvtárak számára:

Könyvtárellátó Nonprofit Kft., 1134 Budapest, Váci út 19., tel.: +36 (1) 311-2819

Előfizetés külföldről (postaköltséggel):

1. Normál ár: 35 €; 2. Támogatói ár: 70 €

IBAN: HU75 1020 0830 3231 9448 0000 0000

Swift: OKHB HUHB

K&H HUNGARY, 1051, Budapest, Vigadó tér 1.

Előfizetési díj (postaköltséggel):

1. Normál ár: 4500,- Ft; 2. Támogatói ár: 9000,- Ft; 3. Csökkentett ár: 2250,- Ft

Előfizetési csekket küldünk postafordultával, ha igényét bejelenti Szalai László fenti e-mail címén vagy telefonszámán.

Csekkszámamlaszám: K&H 10200830-32319448-00000000